مەمتىمىن ھوشۇر

يىللار شۇنداق ئۆتكەن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەمتىمىن ھوشۇر

يىللار شۇنداق ئۆتكەن

(بىئوگراپىك قىسسە)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپنىڭ ياش ۋاقتى

1937 ـ يىل سانائى نەپىسە ئەزالىرى

ھاسان تەمبۇر

ئەنۋەر ناسىرى

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىلىدا ئۆتكەن بىر قىسىم چالغۇچىلار

قاسىمجان قەمبىرى 30 - يىللاردا

روزى تەمبۇر 30 - يىللاردا

1910 - يىل ئەتراپىدا ئىلىدا ئۆتكەن چالغۇچىلار
(ئىككىنچى رەت سولدىن بىرىنچى كىشى كارۇشاك ئاخۇنۇم)

1935 - يىل بىر قىسىم سەنئەتچىلەر
بىلەن ئۇيغۇر ئويۇشما ئەزالىرى ۋە ئىلىدىكى
مەشھۇر زىيالىيلار

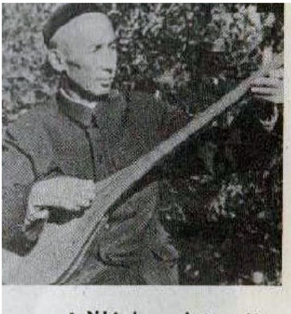

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ
(1984 - يىل)

مۇقەددىمە

يىراق سەپەردىن كېلىۋاتقان يولۇچى ئېگىز بىر تۆپىلىككە يېتىپ چىقىپ، ئارام ئېلىش ئۈچۈن قورام تاش ئۈستىدە ئولتۇرۇپ پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتكەچ ئارقىسىغا قارىغىنىدا، يىراقلاردا قالغان داللار، ياپيېشىل بوستانلىقلار، كۈمۈشتەك يالتىراپ تۇرغان دەريا سۇلىرى، ھەر تەرەپكە قاراپ كەتكەن چىغىر يوللار ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا بىردىنلا تاشلىنىدۇ - دە، شۇنچىۋالا مۇساپىنى بېسىپ تۈگەتكىنىگە ئۆزىمۇ ھەيران قالىدۇ. ئەنە شۇ ئۇزۇن سەپەردە بۇ يولۇچى تالاي جاپالارنى بېشىدىن كەچۈردى، نۇرغۇن شادلىقلارغا شېرىك بولدى، چاپىنىنىڭ رەڭگى توپىلىق يوللارنىڭ ئاچچىق چېڭىدا ئۆڭدى، تاشلىق سايلار ئۇنىڭ ئاياغلىرىنىڭ چەمىنى ئەپقالدى، ھەر بىر ئۆتەڭ، ھەر بىر قونالغۇلاردا ئۇ ياققان گۈلخاننىڭ ئىسسىق كۈللىرى قەپقالدى؛ شۇ يولدا ئۇ يەنە تالاي قەھرىمانلارنىڭ داستانلىرىنى ئاڭلىدى، قانچە - قانچە دەردمەنلەرنىڭ دەردىگە قۇلاق سالدى، قانچە - قانچە ئاشىقلارنىڭ ناخشىسىنى تىڭشىدى...

خەلق ناخشىچىسى، ئاتاقلىق دراما ئارتىسى — ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئەنە شۇنداق بىر يولۇچىغا ئوخشىشىدۇ. ئۇنىڭ يېشى ھازىر سەكسەنگە يېقىنلاپ قالدى، يىرىم ئەسىردىن ئوشۇقراق ئۆمرى سەھنىدە ئۆتتى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە

AltunOq

تۇرغۇن مەشھۇر كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتى، قانچە - قانچە مۇھىم ۋەقەلەرگە شاھىت بولدى، سەنئەت ئىشىدا ئاجايىپ شۆھرەتلەرنى قازاندى... ئادەم ھامان قېرىيدۇ، تۇرغۇن ئىشلار ئۇنتۇلىدۇ، بەزى كەچۈرمىشلەر خۇددى قاچاندۇر بىر چاغلاردا كۆرگەن چۈشتەك خىرەلىشىپ كېتىدۇ، بەزى كۆڭۈلسىز ۋەقەلەرنى كىشى ئەسلەشنى خالىمايدۇ، پەقەت شۇنداقمۇ ئىشلار بولىدۇكى، ئۇ ئۆز ئىگىسىنىڭ قەلبىدە سىر بولۇپ لەھەتكە بىللە كېتىدۇ...

جارۇللايوپ ئەزەلدىن ۋاقىتقا ئىنتايىن رىئايە قىلىدىغان ئادەم، ئۇ ھەر دائىم دەل بەلگىلەنگەن سائەتتە يېتىپ كې-لەتتى. سۆھبىتىمىز ئۆلچىنىڭ باغلىق قورۇلىرىنىڭ بىرىدە — بىر ئۈستەل، بىرلەچچە ئورۇندۇق قويۇلغان ئاددىي بىر ئۆيدە داۋاملىشاتتى. ئورۇق كەلگەن بۇ ئادەمنىڭ ۋۇجۇ-دىدا بىر غەيرەت، غۇرۇر ئۇرغۇپ تۇراتتى، خېلى ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ زېھنى يەنىلا ئوچۇق ئىدى... ئادەم ھاياتى-نىڭ ئۆزى بىر تارىخ، ئەمما بۇ تېخى قەغەز بېتىگە چۈش-مىگەن تارىخ. ئۇنى يېزىق بىلەن ئىپادىلەپ ئەسەر قىلىش ئۈچۈن بىر قەلەم ئىگىسىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى لازىم.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئۆز ھاياتى ھەققىدىكى ھېكايىلىرى بەزىدە مېنىڭ خىيالىمنى يىراق ئۆتمۈشلەرگە ئېلىپ كېتەتتى. مۇنداق چاغلاردا مەن دېرىزىنىڭ تۈۋىدە چېچەكلەپ تۇرغان ئۆرۈك، چېچەكلەر ئەتراپىدا غوڭۇلدى-شىپ تۇرغان ھەرىلەرنى ئۇنتۇپ كېتەتتىم. گۈللەر ئۆتۈپ، چېچەكلەر ئورنىدا ئاچچىق غورىلار پەيدا بولدى، غورىلار تاتلىق ئۆرۈكلەرگە ئايلاندى، ئاندىن يوپۇرماقلار سارغى-يىپ تۆكۈلدى. ئۇزاق قىش كېچىلىرىدىن كېيىن يەنە باھار

كەلدى... مېنىڭ جارۇللايوپنىڭ ھاياتى ھەققىدە يازغانلىرىمىز ئاستا - ئاستا كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ خاتىرىلەرنى كىتاب قىلىپ تۈزۈشتە ئەسەرنىڭ پاكىتلىق قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا بەدىئىي بوياقنى ئىلاج بار ئاز سۈركىدىم. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىنى يېزىش ئارقىلىق ئەينى يىللاردىكى تۇرمۇشنى يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشتىم.

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم بالىلىق دەۋر

بىرىنچى باب	تۇغرىكۆۋرۈكلۈك بالا......	1
ئىككىنچى باب	قوشنىلار	9
ئۈچىنچى باب	ئەستىن چىقماس خاتىرىلەر...	20
تۆتىنچى باب	ھەبىبۇللا ئاكا..............	30
بەشىنچى باب	مەكتەپ.....................	40

ئىككىنچى قىسىم تەرىكچىلىك يولىدا

ئالتىنچى باب	تاڭگازىچى بالا..............	49
يەتتىنچى باب	موزدۇزلار ئارىسىدا.........	61
سەككىزىنچى باب	سەنئەت مەكتىپى............	75

ئۈچىنچى قىسىم تۇرمۇش قاينىمىدا

توققۇزىنچى باب	ناخشىچى يىگىت..........	88
ئونىنچى باب	ئۇنتۇلماس ئۇستازلار	110

تۆتىنچى قىسىم سەھنە ھاياتى

ئون بىرىنچى باب	قايسى ناخشىنى ئېيتاي......	135
ئون ئىككىنچى باب	جۇنۇن	145
ئون ئۈچىنچى باب	ھەققىي غېرىب..........	156
ئون تۆتىنچى باب	ئىنقىلاب يىللىرىدا	168

بەشىنچى قىسىم سەپەر

ئون بەشىنچى باب مۇقام ئۇستازى بىلەن بىللە.. 178
ئون ئالتىنچى باب جەنۇبقا سەپەر........... 186
ئون يەتتىنچى باب پايتەختتكە سەپەر.......... 195
ئون سەككىزىنچى باب ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر...... 201

ئالتىنچى قىسىم ئاخىرقى سۆزلەر

ئون توققۇزىنچى باب رول ئالغۇچىلار ۋە ياراتقۇچىلار
.... 214
يىگىرمىنچى باب سەنئەتكە ئىشتىياق......... 223
يىگىرمە بىرىنچى باب ئۆزنىڭ تۆھپىسى........... 233

بىرىنچى قىسىم

بالىلىق دەۋر

بىرىنچى باب

توغرىكۆۋرۈكلۈك بالا

1910 - يىل سەھەر.

غۇلجا شەھىرىنىڭ توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى «ئاقدەڭ مەسچىتى» نىڭ ئىمامى — جارۇللا ئىمام بۈگۈن بامدات نامىزىنى ئەڭ قىسقا ئايەتلەر بىلەنلا ئوقۇپ تا- ماملاپ، ھەر كۈنى بامدات نامىزىدىن كېيىن نامازخانلار بىلەن بولىدىغان كىتابخانلىقنىمۇ قىسقارتىپ، مەسچىتتىن ئالدىراپ چىقتى - دە، جامائەت بىلەن خوشلىشىپ، مەس- چىتنىڭ ئانچە يىراق بولمىغان ئۆز قورۇسىغا قاراپ يول ئالدى. ئىمام ئوتتۇرا بوي، ئاپئاق ساقاللىق، ئۆزىگە ياراش- قان، قىزىل يۈزلۈك ئادەم ئىدى. پول ماڭغاندا پۆتىدىكى كەشىسى تاپىنىغا ئۇرۇلۇپ، يېنىك شاقىلدىغان ئاۋاز چىقىراتتى.

جارۇللا ئىمامنىڭ بەش ئوغلى بولۇپ، ئىمام ئوغۇل- لىرى بىلەن بىر قورۇدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ياز

كۆزلىرى دېھقانچىلىق قىلىپ، قىش كۈنلىرى خاكىدىن كۆ-
مۈر ئەكىلىپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىشاتتى. مەسچىتتىن
قايتقان ئىمام توپتوغرا ئىككىنچى ئوغلى ھەبىبۇللانىڭ ئۆيى-
گە كىرىپ باردى. ئۆي ئىچكىرى - تاشقىرى ئىككى ئېغىز،
ئاددىي توپا تام ئۆيلەردىن ئىدى. ئىمام «بىسمىللاھىر-
رەھمانىررەھىم» دەپ بوسۇغا ئاتلاپ، دالان ئۆيگە كىرىپ،
ئادەم كەلگەنلىكىنىڭ بىشارىتى ئۈچۈن يۆتىلىپ قويدى.

جارۇللا ئىمامنىڭ كېلىنى ھەلىمىخان ئىچكىرىكى ئۆي-
دىن چىقىپ، قېيىن ئاتىسىغا ئېگىلىپ سالام بەردى. ئىمامنى
ساراي ئۆيگە باشلاپ، تۆرگە ئۆتكۈزۈپ، ئاستىغا كۆرپە
سالدى. بۇ ئۆينىڭ تالاغا قارىغان بىرلا دېرىزىسى بولۇپ،
دېرىزە قەغەز بىلەن چاپلانغان، ئازراق بولسىمۇ يورۇق
چۈشسۇن، دەپ كۆزنەكنىڭ ئۇيەر - بۇ يېرىگە قەيەرلەر-
دىندۇر تېپىپ كېلىنگەن ئەينەك پارچىلىرى يېپىشتۇرۇپ
قويۇلغانىدى. ئۇ زامانلاردا يولۇچىغا توپىلىق يولدا
بىرەر پاي ئات تاقىسى ئۇچراپ قالسا «تۆمۈرچىگە ئاپىرىپ
بىرنېمە ياسىتىشقا لازىم بولۇپ قالار» دەپ، يۆلەپ قويىن-
غا سالاتتى. ئەينەكلىك يورۇق دېرىزىلەرنى پەقەت بايلار-
نىڭ ئۆيلىرىدىلا ئۇچرىتىشقا بولاتتى... تاڭنىڭ قەغەز
چاپلانغان بۇ دېرىزىدىن چۈشكەن يورۇقى تېخى ئۆينى
تولۇق يورۇتۇۋېتەلمىگەچكە، تەكچىدە «شامچى مەھەللە»①
نىڭ يوغان ئاق شاھىردىن بىرى ئەتراپقا قويۇق ماي
پۇرىقى چېچىپ، پارلاپ كۆيۈپ تۇراتتى. ئىمام بىر
قاراپلا نامرات بولسىمۇ كېلىنىنىڭ بۇ ئۆينى ناھايىتى

---

① شامچى مەھەللە — غۇلجا شەھىرىدىكى شام - سوپۇن ياساي-
دىغان مولەرۇبىلەر ئولتۇراقلاشقان بىر مەھەللە.

پاكىز تۇتقانلىقىنى كۆرۈپ سۆيۈندى. سۇپىدىكى بورا ئۈستىگە بىر پارچىلا بوز كىگىز سېلىنغان، ئۆينىڭ كىگىز ياپالمىغان ھەممە يېرى — تاكى ئۇچاق باشلىرىغىچە سىپغىز توپىدا پاكىز سۇۋالغانىدى. يۇقىرىغا سېلىپ قويۇلغان ئاپئاق جايناماز يېنىدىكى يۆگەكتە بىر بوۋاق تاتلىق ئۇخلاۋاتاتتى.

— ھەببۇللا تېخى كەلمىدىمۇ، نېمە؟ — دەپ سورىدى ئىمام دۇئادىن كېيىن.

— شۇنداق دادا. تولۇقلۇن ئەتىگەن خاڭغا چىقىپ كەتكەنچە، قايتىپ كېلەلمىدى.

— كۆمۈر بېسىقمىدۇ، قانداق؟

— يولمۇ يامان دېسىلە...

— خۇدايىم ساقلا! بالىنىڭ ئىسمىنى نېمە قويۇشنى مەسلىھەت قىلىشىدىڭلاركىن؟

— ئۆزلىرى بىلسىلە دادا. سىلى نېمە ئىسىم قويۇپ بەرسىلە بىز شۇنى خۇش كۆرىمىز.

— تاكىسىنىڭ ئىسمىنى «ئابدۇلئەزىز» قويۇۋىدۇق-ھە؟ بۇ مېھماننىڭ ئىسمىنى «ئابدۇۋەلى» قويايلى. بۇ — ئاللانىڭ بەندىسى دېمەك بولىدۇ، — دەپ ھەلىمخانغا قارىدى جارۇللا ئىمام.

— قولاقىمۇ يېقىشلىق ئاڭلىنىدىكەن، — دەپ تەستىقلىدى كېلىن.

— قېنى ئەمسە، بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم! — دەپ جايناماز تەرەپكە ئۆتۈپ بوۋاقنى قولىغا ئالدى ئىمام، — ئاللاھۇ ئەكبەر! ئاللاھۇ ئەكبەر! ... ئوغلۇمنىڭ ئىسمى «ئابدۇۋەلى» بولسۇن!

ئىمام يۆگەكتىكى بوۋاقنى جايناماز ئۈستىگە قويۇپ دومسايتىۋەتتى. چۆچۈپ ئويغانغان بوۋاق كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، چىرقىراق ئاۋاز بىلەن يىغلىۋەتتى.

— ئاھاي! — دەپ زوقلىنىپ كۈلۈپ كەتتى ئىمام، — قارا بۇنىڭ ئۆزى كىچىك بولغىنى بىلەن ئاۋازىنىڭ سازلى-قىنى. خۇدا خالىسا مەن بۇ ئوغلۇمنى قارىي قۇرئان قىلىمەن.

مانا بۇ قۇتلۇق سەھەردە ئىسىم قويۇلغان بوۋاق كەلگۈسىدىكى ئاتاقلىق ناخشىچى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئىدى.

* *

توغرىكۆۋرۈك — غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋا-زىسى سىرتىغا جايلاشقان مەھەللە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يەر ئىلگىرى بۈككىدە دولان دەرەخلىرى بىلەن قاپلان-غان جاي ئىكەن، شۇڭا شەھەر سېپىلىنىڭ بۇ تەرەپكە چىقىشكەن سېپىلنى خەلقلەر «دولان دەرۋازىسى» دەپ ئاتاشقانىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە: بۇرۇن بۇ دەر-ۋازىنىڭ سىرتىدىكى توغرىكۆۋرۈك ئەتراپىغا كېلىپ ئول-تۇراقلاشقانلارنىڭ كۆپىنچىسى دولانلىقلار بولغاچقا بۇ تە-رەپكە ئېچىلغان دەرۋازا «دولان دەرۋازا» دەپ ئاتىلىپ قالغانى-كەن. بۇ سۆزمۇ ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىدى. ئاب-دۇۋەلىنىڭ ئىسمىنى قويغان بوۋىسى جارۇللا ئىماممۇ جە-نۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا چىققىنىغا ئۇزۇن يىللار بولغان كونا دولانلىقلاردىن ئىدى.

شەھەر سېپىلىنىڭ ھەربىر كىرىش ئېغىزى ئىچكىرى-

تاشقىرى ئىككى دەرۋازىدىن قورۇلغانىدى. ئىككى دەرۋازىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەگمىدە ھۆكۈمەتنىڭ دەرۋازىغا قارايدىغان قاراۋۇللىرى تۇرىدىغان ئۆيلەر بولاتتى. ھەركۈنى كەچلىكى ئوچ پو ئېتىلىشى بىلەن دەرۋازىنىڭ قارا سىرلانغان يوغان قاناتلىرى مەھكەم يېپىلاتتى، تاڭ يورۇشى بىلەن بۇ ئەيۋەتلىك دەرۋازىلار يەنە غىچىرلاپ ئېچىلاتتى. توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ سېپىل ئەتراپىدىكى كوچىلىرىدا «ئاقدەڭ»، «موللائۆمەر دېگى»، «زىلاۋدۇن ھاجىنىڭ دېگى» دېگەندەك چوڭ - كىچىك دەڭلەر جايلاشقانىدى. دەڭلەرگە يىراق - يېقىن شەھەرلەردىن كىرگەن ئات - ئۇلاغلىق دېھقانلار، يولۇچىلار، مۇساپىرلار چۈشەتتى. بەزى دەڭلەرنىڭ ئىچىدىكى قاتار كەتكەن ھۇجرىلارنى شەھەر مەدىكارلىرى، ھۈنەرۋەنلەر، بويتاق يېتىمچىلار ئىجارىگە ئېلىپ، يىللاپ ئولتۇرۇپمۇ قالاتتى.

مەھەللىنىڭ شەرق تەرىپىدە «نۇر ئاقساقال① مەسچىتى» نىڭ ئېگىز راۋىقى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. شۇ تەرەپتە يەنە «لۆلۈزى دەڭ» دېيىمۇ بىر دەڭ بولىدىغان، بۇ بىر خەنزۇ ئاچقان دەڭ بولۇپ، بۇ دەڭگە ئادەتتە ئېشەكلىك يولۇچىلار، ئېشەك ھارۋىلىرى كۆپرەك چۈشكەچكە، كىشىلەر ئۇنى «لۆلۈزى دەڭ» دەپ ئاتىشىۋالغانىدى. يەنە بەزىلەر بۇ دەڭنى «قارا يۇپاك» مۇ دەپ قوياتتى. چۈنكى بۇ دەڭ ئىچىدە جۇۋازخانا بارىدى. دەڭنىڭ دەرۋازىسى يېنىدىكى دەڭجا ئاچقان دۇكاندا ھاراق - شاراپ، ھارۋىكەشلەرگە لازىم بولىدىغان ئۇششاق - چۈششەك

① نۇر ئاقساقال — خوجىزۇ، ئىلىدىكى روسىيە پۇقرالىرىغا ئاقساقال بولغان، غۇلجىدىكى چوڭ ئاقساقاللارنىڭ بىرى.

ماللار ۋە ھارۋا ئوقنى مايلايدىغان قارا ماي سېتىلاتتى. ھەر كۈنى تاڭ ئېتىپ شەھەر دەرۋازىسى ئېچىلىش بىلەن تەڭ بۇ دەڭلەردىن قوزغالغان ئات - ھارۋىلار شەھەر ئىچىگە قاراپ ئاقاتتى. ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئايىغىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ، ھارۋىكەشلەرنىڭ «پوش! پوش!» دەپ ۋارقىراشلىرى، كاسىپلارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭلىرى بىلەن دولان دەرۋازىسىنىڭ ئالدى جانلىنىپ كېتەتتى.

غۇلجا شەھەر سېپىلى① ئىچىگە ئاساسەن ئۇيغۇرلار، ھاكىمىيەتنىڭ ئوردىلىرى ۋە دوتەي يامۇل، شەنگەن يامۇل ئوخشاش ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى، ھەربىي گازارمىلار جايلاشقانىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شەھەر سېپىلى سىرتىغا يەنە جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان ھۈنەرۋەنلەر، روسىيە تەۋەسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇر، خۇيزۇ، رۇس، ئۆزبېك، تاتار كۆچمەنلىرى، چىڭ خاندانلىقى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئادەم يۆتكىگەندە كېلىپ يەرلىكلىشىپ قالغان خەنزۇلار ئۆي - جاي سېلىپ، شەھەرنى كېڭەيتىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ كۆپ مىللەتلىك قىياپىتىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

بىز سۆزلەۋاتقان توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ سېپىل تەرىپىدە ئۇ يىللاردا تېخى ئۆي - جاي يوق ئىدى. سېپىل تۈۋى ئەسلى چوڭقۇر خەندەك بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا يولنىڭ پاتقىقى ئېقىپ چۈشۈپ تىنىشقا باشلىغانىدى، خەندەكنىڭ تىنماي قالغان يەرلىرىگە يامغۇر سۇلىرى يىغىلىپ كۆلچەك ھاسىل قىلاتتى. بۇ تۇختام سۇلارنىڭ يۈزىنى يايپېشىل لەش قاپلاپ كەتكەنىدى. ئۇ يەردىن

① تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا غۇلجا شەھەر سېپىلى 1760 - يىلدىن باشلاپ سوقۇلغان.

AltunOq

يازچە پاقلارنىڭ كۆركىراشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. سېپىلنىڭ شەرقىي دوقمۇشىغا تۆمۈرچىلەرنىڭ ئاددىي چېدىر قىلىپ يېپىۋالغان دۇكانلىرى ئورۇنلاشقان، ھەر بىر دۇكان ئالدىغا ئات تاقلايدىغان دارلار قۇرۇلغانىدى. مەھەللە ئاساسەن سېپىل قارشىسىدا تۇراتتى. بۇ يەردە «مىرقاسىم ھاجىم مۇنچىسى»، «چېكوپ مۇنچىسى» دېگەندەك بىر قانچە مۇنچىلار تىجارەت قىلاتتى. شۇ يىللاردا سېپىل ياقىلاپ ئۆتىدىغان قايسىبىر شوخ يىگىتنىڭ:

سېپىل ياقىلاپ ماڭسام،
چېكوپ بايىنىڭ مۇنچىسى،
كىچىككىنە يارىم بار،
قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسى...

دېگەن ناخشىلىرى تارقالغانىدى.

مەھەللىنىڭ شىمال تەرىپىدە باۋۇدۇنباينىڭ① شىپاگىلىق كاتتا بېغى② بارئىدى. باۋۇدۇنباينىڭ يۇڭ - تېرە پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان موبىكىسىمۇ مۇشۇ باغ ئىچىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان سۇ بويىغا جايلاشقانىدى. ئۇ يەردىن يۇڭ يۇيۇۋاتقان ئىشلەمچىلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى، كەمدۇ بىرلىرىنىڭ ھەسرەت بىلەن سوزۇپ ئېيتقان ناخشىسى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ باغنىڭ قارشىسىدا رۇس تۆرىلىرى، چارروسىيىنىڭ ئىلىدىكى بانكا خىزمەتچىلىرى

---

① باۋۇدۇنباي — ئىلىدىكى چوڭ باي مۇسابباي ھاجىمنىڭ ئىنىسى، ئۇ ئىلى «تېرە زاۋۇتى»نى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى،

② ھازىرقى ئىلى ئوبلاستلىق پارتكوم ئورۇنلاشقان جايغا توغرا كېلىدۇ.

تۆردىغان چوڭ قورۇ① بار ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قورۇ ئىچىدىكى ئۈستى قاڭالتىر بىلەن يېپىلغان ھەشەمەتلىك ئۆيلەرنى ئەسلىدە ۋىلىباي② روسىيىدىن ئۆتكەن پەخىردىن ئاقساقال، نادىر تامچى، ھەبىبۇللا تامچى دېگەن ئاتاغلىق ئۇستىلارغا ياساتقۇزغانىكەن. بۇ قورۇنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى كوچىدا ئۇلسۇنھاجىم دېگەن كىشىنىڭ يەنە بىر بېغى بولىدىغان، بۇ چوڭ باغنىڭ ئەتراپىدا ھەر تەرەپكە شاخ تارتىپ ئۆسۈپ كەتكەن يوغان قارىياغاچلار كۆپ ئىدى. ھەركۈنى كەچلىكى بۇ قارىياغاچلارغا سانسىزلىغان قاغىلار كېلىپ قونۇپ، قاقىلدىشىپ كېتەتتى. كىشىلەر بۇ باغنى «قاغىلىق باغ» دەپ ئاتىشاتتى.

ئاشۇ باغلار بىلەن شەھەر سېپىلى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ - كىچىك كوچىلاردا ئولتۇراقلاشقان كاسىپلار، ئۇششاق تىجارەتچىلەر، نىمكالارنىڭ ئاددىي توپا تام ئۆيلىرى بىلەن بىر قاتاردا چوڭ باي، چارۋىدارلار ۋە ئىلىدا تەسىرى بار ئاتاقلىق كىشىلەرنىڭ ھەشەمەتلىك قورۇجايلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى... كۆگۈم چۈشۈشى بىلەن توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ بىر يەرلىرىدە تاتارلارنىڭ جىرلىغىنى ئاڭلانسا، يەنە بىر يەردە رۇس بالىلىرىنىڭ كارمونى ياڭرايتتى؛ يەنە قايسى كوچىلاردىندۇر ئۇيغۇر

---

① ھازىرقى ئىلى ھەربىي رايون جايلاشقان ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئورۇننىڭ ئورنى ئەسلى چوڭ باغ بولۇپ «دوروشەنباغ» دەپ ئاتىلاتتىكەن.

② ۋىلىباي يولداشوپ — ئىلىدا ئۆتكەن بايلاردىن بىرى، ئۇ 1895 - يىلى يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىقىپ تېخىمۇ چوڭ ئىقتىسادى ۋە [illegible] ئىگە بولغان.

يىلتلىرى ئىلى ناخشىلىرىغا تولۇپ ئۆتەتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بالىلىق ھاياتى ئەنە شۇنداق مەھەللە مۇھىتىدا ئۆتتى.

ئىككىنچى باب

قوشنىلار

ئابدۇۋەلىنى بۇ مەھەللىدىكى قاسىم تاشچى دېگەن ئادەم ناھايىتى قىزىقتۇراتتى. بېشىغا ئاق قالپاق، ئۇچىسىغا ئاق بۆزدىن كۆڭلەك - ئامبال، پۇتىغا چاققانغىنا چوپۇش كىيىپ، كوچىدا يۈگەپ يۈرىدىغان بۇ ئادەم نولىمۇ خۇشخۇي ئىدى. ئۇ مەسۇم تاشچى، بارات تاشچى دېگەن ئاغا - ئىنىلىرى بىلەن بىر قورۇدا تۇراتتى. بۇ تاشچىلارنىڭ دەرۋازىسىنىڭ يانلىرىدا داشۇگۇر، نوغايتۇ غوللىرىدىن تۇشۇپ كېلىنگەن كارامەت يوغان تاشلار تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار تۇگمەن تېشى، تۇلۇق تېشى، ھەرخىل قەبرە تاشلىرىنى چېپىپ جاھاندارچىلىق قىلاتتى. قاسىم تاشچى گۈل ئۈستىلۈرۈشكە ھېرىسمەن ئادەم ئىدى، ياز كۈنلىرى بۇ كەمبەغەل تاشچىلارنىڭ ھويلىسى رەڭمۇرەڭ گۈللەر بىلەن جۇلالىنىپ كۆكلۈلۈك بولۇپ كېتەتتى. قوشنىلاردىن كىم بولمىسۇن بىرەرى بۇ ھويلىغا كىرىپ قالسا، قاسىم تاشچى بىرنەچچە تال گۈل ئۈزۈپ بېرىپ كۆڭلىنى ئالاتتى.

تاشچىلار يوغان تاشلارنىڭ ئۈستىگە مىنىۋېلىپ، ئۇمبا - بولقىلىرىنى جاراڭلىتىپ، گويا شۇ قاتتىق تاشلار ئۈستىگە ئاشۇ رەڭدار گۈللەرنىڭ نۇسخىسىنى چۈشۈرمەكچى بولغاندەك نازۇك سىزىقچىلارنى چىقىراتتى. قاسىم تاشچى بولقىسىنىڭ توكۇلدىغان ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ ئۆز ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى. ئۇنىڭ ناخشىسىدىمۇ دائىم گۈللەر تىلغا ئېلىناتتى.

ئۇ كوچىدا سەن بولساڭ،
بۇ كوچىدا مەن بولاي.
يوپۇرمىقى سەن بولساڭ،
قىزىلگۈلى مەن بولاي.

ئۇ گۈلدىمۇ كېپىنەك،
بۇ گۈلدىمۇ كېپىنەك.
ياش باللارنى كۈيدۈرگەن
قاراقاشلىق سېكىلەك.

گۈل تېرساق ھويلىغا،
ئېچىلىپتۇ چىرايلىق.
گۈلنى كۆرسەم — سېنى كۆرسەم،
يۈرىكىمدە خۇشاللىق...

ئاشۇنداق بېيتلار بىلەن ناخشا ئېيتىۋېتىپ، بىر چاغدا

ئۆلىك كۆزى تاشقا يۆلىنىپ، ئۆزىگە قىزىقسىنىپ قاراپ تۇرغان بالىغا چۈشەندى - دە:

— ھە، جارۇللا ئىمامنىڭ نەۋرىسىمۇ سەن؟ چوڭ بولسام ئۇستا بىر تاشچى بولاي دەپ قاراپ تۇرامسەن؟— دەپ سورايتتى.

— ناخشا ئاڭلاۋاتىمەن قاسىم دادا، ناخشا...

— ھە، مېنىڭ ئاغىل - تاغىل ئاۋازدا ئېيتقان ناخشىلىرىمغا ھەيران بولۇۋېتىپسەن - دە!؟

قاسىم تاشچى ئابدۇۋەلىگە قاراپ كۈلۈپ، كۆڭلىدىكى ناخشىلىرىنى قىلىپ، كۈللۈككە قاراپ ماڭاتتى. بىر تۇتام گۈلنى ئۈزۈپ چىقىپ بالىغا تۇتقۇزۇپ:

— ئۆيۈڭگە كەت ئوغلۇم، ئاپاڭ ئەنسىرەپ قالىدۇ،— دەيتتى. ئابدۇۋەلى گۈلنى ئېلىپ، قاسىم تاشچى ئېيتقان ناخشىلارنىڭ ئاھاڭىنى دوراپ دىمىقىدا ناخشا ئېيتىپ، ئۆيىگە يۈگۈرەيتتى.

قاسىم تاشچىنىڭ قىزىق مىجەزلىرى بولىدىغان. بەزىدە تاش چېكىپ ھارغان چاغلىرىدا ئۇ قەپەستىكى كەكلىكنى ئېلىپ چىقىپ كۈللۈكنىڭ يېنىدىكى مەيدانغا قويۇۋېتىپ، كەكلىكنىڭ سايرىشىدىن ھوزۇر ئېلىپ ئولتۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ زامانلاردا نوغايتۇنىڭ ئەتراپىدىكى تاشلىق سايلارنىڭ كەكلىكى بىلەن تورغىيى ناھايىتى داڭلىق ئىدى.

تورغاي تولا سايرايدۇ،
نوغايتۇنىڭ غولىدا.
ئۆلمەيمەن دېگەن بىلەن،
جان خۇدانىڭ قولىدا.

دېگەن خەلق قوشاقلىرىمۇ بار ئىدى. بەزى كۈنلىرى قاسىم
تاشچىنىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى مەيداندا قەپەس كۆتۈرگەن
بىرقانچە كەكلىكۋازلار پەيدا بولاتتى - دە، كەكلىك سو-
قۇشتۇرۇش باشلىنىپ كېتەتتى. مۇنداق چاغلاردا تەرەپ - تە-
رەپتىن تاماشا كۆرگۈچىلەر يىغىلىپ، دۇپدۇگىلەك دائىرە
بولۇپ ئەتراپنى ئورىۋېلىشاتتى. ئادەتتە كەكلىك سوقۇش-
تۇرغۇچىلار قەپەستىكى كەكلىكنى بېشى بىلەن تەڭ ئې-
گىزلىكتە كۆتۈرۈپ، مەيدانغا تەنتەنىلىك ئېلىپ كىرەتتى.
بىرنەچچەيلەن ئوتتۇرىغا چۈشۈپ «قېنى، مەيداننى
كېچىۋېتىڭلار!» دەپ ۋارقىراپ، توپلاشقان تاماشىچىلارنى
ئارقىغا سۈرۈپ رەتلىكلى تۇراتتى. ئىككى قەپەس مەيدان-
نىڭ ئىككى بېشىغا قويۇلاتتى. قەپەستىكى كەكلىكلەر بىر-
بىرىگە قاراپ ۋاقاقلاپ سايراپ، قەپەس تاملىرىغا ئۆزىنى
ئۇرۇپ، تاقەتسىزلىنىشكە باشلايتتى. شۇ چاغدا كەكلىك
ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدا «كەكلىكلەرنى سالامدۇق، سالمامدۇق»،
«دۇتتۇرغۇچى نېمە تۆلەيدۇ» دېگەندەك ئىشلار ئۈستىدە
سۆزلىشىش باشلىناتتى. تاماشىچىلار ئارىسىدىكى قىمار-
ۋازلارمۇ ئىككى تەرەپ بولۇپ: «سەن قايسى تەرەپ بولى-
سەن؟ سەن قايسى!..» دېيىشىپ بىر - بىرىگە دو چىقىش-
قا باشلايتتى... سوقۇشتۇرۇلىدىغان كەكلىكلەر قەپەسلىرى-
دىن تەڭ قويۇپ بېرىلەتتى. كەكلىكلەر يۇرغىلاپ كەلگە-
نىچە ئاتلىشىپ كېتەتتى. بەزىدە قەپەستىن چىقىپ دانلاپ
تۇرۇپ، قارشى تەرەپ كېلىپ بىر - ئىككىنى تېپكەندىن
كېيىن ئاندىن كىرىشىدىغان كەكلىكلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى.
بەزى كەكلىكلەر خورازدەك بازغىنىتتى، نوچى كەكلىكلەر
بىر - بىرىنىڭ تۇمشۇقى ئەتراپىدىكى پەيلەرنى چىشلەپ

يۇلۇۋالاتتى-دە، بىر تەپكىنىچە ئارقا-ئارقىدىن بىرقانچە
نى تېپىپ بىر-بىرىنى دومىلىتىۋېتەتتى. تاياقنا چىدىمىغان
بەزى كەكلىكلەر توپىنىڭ ئىچىدە يورغىلاپ پىرقىراپ كېتەتتى،
«جەڭ» نىڭ ئاخىردا كەكلىكلەرنىڭ بىرەرى قاچاتتى
ياكى بولمىسا كەكلىكۋازلار «بولدىمۇ، بولدىمۇ!؟» دېيىشىپ،
ھاسىراپ كەتكەن كەكلىكلەرنى تەڭ ئاجرىتىۋالاتتى. قاسىم
تاشچىنىڭ كەكلىكى مۇنداق بىر-ئىككى قېتىم ئېلىشىش
تىن كېيىن دائىم مەيداننىڭ ئىچىدە ئۇزاققىچە يورغىلاپ
ۋاقاقلاپ سايراپ، قانات-قۇيرۇقىنى تۈزەيتتى.

ئەتىيازنىڭ غۇر-غۇر شامىلى ئۆرۈشى بىلەن تۇغ-
رىكۆۋرۈكنىڭ بالىلىرى لەگلەك چىقىرىشقا باشلايتتى.
كۆپكۆك ئاسماننى ھەر خىل رەڭدىكى لەگلەكلەر بېزەيتتى.
سا لەگلەك، قاقىر لەگلەك، پاقا لەگلەك، قۇيرۇقسىز
دەككە، خەنزۇلارنىڭ ئۇزۇن ئەجدىھا لەگلەكلىرى، پادۇس
لەگلەكلەر بىر-بىرىدىن ئېگىز ئۆرلىشەتتى. داقىراتمىلىق
تال لەگلەكلەر قۇيرۇق سوقۇپ سايراپ كەتسە، چوڭ ئا-
دەملەرمۇ يولدىن توختاپ ئۇزاققىچە ئاسمانغا قاراپ تۇرۇپ
قېلىشاتتى. مۇنداق لەگلەكلەرنىڭ بىرەرى ئۈلجا كېتىپ
قالسا قىزىقچىلىقنىڭ باشلانغىنى شۇ ئىدى. لەپەڭشىپ
چۈشۈپ كېتىۋاتقان لەگلەكنى كۆرۈش بىلەنلا بالىلار ئۆلەر-
تىرىلىشىگە قارىماي ئۆگزىمۇ ئۆگزە يۈگۈرۈشەتتى. يىر-
تىلىپ ھالى قالمىغان لەگلەك ئۈچۈن بەزىدە ئۆزئارا مۇشت-
لىشىپ، قاپاقلىرىنى يېرىشىپ، كۆزلىرىنى كۆكەرتىۋېلىشاتتى.
مۇنداق چاغلاردا ئابدۇۋەلى بىرەر ئورام يىپنى بولسىمۇ
قولغا يۈگۈۋالسا خۇددى شەھەر ئالغاندەك خۇشال بولۇپ
قايناتتى.

لەگلەك پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن قاسىم ئاشچى بالىلىرىغا چىنە كۆتەكى قىلىپ بېرىپ لەگلەك ياساپ بېرەتتى. ئەلۋەتتە ئۇ بالىلىرى قاتارىدا ئابدۇۋەلىگىمۇ بىر لەگلەك ياساپ بېرىشنى ئۇنتۇمايتتى. باھار شامىلى كۈچىيىگەن مەزگىللەردە قاسىم ئاشچىنىڭ ئۆزىمۇ قىزىپ كېتىپ لەگلەكچى بالىلار قاتارىغا قېتىلىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ لەگلىكى ھەممىنىڭكىدىن چوڭ، قۇيرۇقىمۇ ئۇزۇن بولاتتى. مۇنداق لەگلەكنى ئۇ پىششىق كاناپ يىپتا ئۇچۇراتتى. بەزى كېچىلىرى ئۇنىڭ لەگلىكى يۇلتۇزلۇق ئاسماندا تۈن يېرىمىدىن ئۆتكۈچە سايراپ تۇراتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى قاسىم ئاشچىدىن:

— قاسىم چوڭ دادا، چوڭ ئادەممۇ لەگلەك ئوينامدۇ؟ — دەپ ھەيران بولۇپ سورىغاندى، ئاشچى كۈلۈپ:

— ۋاي بالام، بۇمۇ بىر بالىلىقتىن قالغان ھەۋەس دېگىنە. كۆك ئاسمانغا قاراساڭ كۆزۈڭ روشەن بولىدۇ، — دېدى.

* *

شۇ ئەتراپتا يەنە قادىر پادىچى دېگەن ئادەمنىڭمۇ قورۇسى بولىدىغان. قادىر پادىچى مەھەللىنىڭ كالىلىرىنى سېپىل يېنىدىكى بوشلۇقتا يىغاتتى. كالىلارنىڭ مۆرەشلىرى، كالىلىرىنى ھەيدەپ كەلگەن بالىلارنىڭ چۇقانلىرى بىلەن ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى بۇ يەر ناھايىتىمۇ ئاۋات بولۇپ كېتەتتى. ئابدۇۋەلىگە ئاجايىپ ئاڭلىنىدىغىنى قادىر پادىچىنىڭ «ھايدا... پادا-كالاڭنى!...» دەپ سوزۇپ ۋارقىرىشى

ئىدى. پادىشانىڭ بۇ تونۇش ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن قورۇدىكى كاللارمۇ ئېغىلدا تىپىرلاپ تۇرالماي قالاتتى. كەچكە يېقىن قادىر پادىچى يەنە پۇشقىقىنى تىزىغىچە تۇ-رۇپ، يولنىڭ يۇمشاق توپىسىنى يالىڭاياق دەسسەپ، چېكى-سىگە دالا گۈللىرىنى قىسقىنىچە كاللارنىڭ ئارقىسىدىن خۇش خۇي چىقىپ كېلەتتى. ئانىسىنى سېغىنغان موزايلارنىڭ مۆرەشلىرى، باللارنىڭ ۋاڭ - چۇڭىدىن ئابدۇۋەلى تەسىر-لىك بىر سەمپونىيىنى ئاڭلاۋاتقاندەك زوقلىناتتى. پادىدىن قايتقان كاللارنىڭ ئايىغىدىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق چاڭ كەچكى قۇياشنىڭ قىزغۇچ نۇرى بىلەن قوشۇلۇپ ئەستىن چىقماس ئاجايىپ بىر مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى.

*   *

ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە مەڭگۈ ساقلىنىپ قالغان يەنە بىر ئادەم ساۋۇر ھارۋىكەش ئىدى. بۇ ھارۋىكەشنىڭ ئۆيى جارۇللا ئىمامنىڭ قورۇسىدىن بىر - ئىككى ھويلىلا نېرىدا ئىدى. ساۋۇر ھارۋىكەشنىڭ ئات مالخايىنى قىرلاپ كىيىپ، ھارۋىدا قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ ئېيتىدىغان تۈگىمەس ناخ-شىلىرى بار ئىدى. كىرا ياخشى بولغان كۈنلىرى ئۇ:

تەلكىمنىڭ غولى دەيدۇ،
باش، تەرەپلىرى تاردۇر،
ئايىنىلەر غەم قىلما،
ياراتقان ئىگەم باردۇر.

ئىلى يولى چەيلەڭزە،
داخىيەنزە — يودەنزە،
ئۈرۈمچىگە يول ئاچقان
سەندەك - مەندەك خوخەنزە.

دەپ ناخشا ئېيتىپ، قامچىسىنى ئوينىتىپ چىقىپ كېلەتتى. ئۇنىڭ ھارۋىغا قاتقان ئېتىمۇ ئىگىسىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگەندەك قوڭغۇراقلىرىنى ناخشا ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ جاراڭلىتىپ قەدەم تاشلايتتى. بەزى كۈنلىرى بۇ ھارۋىكەشنى ئېمىشقىدۇ خىيال باسقاندەك بولاتتى - دە،

ھارۋىكەشنىڭ ئاتلىرى،
دەڭگە قاراپ تارتىدۇ.
ھەجلەيى دېسە پۇلى يوق،
خىيالىنى ئارتىدۇ.

مەلىكە چىبەردەك چىقسا،
يولۇقۇپ قاچىنىم دالىغا.
ھارۋىكەش بولۇپ قېلىپ،
خۇيمۇ قالدىم بالاغا.

ئېمە چارەم بار مېنىڭ،
لەنەت ئېيتماي زامانغا.
ھارۋىكەشنىڭ ئاتلىرى
بىر تويمىسا سامانغا...

دېگەندەك ھەسرەتلىك بېيىتلار بىلەن ناخشا ئېيتاتتى.
«ئوسمان پاقا» دەپ غەلىتە لەقىمى بار بىر ئادەممۇ

AltunOq

بولىدىغان. بۇ ئادەم ئانچە-مۇنچە سازمۇ چالاتتى. دائىم قىزىقچىلىق چىقىرىپ ئادەملەرنى چاقچاق بىلەن كۈلدۈرۈپلا يۈرەتتى. ئوسمان ئاكىنىڭ زادى نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىپ جان باقىدىغانلىقىنى ئابدۇۋەلى بىلمەيتتى. ئۇنىڭ ئېسىدە قالغىنى، ھېيت-ئايەم كۈنلىرى ئوسمان ئاكا تۇخۇملارنى ھەر خىل بوياپ، پىشۇرۇپ چىقىپ ساتاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ ئىشىكى ئالدى تۇخۇم چېكىشتۈرىدىغانلار، قاتار ئوينايدىغانلار ۋە پىقىش يېگەچ تاماشا كۆرىدىغانلار بىلەن ئاۋات بولۇپ كېتەتتى. تۇخۇم سېتىلىپ ئاخىرلىشىپ قالغاندا ئوسمان يانچۇقىدىن تاللىۋالغان ئەڭ قاتتىق تۇخۇملىرىنى چىقىرىپ ئۆزىمۇ ئويناپ چۈشۈپ كېتەتتى. ئۇنىڭ قولىدىكى تۇخۇملار ئىككى، ئۈچ، بەزىدە ئونغا يېقىن تۇخۇمنى پىقىش قىلاتتى. كىشىلەر: ئوسمان ياقا بۇ تۇخۇملىرىنى پايىنىكىنى يىگىنە بىلەن تېشىپ زەمچە قۇيۇپ، ساقلىتىپ پىشۇرۇپ قاتتىق قىلىۋالىدۇ، — دېيىشەتتى.

* *

ئابدۇۋەلىنى ھەممىدىنمۇ بەك جەلپ قىلىدىغان يەر باۋۇدۇنباينىڭ بېغى ئىچىدىكى مويكا ئىدى. شەھەر بازارلىرى ۋە سىرتلاردىن كەلتۈرۈلگەن تاي-تاي يۇڭلار بۇ مويكىنىڭ شارقىراپ سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان تۆت چوڭ نوسىغا تاشلىنىپ يۇيۇلۇپ چىقاتتى. ھەر بىر نودا يۇڭ چاقايدىغان يەتتە-سەككىزدىن خوتۇن ئىشلەيتتى. ھەر نونىڭ بېشىدا يەنە يۇڭ دەسسەيدىغان قاۋۇل ئەر كىشىلەر بولاتتى. نونىڭ ئاياغ تەرىپىگە سېتكىدىن ئۆتۈپ كەتكەن ئۇششاق

يۈكلارنى سۆرۈلۈۋالىدىغان بالا ئىشلەمچىلەرمۇ قويۇلاتتى. يىق-
يۇلغان يۈكلارنى ئىشچىلار زەمبىلكە سېلىپ ئۇدۇللۇق توشۇپ
كېتەتتى... بۇ يەردە ئىشلەيدىغان ئاياللار شەھەر كەمبەغەل-
لىرى، جەنۇبتىن چىققان مۇساپىر ئاياللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ
كۆپىنچىسى شۇ ئەتراپتىكى دەڭلەردە يېتىپ قوپۇشاتتى.
ئۇلارنىڭ ئىچىدە ناھايىتى كەيپى ئاياللار بار ئىدى.
ناۋاتخان ئاچام، دەستىخان ئاچام دېگەن ئاياللار ئۇستا
ناخشىچىلاردىن ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ يەركە ئويناپ كېلىپ،
ئاشۇ ئاياللارنىڭ ناخشىلىرىنى تىڭشاشقا ئامراق ئىدى. ئۇ-
لارنىڭ ئەتراپىنى پىرقىراپ يۈرگەن بۇرۇتلۇق كۆكتۇ سەللا
كۆزدىن نېرى بولۇشى بىلەن خوتۇنلار پاراڭغا چۈشۈشۈپ، بىر-
بىرى بىلەن چاقچاقلىشىپ كېتىشەتتى. ياكى بولمىسا بىرەرى:
— ھوي-ي - ي ناۋاتخان ئاچا، ئىچىمىز ئەجەبمۇ
سىقىلىپ كەتتى. كېلىشتۇرۇپ بىر ناخشا ئېيتىۋەتسىلەمچۇ! —
دەپ تەلەپ قىلاتتى. ناۋاتخان ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى:

ئۇششاق باللا ئوينايدۇ،
ئال چۆقىنى ئات ئېتىپ،
مۇساپىرلار يىغلايدۇ،
ئۆز يۇرتىنى ياد ئېتىپ.
ئەجەب بولدۇم، ئەجەب بولدۇم،
ئەجەب بولغانغا يىغلايمەن.
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ
غېرىب بولغانغا يىغلايمەن.

بەزى چاغلاردا ناۋاتخان بېيىت باشلاپ،

ئېگىز - ئېگىز تاغ بېشىدا
چىراغ كۆيەدۇ،
چىراغ ئەمەس، يارنىڭ ئوتى،
يۈرەك كۆيەدۇ.
تال چۇبۇقتەك بويلىرىڭغا
زوقلۇم كېلەدۇ.
ئەتە - ئاخشام بىراي دېسەم،
قورققۇم كېلەدۇ.
ئۇ مەھەللىدىن - بۇ مەھەللىگە
يولى بارمىكىن؟
يار ئاغرىقى بولۇپ قالدىم،
دورا بارمىكىن؟...

دەپتۇ - دە، يەنە بىر نوغا قاراپ:
— ھويت - ت دەستىخان، خۇش كەتتى. ئەمدى سىلىدىن بولسۇن! — دەپ ۋارقىرايتتى. دەستىخان بىر يۆتىلىۋېلىپ:

يار ئاغرىقى بولغانلارنىڭ
دورىسى ھەندە.
ئەتە قوپۇپ، تاڭ سەھەردە
يارنى سۆيگەندە...
ھەرگىز قورقماڭ، ئالغان تاياق
قامچىڭىز بولسۇن.
مۇشۇ يولغا ئاتلانغاندا
يولىڭىز بولسۇن ...

دەپ جاۋاب بېرەتتى - دە، يۈك دەسسەۋاتقان ئەر كىشىلەرگە قاراپ:

— موي... ي ئوغاۋاللار، شۇنچىۋالا بەزمە قىلىۋەتتۇق. بىر - ئىككى موچەنلىك ئالما ئېلىپ مېھمانىمىزنى قىلاي دېمەيسىلەرغۇ! — دەپ چاقچاق قىلاتتى.

شۇنىڭ بىلەن نو بېشىغا ئالما سېتىپ كەلگەن باللارنىڭ سودىسى قىزىپ كېتەتتى.

ئۈچىنچى باب

لەستىن چىقماس خاتىرىلەر

بارات ئايلىرى يېتىپ كېلىشى بىلەن مەھەللە ئىچى ئالامەت جانلىنىپ كېتەتتى. ئاي تولغان كېچىسى مەھەللە باللىرى كىملەرنىڭدۇ ئۆگزىلىرىدىن ئوغرىلاپ چۈشكەن شاخ پاخاللىرىنى كوچىنىڭ ئوتتۇرىغا دۆۋىلەپ ئوت ياقاتتى. قۇرۇق ئوتۇن پاراسلاپ كۆيۈپ، يالقۇن باللارنىڭ كۆزلىرىنى قاماشتۇرۇۋېتەتتى. يالقۇن تازا ئەۋجىگە ئالغاندا باللار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى چۈرقان سېلىشىپ ئوت ئۈستىدىن سەكرەپ ئۆتۈشەتتى. چوڭراق باللاردىن بىرەرى بارات ئۈچۈن ساقلاپ قويغان ياغلىق قاپىقىنى ئاچقىسى ئۇزۇن ياغاچقا بېكىتىپ ئوتقا تۇتاتتى. يەللاردىن بىرى مايغا چىلىنىپ قارىداپ كەتكەن بۇ كونا قاپاق مەشئەلدەك لاۋۇلداپ كۆيۈپ ئەتراپنى يورۇپ-يورۇق قىلىۋېتەتتى. ئاندىن باللار قاپاق كۆتۈرگەن «قوماندان» غا ئەگىشىپ بارات قوشىقىغا ۋارقىرىغىنىچە كوچىمىز كوچا يۈگۈرەيتتى.

بارات كەلدى كۆردۈڭلارمۇ؟
بىزگە پوشكال سالدىڭلارمۇ؟
بارات ئېيى ئۇلۇغ ئايدۇر،
ئويغاقلارغا جەننەت جايدۇر...
تووۋا قىلغىن بىر خۇداغا،
قۇلۇڭ تاپشۇر رەھنامىغا.
ياندىن بولغان ئىسيانىڭدىن،
ھاجەت تىلە خۇدايىڭدىن.

بالىلارنىڭ بۇ ۋاراڭ - چۇرۇڭىدىن قاغىلىق باغنىڭ قاغىلىرىمۇ ئورنىدىن قوزغىلىپ قاقىلدىشىپ كېتىشەتتى.

جۇملە ھاجەت راۋا بولغاي،
گادا بولسا تېز ساقايغاي.
بۇگۈن كېچە مۇبارەك كۈن،
ئۆتكۈزەيلى بىدار بۇ تۈن،
....

شۇنداق قوشاقلارنى ئېيتىپ كوچىمۇ كوچا ئايلىنىپ يۈرگەندە، باشقا مەھەللىنىڭ بالىلىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالىدىغان ئىشلارمۇ يۈز بېرەتتى. ئىككى تەرەپنىڭ بالىلىرى بىر - بىرىنى ئۆز دائىرىسىدىن قوغلاپ چالما كېسەك ئېتىشىپ، بەزىدە ئىشنىڭ ئاقىۋىتى مۇشتلىشىشقىمۇ ئايلىنىپ كېتەتتى.

بارات كېچىسىدىكى قىزلارنىڭ ئويۇنلىرىمۇ ئۆزگىچە ئىدى. ئوغۇل بالىلار ئوت يېقىپ بارات قوشاقلىرىنى ئېيتىۋاتقاندا، قىزلار كوچىلاردىن ئالدىراش ئۆتۈپ دوستلىرى-

نىڭ ئۆيلىرىگە يىغىلىشاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ مۇنداق تونەك سورۇنلىرىغا ھەدىسى ئەمسەم بىلەن بىللە بارغانلىقى ئېسىدە. كۆكتە پاقۇستەك ئېسىلىپ تۇرغان تولۇن ئاي ئەتراپنى سۈتتەك يورۇتۇۋېتەتتى. ئۆيلەردىن چاقچاقلىرى ماينىڭ ئىسى كېلەتتى. قىزلار ئۇيغۇرىسىنى قاچۇرۇش ئۈچۈن كېچىچە ھېكايە، بېيىت ئېيتىشىپ، ئۇسسۇل ئويناپ تۈننى تاڭغا ئۇلاشتۇراتتى. تاڭ سۈزۈلگەندە ئۇلار بەخت تىلەش قوشىقىنى ئېيتاتتى:

بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا.
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
سەۋر - تاقەت بەر ماڭا،
بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەرماڭا،
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
چەن ساداقەت بەر ماڭا.
بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا،
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
ياخشى ئىززەت بەر ماڭا...

* *

ئابدۇۋەلىگە ھەممىدىنمۇ كۆڭۈللۈك بىلىنىدىغىنى رامىزان ئايلىرى ئىدى. رامىزاننىڭ بىرىنچى كېچىسى ناغرا ئاۋازى كىشىلەرنى روزا تۇتۇشقا ئويغاتتى. ناغرا بىرىنچى ئەدىدىن يەنە

بىر پەدىگە يۆتكىلىپ بارغانسېرى ئەۋجىگە چىقاتتى.
شۇنداق چاغلاردا ئويغىنىپ كەتكەن ئابدۇۋەلى ناغرا سا-
داسىغا قۇلاق سېلىپ يېتىپ ئاجايىپ خىياللارغا چۆمەتتى...
ئەتىسىدىن باشلاپ شەھەرنىڭ ناۋايلىرى ئىپتارغا ئاتاپ
مايلىق توقاچ، شېكەر نان، گۈللۈك چوڭ نانلارنى يېقىشقا
باشلايتتى. مىرزىكام رىشالىچى ئۇستى ئاپئاق داكا بىلەن
يېپىلغان چېلەكنى كۆتۈرۈپ توغرىكۆۋرۈكنىڭ كوچىلىرىدىن
«ئىپتارلىق، رىشالا!» دەپ ۋارقىراپ ئۆتەتتى. نامازدىگەر-
دىن كېيىنلا ئۇششاق باللار ئاقدەڭ مەسچىتىنىڭ ئالدىغا
بىر - بىرلەپ يىغىلىشقا باشلايتتى. ئۇلار مەسچىت قارشى-
سىدىكى سېپىل تۆۋىدە سېپىل تېمىدىن سىرغىپ چۈشكەن
توپىلاردىن ھەر خىل شەكىللەرنى ياساپ ئويناپ، مەزىن
ئاخۇنۇمنىڭ نامازشامغا ئەزان ئېيتىشىنى تەقەززالىق بى-
لەن كۈتۈشەتتى. مەزىن ئاخۇنۇم بەشتاققا چىقىپ، قۇلىقى-
نى تۇتۇپ «ئاللاھۇ ئەكبەر! ...» دەپ ۋارقىرىشى بىلەن
تەڭ جىمى بالا ئويناۋاتقان ئويۇنلىرىنى تاشلاپ «ئەزان-
ئەزان!» دەپ چۇقان سېلىشقىنىچە ئۆي - ئۆيلىرىگە قاراپ
يۈگۈرۈشەتتى. بۇ باللارنىڭ ئىچىدە ئابدۇۋەلىنىڭ ئاۋازى
ھەممىدىن ياڭراق چىقاتتى.

رامىزانغا ئون بولغاندا رامىزان ئېيتىش باشلىناتتى.
ھېلىقى ئاغا - ئىنى ئۈچ تاشچىلارنىڭ بىرى مەسۇم تاش-
چى دېگەن كىشى بارات ئېيتىدىن باشلاپلا گۈللۈك كېمە،
ھەر خىل پانۇسلارنى ياساپ تەييارلىق قىلاتتى. رامىزان
ئېيتىدىغان كۈنى، كەچتە ئۇ گۈللۈك كېمىسىنىڭ ئوتتۇرىسى-
غا ئۆزى چۈشۈپ كېمىنى كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. چەتتىن قارى-
غان ئادەمگە ئۇ خۇددى كېمىنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇپ كېمىنى

بىلالال ھەيدەپ كېتىپ بارغانىدەك بىلىنەتتى. ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككى گۈلدەستىچى، ئەتراپىدا ئون - يىگىرمە پانۇسچى ئەگىشىپ ماڭاتتى. ئۇچىگە شامچى مەھەللىنىڭ بوغان شاملىرى يېقىلغان بۇ پانۇسلار ئۇچىدە، ئەتراپىغا ئۇششاق قەغەز گۈللەر يېپىشتۇرۇلغان چۆچۈرە پانۇس دەيسىلەر، تېشىغا تاۋۇزنىڭ رەسىمى سىزىلغان تاۋۇز پانۇس دەمسىز، قاقىر پانۇس، گۈللۈك پانۇس دەمسىز؟ ئىشقىلىپ ھەممە خىلدىكى پانۇسلار تېپىلاتتى. بۇلىڭغا يەنە ئۇششاق باللار، تاماشا كۆرگۈچىلەر قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك بىر رامىزانچىلار توپى ھاسىل بولاتتى. ئۇلار دەسلەپتە رامىزان ئېيتىشنى ھال - ئەھۋالى ئوتتۇرىراق ئائىلىلەردىن باشلايتتى.

روزىنى ئون تۇتۇپ كەلدۇق سىزگە،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ بىزگە.
بۇ روزا ئوتتۇز ئىكەن، مېھمان ئىكەن،
روزىنى تۇتمىغانلار مايۋان ئىكەن.
رامىزان ئاللا شەھرى رامىزان،
خوش مۇبارەك كەلدىلەر شۇ رامىزان.

ئاندىن ئۇلار كاتتا باي، چوڭ ئەمەلدارلارنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ توختايتتى.

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ياتقان بايلار،
خۇدانىڭ پەرمانىغا پاتقان بايلار.
روزىنىڭ ئونى كۈنى — قەدرى كۈنى،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ ئېنى.

روزى تۇت، ناماز ئۆتە جانىڭ ئۈچۈن،
خەيرى قىل، زاكاتنى بەر مالىڭ ئۈچۈن.
رامىزان ئاللا شەھرى رامىزان،
خۇش مۇبارەك كەلدىلەر بۇ رامىزان.

رامىزانچىلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان باينىڭ خىزمەت-چىلىرى ئالدىراش كېلىپ دەرۋازا قاناتلىرىنى ئاچاتتى. رامىزانچىلار تۈپى ئۈزۈم باراڭلىق قورۇلارغا كىرىپ، پېشاي-ۋانلىق ئۆيلەرنىڭ ئالدىدا توختاپ كېمە ئويۇننى باشلى-ۋېتەتتى. ئاتاقلىق داپچى ھەيدەر ئاكا كېمىنى باشلاپ مې-ڭىپ ئويۇنغا سالاتتى. كېمە ئىچىدىكى مەسۇم تاشچى ئال-دى - كەينىگە مېڭىپ، ئېقىن سۇدەك ئىتتىك يورغىلاپ كېمىنى ھەيدىگەن، دەرىيادىن ئۆتكۈزگەن كۆرۈنۈشلەرنى ئۇستىلىق بىلەن ئىپادە قىلاتتى. ئۆمەر دوققا دېگەن كى-شى ھەرخىل قىزىقچىلىقلارنى چىقىرىپ ئەتراپتىكىلەرنى كۈلدۈرەتتى. ئاندىن ئۇسسۇل ناخشىسى باشلىناتتى:

تەقدىر ئاللا، تەقدىر ئاللا،
ھالىم قالمىدى.
يار قېشىغا بارار ئىدىم،
توخۇ چىللىمىدى.
سوراڭلارچۇ شۇ توخۇدىن
نېمە دەپ چىللىمىدى؟
قوندىقىمدىن يىقىلدى ئۇ،
بويىنى سۇنمىدى.
باردى دەيدۇ، ياندى دەيدۇ،

مېنىڭ يارىمنى،
ئېگىز داۋان ئاشتى دەيدۇ،
بويى قالمىنى.
ئېگىز داۋان ئاشمىغۇنچە،
قارا كۆرۈلمەس،
قارا يورتا مەنمە گۈلچە،
يوللار كېزىلمەس ① ...

داپ، دۇمباق سادالىرى ئەۋجىگە چىقاتتى. ناخشا بىلەن تەڭ ئۇسسۇلچىلار ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتەتتى. بايىنىڭ خېنىملىرى پەتنۇسلارغا رامزانچىلارغا ئاتىغانلىرىنى سېلىپ چىقىپ ئۇسسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈشەتتى...

ئابدۇۋەلى مۇنداق كېچىلەر تۈنىگە ئەگىشىپ بەزىدە تاھايىتى يىراقلاپ كېتىپمۇ قالاتتى. قانچە قېتىم ئۇنى دادىسى ئارقىسىدىن ئىزلەپ بېرىپ، قولىدىن يېتىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنىدى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ ئارقىسىغا قاراپ تارتىنىپ تەستە ماڭاتتى. رامزانچىلاردىن يىراقلاپ كەتسىمۇ، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۇسسۇلچىلارنىڭ پىرقىراشلىرى كەتمەيتتى، قۇلىقى تۈۋىدە رامزانچىلارنىڭ قوشىقى ئۇزاققىچە ياڭراپ تۇراتتى...

* *

شەھەرنىڭ شىمالىي چېتىدىكى بۇلاق دادامتۇ مەھەللە

① ھازىرقى «قارا يورغا» ئۇسسۇلى ئەنە ئىلى تېپىدىكى مۇشۇ ناخشا ـ ئۇسسۇللار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

AltunOq

سىگە چىقىپ كېتىدىغان چوڭ يول ئۈستىدە «تاللىق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر سەيلىگاھ بار ئىدى. پىلچىتنىڭ غولىدىن ئايرىلغان سايىلىق سۈيى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە يېيىلىپ ئاقاتتى. قىيان كەلگەندە سۇ تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتەتتى. سۇ بويىدىكى تۇزلەڭدە مەجنۇنتاللار بىر - بىرىگە چىرمىشىپ ئۆسۈپ، بۇ يەردە بىر تەبىئىي تاللىقنى ھاسىل قىلغانىدى. ياز كۈنلىرى شەھەر خەلقى بۇ يەرگە سەيلىگە چىقىشاتتى. ئاشۇ تاللىقنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى كىچىككىنە دۆڭلۈكتە ئايۇپ باشلىق ئۈچ قەلەندەرنىڭ كەمە ئۆيلىرى بار ئىدى. «قەلەندەر» ئاتالغان بىلەن ئۇلار ئادەتتە ھېچكىمدىن سەدىقە سورىمايتتى. ئۇلارنىڭ قانداق يوللار بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغىنىنى چۈشىنىپ بولمايتتى. بۇ «سىرلىق ئادەملەر» مۇ ئابدۇۋەلىنىڭ باللىق قەلبىدە ئۆچمەس خاتىرىلەرنى قالدۇرغانىدى.

ئۇلار ھەر پەيشەنبە كۈنى ئۇزۇن كۆلىسىنىڭ ئۈستىگە سەللىلىرىنى يۆگەپ، پۇتىغا يىرتىشاق مەسە، ئۈستىگە يوللۇق پەرىجە، ئىچىگە ئاپئاق يەكتەكلىرىنى كىيىپ، يېنىغا بۇرغىلىرىنى ئېسىشىپ، شەھەرگە قاراپ ماڭاتتى. توغرىكۆۋرۈككە كەلگۈچە باشلىرىنى تۆۋەن سېلىشىپ جىمجىت كېلىپ، توغرىكۆۋرۈك سۈيىنىڭ بويىدىكى زىلاۋۇدۇنھاجىم مەسچىتىنىڭ ئالدىدا بىردەم ئولتۇرۇپ دېمىنى ئېلىشاتتى - دە، ئاندىن بىرى بۇرغىنى چېلىپ، قالغان ئىككىسى «ئاللاھۇ!» دېسە، «ھەۋ!» دەپ دولان دەرۋازىسىغا قاراپ ئىلگىرىلەيتتى. شۇ چاغدا ئايۇپ قەلەندەر ئۆزىنىڭ بوم ئاۋازى بىلەن تەلقىن باشلايتتى.

ھەقتائالا ئەمر قىلدى، يائاللا.
سەجدە قىل ئادەمگە دەپ، يائاللا.
سەجدە قىلغان قۇللىرىڭنى، يائاللا.
جەننەتكە مېھمان ئەيلە دەپ، يائاللا.
قادىرى قۇدرەت بىلەن، يائاللا.
بىزنى ئەزىز جان ئەيلەدى، يائاللا.
شۈكرى لىللا جان بېرىدىپ، يائاللا.
نۇر بىلە ئىمان ئەيلىدى، يائاللا.

شۇ يىللاردا توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدە قەمىخان موما، ھۆرزۆر ئايلام، رانىخان موماي، خېنىم ئاغىچا، زۆدۆنىخىنىدەم دەيدىغان، يېشى سەكسەنلەردىن ھالقىغان مومايلار بولىدىغان. بۇ ئاياللار ھېلىقى ئۈچ قەلەندەرنىڭ تەلقە ئاۋازىنى ئاڭلىشى بىلەن بېشىغا ئاق ياغلىقلىرىنى ئارتىشىپ، ياغلىق ئۈستىگە جىيەكلىك كىمخاپ دوپپىلىرىنى بېسىپ كېيىپ، نان - توقاچ سېلىنغان پەتنۇسلىرىنى كۆتۈرگىنىچە ئۆي - ئۆيلەردىن چىقىپ كېلەتتى. ئۇلار قەلەندەرلەرنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە تەلقە ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ ساما سېلىشاتتى. ئەتراپقا بىردەمدىلا ئادەملەر ئولىشىپ كېتەتتى. مومايلار ھەر بىر پىرقىرىغاندا قات - قات ئېتەكلىك ئۇزۇن كۆڭلەكلىرىنىڭ ئېتىكى يوقىرىغا يۆگىشەتتى... قەلەندەرلەر مومايلارنىڭ سوزغىتىنى ئالغاندىن كېيىن يەنە «ھۇ!» تارتىپ مېڭىپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىپ كېتىشەتتى.

سەن - سەن دۇنيا سەن دۇنيا، يائاللا.
كىمگە ۋاپا قىلدىڭەن؟ يائاللا.

مەن ـ مەن دېگەن يارىڭنى، ياﺋاللا
يەر قوينىغا ئالدىڭسەن، ياﺋاللا...

قەلەندەرلەر دولان دەرۋازىسىدىن كىرىپ، ئۇدۇل ماڭغىنچە بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، دەڭدەرۋازا① تەرەپكە قاراپ بۇرۇلۇشاتتى ـ دە، دەڭدەرۋازىنىڭ تېشىدىكى تۆت كوچا دوقمۇشىغا بېرىپ توختايتتى. شۇ يەردە ئۇلار چۈشكىچە تەلقىن ئوقۇشاتتى. كىشىلەر ئاتىغىنىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇشاتتى.

قەلەندەرلەر شاھىمەن، ياﺋاللا،
ئالەم ماڭا ۋەيرانىدۇر، ياﺋاللا.
پايتەخت گۈلخانىم، ياﺋاللا،
ئوردام ـــ قەلەندەرخانىدۇر، ياﺋاللا ...

بۇ قەلەندەرلەر «تۇغرىگۈۋرۈك» كوچىلىرىدىن ئۆتكەندە ئابدۇۋەلى كىشىلەر توپىغا ئېتىلىپ، شەھەر دەرۋازىسىغىچە ئەگىشىپ باراتتى. قەلەندەرلەرنىڭ غەلىتە قىياپىتى، كۆزلىرىنى يۇمۇپ «ھۇۋ» تارتىشلىرى كېيىنلەردە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ سەبىي بالىلىق تۇيغۇسى بۇ قەلەندەرلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىن كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ ھەلەكچىلىكىدە پالاقلاپ يۈرگەن ئادەتتىكى ئادەملەردە ئۇچرىمايدىغان بىر روھنى ھېس قىلاتتى. بىر كۈنى ئۇ دادىسىدىن:

ـــ دادا، ھېلىقى بىزنىڭ كوچىدىن ئۆتىدىغان قەلەندەرلەر قانداق ئادەملەر؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ ئۇلار قەلەندەر ئەمەس، ئاشىقلار. ـــ دەپ چۈشەن

① دەڭدەرۋازا ـ قەشقەر كونا شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى. (ئا.ھ)

دۇردى ھەبىبۇللا ئاكا نوغلىنىڭ بېشىنى سىلاپ، — ئۇلار مال - دۇنيانى ئۆزىگە دوست تۇتمايدۇ، خۇداغا ئاشىق ...

چوڭلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بۇ ئاشىقلار ھەر يىلى باھار پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن شەھەردىكى بارلىق ئىمام - مەزىن، سوپى - ئۆلىما، يېقىن - يېرلارنى ئاللىققا چاقىرىپ، يىل بويى يىغقان نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ، مېھمان قىلىپ ئۇزىتىۋېتىدىكەن.

تۆتىنچى باب

ھەبىبۇللا ئاكا

ئابدۇۋەلىگە ئەزان قىچقىرىپ ئىسىم قويغان بوۋىسى جارۇللا ئىمام نەۋرىسىنى ئىنشائاللا نىسىپ بولسا قارى قۇرئان قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بەختكە قارشى ئۇ ئابدۇۋەلى مەكتەپ يېشىغا يەتمەستىنلا ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ چاغدا جارۇللا ئىمامنىڭ يېشى سەكسەندىن ھالقىغانىدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ دادىسى ھەبىبۇللا ئاكا بەستلىك كېلىگەن، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. ئۇ كۆپرەك بېشىغا ئاق مالىخاي، ئۈستىگە ياندىن تۈگمىلىنىدىغان تىك ياقىلىق كۆڭلەك كىيىپ، بېلىگە چەندازا ئىسىپ يۈرەتتى. پوتىغا گۆجەي ئوراپ، بېلىگە بەلباغ باغلايتتى. بۇ ئادەمنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا تونۇش - بىلىشلىرى كۆپ ئىدى. باھاردا ئۇ ئاشۇ ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ بىنەم يېزىنىڭ يېنىغا ئاز - تولا بۇغداي چېچىپ قويۇپ، كۈزلۈكى ئورۇپ - تېپىپ كىرىپ قىشلىق ئوزۇق قىلاتتى. كۆپرەك

ئۇ تورپانيۈزى يۇقىرىسىدىكى بىنەملىككە ئۆرۈك سالاتتى.

ئاغا - ئىنىلار ئوتتۇرىسىدا جارۇللا ئىمامدىن قالغان بىر ئۈكۈز ھارۋا بار ئىدى. ھەبىبۇللا بۇ ھارۋا بىلەن ياز كۈنلىرى تۇرپانيۈزىدىكى خۇمداللاردىن بايلارنىڭ شەھەرگە سېلىۋاتقان ئۆي - ئىمارەتلىرىگە خاك، خىش توشۇيتتى؛ قىش كۈنلىرى شەھەر ئەتراپىدىكى گاڭگول، لەنتەيزە، پىلچى خاڭلىرىدىن كۆمۈر ئەكىلىپ ساتاتتى. ئۇ زامانىنىڭ ئۈكۈز ھارۋىلىرى تولىمۇ كېلەڭسىز ئىدى. چاقى چۆكىلمەي ئوقى چۆكىلەيتتى. يوللارنىڭ ياماnلىقى ھارۋىكەشنى زار - زار قاقشىتاتتى. ئۈزۈلمەي ماڭغان ئات - ھارۋىنىڭ چاقلىرى يول بويى چوڭقۇر كاتاڭلارنى ھاسىل قىلاتتى. ئەتىياز يېقىنلاشقانسېرى بۇ كاتاڭلار تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ، يوللار بىزەپلىشىپ كېتەتتى. خاڭدا كۆمۈر بېسىق چاغلاردا قۇدۇق بېشىدىكى گۈلخان ئەتراپىدا كۈرەك جۇۋىنى غېرىبچىغا يېپىنىپ كۈنلەپ تۈنەپ قالىدىغان ئىشلار پات - پات بولۇپ تۇراتتى.

ھەبىبۇللا ئاكا كۆمۈرنى بېسىپ ماڭغاندا ئۈكۈزگە جاپا قىلماسلىق ئۈچۈن پىيادە ماڭاتتى. بەزىدە ئۈكۈزگە ياندىشىپ ھارۋىنى تەڭ سۆرەيتتى. ئۇ چاغلاردا خاڭنىڭ داۋانلىرى ھارۋىكەشنىڭ جېنىنى ئالاتتى. ھارۋىنىڭ چاقى كاتاڭلارغا ھەر بىر قېتىم چالاقلاپ چۈشكەندە، ھارۋىكەشنىڭ يۈرىكىمۇ تەڭ ئېغىپ «خۇدا ئۆزۈڭگە ئامانەت!» دەيتتى. داۋانلاردىكى يولنىڭ تارلىقى ۋە خەتەرلىكىدىن ئات - ئۇلاغ بىلەن تۆۋەنگە بىراقلا غۇلاپ چۈشۈپ كېتىش خەۋپى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدىلا تۇراتتى ... تۈز يولغا چىققاندا ھەبىبۇللا ئاكا «خۇداغا شۈكرى!» دەپ ھار-

ۋىسىنى ياڭداپ مېڭىپ، ئۆكۈزگە يېنىك قامچا ئۇرۇپ قويۇپ ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى:

ئىلمەۋنىڭ تاغلىرى،
تاغلىرىدا خاڭلىرى.
خاڭلىرىدا ئىشلەيدۇ
يوقسۇللارنىڭ باللىرى.
ئەلىنىڭ داۋانىدىن
ئورۇق ئات ئۆتەلمەيدۇ.
خاڭدىكى مۇساپىرلار
يولى يوق كېتەلمەيدۇ.
قەشقەردىن چىققان باللار
كەڭدىن تولسى خاڭدا.
يۇرتىغا كېتەي دېسە،
بېردىن چاپىنى داڭدا ...

ھەبىبۇللا ئازگەپ قىلىدىغان ئېغىر-بېسىق ئادەم ئىدى. ئابدۇۋەلى دادىسىنى ئەتىسى - ئاخشىمى جوزىدا ئولتۇرغاندا — ئاماق ئۈستىدىلا كۆرۈپ قالاتتى. ئاندىن بۇ ئادەم يەنە كۈن بويى تىرىكچىلىك بىلەن سىرتتا يۈرەتتى. ھەبىبۇللا جوزا يېنىدا چايلىق كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇپ قالسان چاغلىرىدىمۇ ئۈنچىقمايتى. گويا ئۆزىنىڭ پۈتۈن كەچۈرمىشلىرىنى ناخشا بىلەن بايان قىلماقچى بولغاندەك، جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ «گۈلزارەي» ئاھاڭىدا غىڭشىپ ناخشا ئېيتاتتى:

ئامان بولسۇن، ئامان بولسۇن،
دوستلىرىم ئامان بولسۇن.
دوستلىرىمغا قەست قىلغان
يەر بىلەن يەكسان بولسۇن،
قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالدۇق
ئۆتۈنىچى ئاپىرىپ ساتسۇن.
خېرىدارىم يېتىپ كەلسە،
غېرىب بىچارە، دەپ ساتسۇن ...

ئابدۇۋەلى دادىسىنىڭ ناخشىسىنى جوزىنىڭ گىرۋىكىگە ئىڭىكىنى يۆلەپ ئولتۇرۇپ تىڭشايتتى. ناخشىنىڭ سېھىرلىك ئاھاڭى ئۇنىڭغا تۇرمۇشتىكى، كىشىلەر قەلبىدىكى نۇرغۇن سىرلارنى ئېچىپ بەرمەكچى بولغاندەك قىلاتتى.

* *

ئاز ئۆتمەي ئاغا - ئىنىلار موھتاجلىقتىن ئۆكۈز ھارۋىنى سېتىپ، پۇلىنى بۆلۈشۈپ خىراجەت قىلىشتى. ھەبىبۇللا دەڭدەرۋازىنىڭ ئەتراپىدىكى كۆمۈر بازىرىدا① سەھەرلەردىن كۆمۈر ئەكىرگەن ھارۋىكەشلەرنىڭ كۆمۈرىنى ئېلىپ پارچىلاپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولدى. بۇ بازاردا پەنجىملىكلەرنىڭ كۆمۈر باسقان ھارۋىلىرى قاتارلىشىپ تۇرۇپ كېتىشەتتى. ئاپقان پۇلى كۈندىلىك خىراجىتىگە ئاران يېتىدىغان شەھەر كەمبەغەللىرى سېۋەتلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ كېلىپ پارچە كۆمۈر سېتىۋالاتتى. ھەبىبۇللاغا ئوخشاش

① بۇ بازار ھازىرقى دۆلەت تىياتىر كۇلۇبى ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

پارچە كۆمۈر ساتقۇچىلارنى «مېيپەلىرىلەر» دېيىشەتتى. ھەبىبۇللا بەزىدە ھارۋىكەشلەرنىڭ كۆمۈرىنى خېرىدارلارغا سودا قىلىپ قويۇپ ئانچە - مۇنچە چاي پۇلىمۇ ئالاتتى. مېيپەلىرىلەر چۈشلۈك تامىقىنى ئادەتتە بازاردىلا يەيتتى. ئەينى يىللاردا خەنزۇ بازىرىدىكى ئاشخانىلارنىڭ قاتارىدا خۇيزۇلار ئاچقان «تيەنجىن گەنزە» دېگەن بىر داڭلىق ئاشخانا بار ئىدى. ھەبىبۇللا ئەنە شۇ ئاشخانىنىڭ خېرىدار- لىرىدىن ئىدى.

ھەبىبۇللا پىرىگە داپ چېلىشقا ئۇستا ئىدى. توغرى- كۆۋرۈك ئەتراپىدا پىرى ئوينالسا ئۇ چاقىرىلماي قالمايتتى. ئۆكۈز ھارۋىدىن ئايرىلىپ قالغان ھەبىبۇللا ئەمدىلىكتە قىشنىڭ ئۇزاق كېچىلىرىنى پىرىلەرگە بېرىپ داپ چېلىپ ئاز - تولا تاپاۋەت قىلىپ ئۆتكۈزىدىغان بولدى. ئاغرىقلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا داۋالاش بولمىغان ئۇ زامانلاردا مۇنداق پىرى ئويۇنى تازىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتكەنىدى. توغرىكۆۋرۈك، ساي مەھەللىلىرىدە ئاۋۇت باخشى، مەخپىر باخشى، ھاشىم باخشى دەيدىغان داڭلىق باخشىلار بار ئىدى. «چوكان باخشى» دەيدىغان يەنە بىر ئايال باخشىمۇ بولىدىغان. قەدىمكى شامان، ئاتەشپەرەسلىك ئەقىدىلىرى تەسىرىدىن قال- غان بۇ «پىرى ئويۇنى» غەلىتە ۋە قىزىق بولاتتى. بۇ ئويۇن كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندە شۇ زاماننىڭ ناخشا - ئۇسسۇل- لىرىنىمۇ ئۆزىگە ئارىلاشتۇرۇپ ئۆزگىچە تۈس ئالغانىدى.

ئۇششاق باللار قورقۇش ۋە قىزىقىش ھېسسىياتى بىلەن پىرى بولغان ئۆيلەرنىڭ پەنجىرىلىرىگە يامىشاتتى. ئابدۇۋەلى تۇنجى قېتىم دادىسىغا ئەگىشىپ پىرىگە بارغان كۈنىنى زادى ئۇنتۇمايدۇ. بۇ كېچە ئۇنىڭغا ئاجايىپ سىرلىق خاتىرىلەرنى

ھەربىيە قىلىنغانىدى ... ئۇ دادىسىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇپ، پەرى بولىدىغان ھويلىغا كىرىش بىلەن بۆلۈك - پۇچقاق، تام تۈۋلىرىگە يىقىۋېتىلگەن ئۈكچىلەرنى كۆردى. ئىشىك ئالدىغا قويۇلغان ئىسرىقدانلاردىن قويۇق ئىس كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ھاۋانى ماي ۋە ئادىراسمانىنىڭ ھىدى قاپلىغانىدى. نېرىراقتا داپچىلارنىڭ داپ قىزىتىش ئۈچۈن يېقىپ قويۇلغان گۈلخان كۆيۈپ تۇراتتى.

پەرى بولىدىغان ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئارغامچىدىن تۇغ بېكىتىلىپ، تۇغ بېشىغا يەتتە ئۆيدىن تىلەپ كېلىنگەن ئالىيېشىل بوغقۇچلار باغلىۋېتىلگەنىدى. پەرىگە چاقىرىلغان قولۇم - قوشنىلار تام ياقىلاپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇشاتتى. كېسەل كىشىنى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقا ئې-سىلدۇرۇپ، قىبلىگە قارىتىپ يۆكۈندۈرۈپ قويغانىدى. باخشى تەرەت ئېلىپ، يالىڭاياغ بولۇپ، كېپەندەك كەڭ، ئۇزۇن ئاق كۆڭلەكنى كىيىپ، داپنى ئاستا شىرىقلاتقىنىچە كېسەلنىڭ بېشىغا كېلىپ بىر نەغمىلەرنى ئوقۇشقا باشلىدى:

ئىشنىڭ بېشى بىسمىللا،
ئىش باشلىدىم بىسمىللا،
قۇرئان بېشى بىسمىللا،
يولغا كىردىم بىسمىللا،
ياسىن بېشى بىسمىللا.
بىسمىللانىڭ ھۆرمىتىدىن،
ياسىنلارنىڭ دېمىدىن،
قۇرئانلارنىڭ نۇرىدىن،
تىلەك تىلەي سېنىڭدىن.

ئىجازەت قىل خۇدايىم.

....

ئاللاھۇ مۇتەئاللادىن،
جاپايى ئالەمدىن،
چىمىسكى لەشكەرلەردىن،
ھەزرىتى زامانەمدىن،
قۇدرىتى خۇدايىمدىن،
جاپايى ئالەمدىن...

باخشى ئەنە شۇنداق سىرلىق سۆزلەر بىلەن ئۇزاقتىن - ئۇزاق ئوقۇغاندىن كېيىن، داپنى داپچىلارغا چۆرۈپ بېرىپ، تۇغنى چۆكىلەپ پىرقىراشقا باشلىدى. داپچىلار قوشۇلغان داپلىرىنى بولۇشىغا داراڭلىتىپ، چۈشىنىپ بولمايدىغان پىرى تاخشىلىرىنى باشلىۋەتتى،

زۇلپىمى - زۇلپىمى ھەسسۇلتان غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى ھەق ساماق غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى خان پاشا غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى غوجا سەت غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى غوجا ئەخمەت غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى مىيىت ئاپپاق غوجام
زۇلپىمى - زۇلپىمى شاھزادە غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى تۇغلۇق تۆمۈرخان غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى شەيخ بۇزرۇكۋا غوجام.

....

بىر تەلپىمىم پىرلاردىن،

AltunOq

بىر تەلپىم سىلەردىن،
بىر تەلپىم تۇغلاردىن،
بىر تەلپىم پىرلاردىن،
پىرلار ھەققى تىلەيمەن،
تۇغلار ھەققى تىلەيمەن...

باخشى قولىغا خەنجەرنى ئېلىپ «ئاللا، دە!» دەپ ۋارقىراپ ئېيتىپ، تېز پىرقىراشقا باشلىدى. داپچىلار داپنى ئېيتىمۇ قاتتىق دارالاتىپ ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىراشقىلى تۇردى:

چىلتەنلەرنىڭ چىل بولدى،
باسقان ئىزىنىڭ كۆل بولدى،
ئەنبىيا ھەققى تىلەيمەن،
ئەۋلىيا ھەققى تىلەيمەن،
يېتىملار ھەققى تىلەيمەن،
شېھىتلار ھەققى تىلەيمەن،
يائاللا يەي، يائاللا،
يائاللا يەي، يائاللا...

باخشى چوڭ ئويۇنغا چۈشۈش بىلەن داپچىلار تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. باخشى بۆرىدەك ھۇۋلاپ، «ئاللا، دە!» دېسە، «ئاللا، دە!» دەپ قويۇپ، دەك پىرقىرايتتى. ئۇنىڭ كەڭ كۆڭلىكىنىڭ ئېتەكلىرى پۈتۈن ئەتراپىدا دولپۇدۇكلەك دائىرە ھاسىل قىلاتتى. بۇ — ئەلنەغمىمۇ، كېسەلنى داۋالاشمۇ ياكى جىن - شەيتانلارنىڭ تەسەببىلىكىمۇ؟ ھېچنېمىنى پەرق ئېتىپ بولمايتتى. ئابدۇۋەلىكە جىن - ئالۋاستىلار نەق پىرى

بولۇۋاتقان ئۆينىڭ ئۆگزىسى ئۈستىدە دوگلاپ ئۇسۇل ئوينىشىۋاتقاندەك بىلىنىپ قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى. باش شىنىڭ كۆزلىرى ئالدىپ، ئاغزىدىن چىققان كۆپۈكلەر ھەر تەرەپكە چاچراپ كەتتى، ئۇ خەنجىرىنى شاراقلىتىپ ھەر بىر ئادەمگە ھەيۋە قىلىپ، پىرقىراپ كېلىپ كىسەلنى خەنجەر لەيتتى. ئادەملەر قورقۇنچ ئىچىدە «ئاللا!» دەپ چۇقان سېلىشاتتى...

ئادەتتە مۇنداق چوڭ پېرىلەرنىڭ ئاخىرى كېسەل غولىغا كەتمەننى قىزىتىپ بېسىش، توخۇ بوغۇزلاپ قېنىنى ئېقىتىشقا ئوخشاش رەسمىيەتلەر بىلەن ئاخىرلىشاتتى. سە ھەرگە يېقىن كېسەلنى باش - كۆزىنى چۈمكەپ تالاغا ئېلىپ چىقاتتى، بۇ «كۆچۈرۈش» دەپ ئاتىلاتتى. جىنلارنى قاچۇرۇش ئۈچۈن قايتا ئوت يېقىپ، ئىسرىق سېلىپ كېسەل بېشىدىن ئۆرۈپ تاشلىۋەتكەندىن كېيىن، كېسەلگە «ئىددەت» سېلىپ قوياتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئاغرىق ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە تالا - تۈزگە چىقمايتتى. ئىددەتتە ئىچىدە يات كىشىلەرنىڭ بۇ ئۆيگە كىرىشىگىمۇ رۇخسەت قىلىنمايتتى. بەزى ئېغىر كېسەللەرنى ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە داۋاملىق ئوينىتىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى. مۇنداق پېرىلەردە داپچىلار پېرى ناخشىلىرى ئوقۇپ قالسا، خەلق ناخشىلىرىنى ئۇلاپ، داۋاملاشتۇرۇپ ئېيتىۋېرەتتى، بەزىبىر تېرۋا خىيا راكتېردىكى كېسەللەر ئاشۇ ناخشا - ساز، چۈشىنىكسىز ھە رىكەتلەرنىڭ سېھىرلىك كۈچى بىلەن ساقىيىپمۇ قالاتتى؛ بەزى كېسەللەر ھارغىنلىق يېتىپ جەھەننەمگە بىر قەدەم بېسىپ كېلىشتى.

* *

تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىدىنمۇ ياكى تەقدىرنىڭ بۇيرۇقى شۇنداقمۇ، ئاز كۈنلەردىن كېيىن ھەبىبۇللا ئۆزى ئاغرىپ يېتىپ قالدى. ئۇ پات ـ پات بالىلىرىنى ئەتراپىغا يىغىپ، جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ھەسرەتلىك ناخشىلارنى ئېيتاتتى.

مەن ئۆزۈم نامرات يىگىت،
بالىلىرىمنىڭ ئەگىنى يوق،
ئاتە يەردىن ئۇن تىلەپ،
ئەگلەكنى تاپسام، تەگنە يوق.
دەرد ـ ئەلەملەر كېلىدۇ،
ئوغۇل بالىنىڭ بېشىغا.
سايدا تۆكمەن چۆكمەيدۇ،
كۆزدىن ئاققان يېشىغا.

— بالام ئابدۇۋەلى ئاڭلىدىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى بىر كۈنى ھەبىبۇللا، — ئوغۇل بالىنىڭ بېشىغا ھەر كۈنلەر كېلىدۇ. سەن چوڭ بولساڭ نېمە ئىش قىلارسەن؟

— ناخشىچى بولىمەن! — دېدى ئابدۇۋەلى ئويلانمايلا.

— ھەي جېنىم بالام! — دەپ كۈلۈپ كەتتى ھەبىبۇللام، — ناخشا ئېيتىپ جان باققىلى بولامدۇ؟! ناخشا دېگەن ئىچ پۇشۇقىدا كۆڭۈلدىكى ھەسرەتنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئېيتىپ قويىدىغان نەرسە. سېنى ئوبدانراق بىر ھۈ-

نەرگە بەرسەك بولاتتى.

ھەبىبۇللا كۈندىن ـ كۈنگە ئاجىزلاپ بالىلىرىغا ئاخىشىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى.

— ھەلىمە! — دەپ ئايالىنى چاقىردى بىر كۈنى ئەتىگەنلىكى ئۇ، — قاسىمنىڭ قېشىغا بالىلاردىن* بىرەرىنى ئەۋەتسەڭ، ئازراق يارماق ئۆتنە ئېلىپ كەلسۇنمىكىن.

قاسىم تاشچى ھەبىبۇللانىڭ ئەڭ يېقىن ئاغىنىسى ئىدى. ھەلىمىخان ئابدۇۋەلىنى ئۇنىڭ ئۆيىگە يولغا سالدى. ئۇ كەملەردە سېرىق مايلىق قەغەزدىن ئىشلەنگەن گوۋازا پۇللار، بىرقا ئۆتكۈزۈلگەن مىس يارماقلار، بامبۇك ياكى متالدىن ياسالغان پەيزى. لىگىياۋ ئوخشاش يەرلىك ۋە مەركىزىي ھۆكۈمەتلەرنىڭ خىلمۇ خىل پۇللىرى خەجلەنەتتى. قاسىم تاشچى ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئابدۇۋەلىنىڭ بىلىكىگە ئىككى تىزىق يارماقنى ئارتىپ قويۇپ:

— ئوغلۇم، ئاز بولسىمۇ ماۋۇ پۇلنى خىراجەت قىلىپ تۇرۇڭلار، كېيىن يەنە ئەۋەتىپ بېرەرمەن، — دېدى.

ھەبىبۇللا پۇلغا ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن ماتا ئالغىزدى. بىلگەندەك ئاز كۈندىن كېيىنلا ئۇ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ يىلى ئۇ ئەللىك ئالتە ياشقا كىرگەنىدى.

بەشىنچى باب

مەكتەپ

ئابدۇۋەلىنىڭ ئانىسى ھەلىمخان ئوتتۇرا بوي، زىلۋا ئايال ئىدى. ھەبىبۇللانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇ يەش

بالا بىلەن قالدى. ئابدۇۋەلىنىڭ ئابدۇلئەزىز ئىسىملىك ئاكىسى، ئىسمىنەم دېگەن ھەدىسى، خوپپۇرجان دەپ ئىنىسى ۋە شەرۋانىم ئىسىملىك بىر سىڭلىسى بار ئىدى. بۇ بەش بالا بىلەن تۇل قالغان ئانا بالىلىرىنى بېقىش ئۈچۈن پۈتۈن مەھەللىدىكىلەرنىڭ ئىش - كۈشىنى قىلىدىغان بولدى. ھە-لىمىخان ساغزا سېلىشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ھېيت - ئا-يەملەردە ئۇ ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ ساغزا سېلىپ ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كېتەتتى. باشقا چاغلاردا ئۇنىڭ ساغزا سالغاندا ئىشلىتىدىغان مايدا قىزارغان بىر جۈپ ياغىچى تو-رۇستا قەستۇرۇقلۇق تۇراتتى. ھەلىمىخان يەنە مەھەللىدىكى تۇغۇت ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشاتتى. كوندۇزلىرى خەقلەرنىڭ ئىشىكىدە پالاقلاپ، كېچىلىرى بالىلىرىغا تاماق ئېتىپ، ئۇ-لارنىڭ بىرتىقىنى يامايتتى. مۇشۇنداق تىنىمسىز پالاقلاشلار سەۋەبىدىنمىكىن، ئۇ تولىمۇ ئورۇق، ئاجىز ئىدى. بەزى كېچىلىرى ھەلىمىخان بالىلىرىنى ياتقۇزۇۋېتىپ، چىراغ تو-ۋىدە ياماق ياماپ ئولتۇرۇپ ئاستا ناخشا ئېيتىپمۇ قوياتتى.

گۈلمۇ خوپ، غۇلچىمۇ خوپ،
ئېچىلدۇرۇپ قىسقانمۇ خوپ.
چوڭ بولۇپ دەرد تارتقۇچە
كىچىك تۇرۇپ ئۆلگەنمۇ خوپ...

مۇنداق چاغلاردا قاتار ياتقان بالىلار ئىچىدە بىرلا بالا سەبىي كۆزلىرىنى تورۇسقا تىككىنىچە ئويغاق ياتاتتى. ئاپىسىنىڭ ناخشىسى ئابدۇۋەلىنىڭ خىيالىنى چىراغنىڭ ئاجىز نۇرى يورۇتۇپ تۇرغان بۇ ئۆيدىن يىراقلارغا ئېلىپ

كېتەتتى. قاسىم تاشچىنىڭ ھويلىسىدا ئېچىلىپ تۇرغان رەڭ-مۇرەڭ گۈللەر، باھار قۇشلىرى ئۇچۇپ ئۆتىدىغان تىنىق ئاسمان، بارات كېچىسى سۇۋادان تېرەكلەر ئارىسىدا ئېسىلىپ تۇرغان تولۇن ئاي، تۇغنى يىرقىراپ ھۇۋلاۋاتقان باخشى، مۇدھىش ئۆلۈم، گۈزەللىك - خۇنۈكلۈك، يارىلىش - يوقىلىش ھادىسىلىرىگە تولغان بۇ دۇنيا بالىغا تولىمۇ سىرلىق كۆرۈنەتتى... تۇرۇپلا ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئاپئاق يوپۇق يېپىلغان تاۋۇت كېلەتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ دادىسى دەپنە قىلىنغان كۈنى يىر - يىر ئاپتاپلىق ئىسسىق بولغانىدى. جامائەت تاۋۇتنى كۆتىرىپ ئالتۇنلۇققا① ئېلىپ چىقىشتى. تۇپراق بېشىغا كەلگەندە، كىمدۇ بىرى ئابدۇۋەلىنى قولىدىن يېتىلەپ تامنىڭ تۈۋىدىكى سايىگە ئەكىلىپ قويدى. ئابدۇۋەلى ئەنە شۇ يەردە تۇرۇپ مەھەللە ئىمامىنىڭ سوزۇپ ئوقۇغان ئايىتىنى ئاڭلىدى. تېخى بىرنەچچە كۈننىڭ ئالدىدىلا جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئېيتقان مېھرىبان دادىسىنىڭ ئەمدى مەڭگۈ قايتىپ كەلمەيدىغان بولۇپ قارا يەرنىڭ قوينىغا كىرىپ كېتىپ بارغانلىقىغا ئۇ ئۆزىنى ھەر قانچە قىلىپمۇ ئىشەندۈرەلمەيتتى...

— ئابدۇۋەلى ئويغاقمۇ سەن؟

— ھە.

— يىغلاۋاتامسەن نېمە؟

— دادام ئېسىمگە كېلىپ قالدى، ئاپا.

— ئۆلۈم دېگەن ھەممىمىزنىڭ بېشىدا بار بالام...

— سەنمۇ ئۆلۈپ كېتەمسەن؟ مەنمۇ ئۆلەمەنمۇ؟

— خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق، ۋاقتى كەلگەندە

① ئالتۇنلۇق — غۇلجىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى چوڭ قەبرىستانلىق.

ھەممىمىز ئۆلىمىز. مانا مۇشۇ بىرنەچچە يىلنىڭ ئىچىدىلا بوۋاڭدىنمۇ، داداڭدىنمۇ ئايرىلىپ يېتىم بولۇپ قالدۇق. بوۋاڭ رەھمەتلىك ئىسمىڭنى قويىدىغان چاغدا، يىغلىغان ئاۋازىڭنى ئاڭلاپ «كىچىككىنە تۇرۇپ ئاۋازىنىڭ يامانلىقىنى قاراڭلار بۇنىڭ. خۇدايىم بۇيرۇسا ئۆزۈم ئوقۇتۇپ قارىي - قۇرئان قىلىمەن» دېگەنىدى. ئەتە سېنى پاكار موللامغا ئاپىرىپ بەرسەم بولامدىكىن...

ئابدۇۋەلى ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى مەكتەپكە ماڭغان بالىلارنى كۆرگەندە «ئاپام مېنى قاچان مەكتەپكە بېرەر» دەپ ئۆزۈندىن بېرى ئارزۇ قىلىپ يۈرەتتى. ئاپىسىنىڭ ھازىرقى سۆزىنى ئاڭلاپ ئۇ خۇشال بولۇپ ئۇخلاپ قالدى.

* *

پاكار موللامنىڭ مەكتىپى دولان دەرۋازىسى ئىچىدە ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ يەردە بىرنەچچە ۋاقىت ئوقۇغاندىن كېيىن، ئۈيگە يېقىنراق دەپ «ئاقدەڭ مەسچىتى» يېنىدىكى بۇرھان ھاجىم ئاچقان مەكتەپكە قايتىپ كەلدى. بۇ يەردە بالىلار قوپال تاختايلارنى مىقلاپلا ياساپ قويغان جوزا - بەندىڭلەردە قىستىلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئالدىدىكى كۆرجەك چوڭلۇقىدىكى تاختايغا يېزىپ بېرىلگەن خەتلەرنى يادلىشاتتى. بالىلارغا ساۋۇت خەلىپىتىم، شەمەر ئىچىملىك تېيىپ قارىي دېگەن كىشىلەر ساۋاق بېرەتتى. بالىلارنىڭ زىر - زەۋەرلەرنى ھەجىلەپ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى مەكتەپتىن خېلى يىراقلارغىچە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بالىلار ھەر

جۈمە كۈنى دەم ئالاتتى. پەيشەنبە كۈنى بالىلارنى ئازاد قىلىدىغان چاغدا مەكتەپنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ ۋەششە-شەمشىنى ئوقۇيدىغان ئىش بار ئىدى. ھەلبەتتە بۇ ئىشقا ئاۋازى ياخشى بالىلارنى بەلگىلەيتتى. ئابدۇۋەلىگە بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىش توغرا كېلىپ قالغان چاغلاردا ئۇ چوڭ بالىلارنى دورىپ ئاۋازىنى بولۇشىغا قويۇپ بېرىپ:

— ۋەششەمشى ۋەززۇھا. ۋەلقەمەرى ئىزا ساجاھا!...— دەپ ھەۋەس بىلەن ۋارقىرايتتى.

كېيىن، ئاقدەڭ مەسچىتىنىڭ ئىمامى سەدىر ئىمام يەڭگە-سەككىز يېشىم بالىنى يىغىپ، مەسچىت ئىچىدىكى ھۇجرىدا ئوقۇتۇشقا باشلىدى. ئابدۇۋەلىمۇ بۇ مەكتەپكە كىردى. رامىزان، بارات ئايلىرىدا مەسچىتنىڭ ئىمام - مەزىنلىرى بۇ بالىلارنى ئەگەشتۈرۈپ يىت - پوشكال يىغاتتى. بالىلارمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر نېسىۋە تېگەتتى. رامىزان ئايلىرىدا مەسچىتتە قارىيلار خەتمىدىن ئۆتكەندە، خەتمە ئارىلىقدا تەسبىھ ئوقۇيدىغان ئىش بار ئىدى. سەدىر ئىمام ئاۋازى ياخشى بىرنەچچە بالىنى تەسبىھ ئوقۇشقا ئۆگەتكەنىدى، بۇ بالىلارنىڭ ئىچىدە ئابدۇۋەلىمۇ بار ئىدى. تەسبىھ: سۇبھانەزىل مۈلكى ۋەل مەلەكۇت، سۇبھانەزىل ئىززەتى ۋەل، ئەزەمەتى ۋەل، قۇدرەتى ۋەل، كىبرىياتى ۋەل جەبەرۇت... دېگەن سۆزلەر بىلەن ئوقۇلاتتى. ئابدۇۋەلى بۇ ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمىسىمۇ، تەسبىھنىڭ ئاھاڭىنى ناھايىتى مۇڭلۇق كەلتۈرۈپ، بېرىلىپ ۋارقىرايتتى. بەزىدە ئۇ تەراۋىھلەرنىڭ «ھوي، مۇنۇ جارۇللا ئىمامنىڭ نەۋرىسىنىڭ نەپىرى قالتىسكەنا!» دېيىشكەنلىرىنى ئاڭلاپ قالاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ تېخىمۇ روھلىنىپ كېتەتتى.

* *

يوقسۇللۇق ئابدۇۋەلىنى ئاخىر نۇر ئاقساقال مەس-
چىتى ئىچىدىكى مەكتەپكە ئېلىپ كەلدى. ھەلىمخان: نۇر
ئاقساقال مەسچىتى ئىچىدىكى مەكتەپتە يېتىم باللارغا ئوب-
دان قارايدىكەن، ئوقۇش ھەققى ئالمايدىكەن، دەپ ئاڭ-
لاپ ئوغلىنى شۇ مەكتەپكە ئەكىلىپ بەردى...

نۇر ئاقساقال مەسچىتى ئىلىدىكى مەيۋەتلىك سېلىن-
غان مەسچىتلەرنىڭ بىرى ئىدى. مەسچىت مېھراپىنىڭ ئۈستى-
دىكى راۋاق بىلەن دەرۋازا ئۈستىدىكى راۋاقلارنىڭ ئۈچى
كۆككە تاقىشىپ تۇرغاندەك قىلاتتى، راۋاقلارنىڭ قارلىغاچ
قانىتىدەك كېرىلگەن لەمپىلىرى ئاستىدا سانسىز كەپتەرلەر
كۇكۇلدايتتى. مەسچىت قورۇسى ئىچىگە تۆت چاسا چوڭ
خىشلار تەكشى يېيىتىلغانىدى. مەسچىت ۋە راۋاقلارنىڭ
تۈۋرۈك، لىم، تۈغرا ياغاچلىرى ۋە تاملىرىغا خىلمۇ-
خىل گۈل - چېچەكلەرنىڭ شەكلى ماھىرلىق بىلەن نەقىش-
لەنگەنىدى. مەسچىت قورۇسى ئىچىدە قاتار كەتكەن ھۇج-
رىلار، قارىيلار ئۈچۈن سېلىنغان خاس ئۆيلەر ۋە سەرراپ
بار ئىدى، پېشايۋانلاردا دائىم تەرەت ئۈچۈن سۇ تولدۇ-
رۇلغان ئۆرىيلار ھازىر تۇراتتى. بۇ مەكتەپتە كۆپىنچە
خەيرۇللارنىڭ بالىلىرى، شۇ ئەتراپتىكى بايلارنىڭ بايۋەچ-
چىلىرى ئوقۇيتتى. يېتىم - كەمبەغەل باللارغا بايلارنىڭ
مەسچىتكە قىلغان سەدىقە - زاكات پۇلىدىن دەپتەر - قە-
لەم، ئانچە - مۇنچە كىيىم - كېچەكمۇ قىلىپ بېرەتتى. ئو-

قوش شاراقىتى ۋە تۇرۇزۇمى ئابدۇۋەلى ئىلگىرى ساۋاق ئالغان مەكتەپلەردىن خېلىلا ئالاھىدە ئىدى.

بۇ يەردىكى بەزى بالىلار ناھايىتى شوخ ئىدى. خەلپىتىم يوق چاغلاردا ئۇلار مەسچىتنىڭ ئەتراپىغا ئۆرۈلۈپ دوپپورلىشىپ جاڭزا تېپەتتى. ئۇ چاغلاردا، يىراقلاردىن كېلىدىغان سودىگەرلەر شەھەرگە تۆگە كارۋانلىرى بىلەن كىرىپ كېلەتتى. ئۇزۇن چۆل يوللىرىنى بېسىپ كەلگەن بۇ تۆگىلەر بويىنىدىكى كولدۇرمىلىرىنى ئېغىر كولدۇرلىتىپ، ھورۇنلۇق بىلەن قەدەم ئېلىپ شەھەر دەرۋازىسى ئەتراپىدىكى دەڭلەرگە قاراپ بىلجىپتتى، مەكتەپتىن قايتقان بالىلار يوغۇرگىنىچە بېرىپ تۆگىلەرنىڭ تېزىدىكى ئۇزۇن يۇڭلىرىنى يۇلۇپ قاچاتتى - دە، ئاندىن بۇ يۇڭلارنى تۈمۈر يارماققا ئۆتكۈزۈپ جاڭزا ياساشاتتى.

ئابدۇۋەلىنى ھەممىدىنمۇ بەك قىزىقتۇرىدىغىنى مەسچىت دەرۋازىسى ئۈستىدىكى ئاشۇ ئۈچ قەۋەتلىك ئېگىز پەشتاق ئىدى. پەشتاق ئۈستىدە ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ناغرا چېلىناتتى. رامزان ئايلىرىدا ناغرا شەك كېچىسىدىن باشلاپ بىر ئاي چېلىناتتى. روزىنىڭ ناغرىسى كېچە سائەت ئىككىدىن باشلاپ كىشىلەرنى ئويغىتاتتى. كۈندۈزكى ناغرا نامازدىگەردىن كېيىن باشلىنىپ تاكى ئېپتار ۋاقتىغىچە داۋام قىلاتتى. ھېيت ناغرىسى شەھەرنىڭ ئۈچ يېرىدە — شەھەر ئىچى بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئالدىدا، قازىدۆڭ مەسچىتىنىڭ ئالدىدىكى پەشتاقتا ۋە تۆر ئاقساقال مەسچىتى ئۈستىدە چېلىناتتى: ھەر بىر ناغرىچىلارنىڭ ناغرا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تۇغ بەگلىرى بولاتتى. ئەتە ھېيت دېگەن كۈنى ھەممە ناغرىچىلاردا نامازشامدىن

باشلاپ ناغرا چېلىنىپ، ھېيتنىڭ خەۋىرى يەتكۈزۈلەتتى.

ئۇ زامانلاردا توغرىكۆۋرۈك ئەتراپىدا يوسۇپ قاللاق، ئىسرائىل پەش، مامازا، ھېيتاخۇن تاڭگازا، سادىق، ئاكا- ئۇكا ئىسرائىل، ئىسمايىل قاتارلىق داڭلىق ناغىرىچىلار بار ئىدى. ئۇلار سىپىل ئىچى — بەيتۇللا تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتقان ناغرا ئاۋازىنى بېسىپ چۈشۈش ئۈچۈن بەس - بەستە ناغرا چېلىشاتتى. ئادەتتە ھەر بىر ناغىرخانىلاردا باش، ئوتتۇرا، ئاياغ ناغرا بولۇپ، بىر جۈپتىن ئالتە ناغرا، بىر دۇمباق بولاتتى. ھېيت كۈنلىرى بۇنىڭغا يەنە كاناي، سۇنايلار قېتىلىپ قالتىس قىزىپ كېتەتتى. ناغرا پەدىلىرى: قوش سەنەم، سەلەم، مۇشاۋىرەك، سەيلىگاھ، شادىيانە، سەھەر يار دېگەندەك چوڭ پەدىلەرگە بۆلۈنەتتى. ھەر بىر پەدىلەرنىڭ يەنە چوڭ - كىچىك سەلىقىلىرى، چۈشۈرگىلىرى بولاتتى. ھېيت كۈنلىرى يېرىم كۈن شادىيانىگە چېلىنىپ، چۈشتىن كېيىن چوڭ پەدىلەرگە چېلىش باشلىناتتى. ناغرا چېلىشقا زوقمەن ئادەملەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇستا ناغىرچىلار باش ناغىرىدا ئولتۇراتتى. ئوتتۇرا، ئاياغ ناغىرىلارنى چالغۇچىلار باش ناغىرچىغا ئەگىشىپ تەڭكەش قىلاتتى. يېڭى ئۆگەنگۈچىلەر ئىشنى دۇمباق ئۇرۇشتىن باشلايتتى.

ناغىرخانىنىڭ ئۈستى قالايمىقانلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن پەشتاقنىڭ ئاستىدا ئىشىك تۇسىدىغان ئادەم بولاتتى. ھەۋەسكارلار ئىشىك تۇرغۇچىغا مىڭ قېتىمچە يالۋۇرۇپ، ئۈستىگە چىقىش پۇرسىتىگە ئاران ئېرىشەتتى. بەزىدە مۇنداق بەختكە ئابدۇۋەلىمۇ مۇيەسسەر بولۇپ قالاتتى. ئايھاي! ناغىرخانىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ تۆۋەنگە

قارىسىڭىز نېمىدېگەن ھەيۋەت دېمەمسىز. تاغرىغانا ئالدى-
دىكى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ياتقان شەھەر سېپىلى، مەھەللە
ئۆيلىرىنىڭ ئۆگزىسى ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرغان سانسىز
تورخۇنلار، ئالىيىشىل كېيىنىپ، تاغرىغانا ئەتراپىدا
ھېيت ئوينىۋاتقان سانسىز ئادەملەر، كوڭۈللۈك پاراڭلار
بىلەن ياشلىقنى ئەسلىشىپ ئولتۇرۇپ پەيزى ئېلىۋاتقان
مويسېپىتلار، بىر - بىرىگە بېقىشىپ پىرقىراپ قىزىشىپ كەت-
كەن ئوسسۇلچىلار... ئاتلىرىنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق، خادىك
ھارۋىلىرىنىڭ دوغىلىرىغا پەرەڭ ياغلىقلارنى ئېسىپ، قارى-
دۇڭ بىلەن شەھەر ئىچى، لۇر ئاقساقال مەسچىتىنىڭ ئوت-
تۇرىسىدا كولدۇرلەپ مېڭىپ تۇرغان ھارۋىلار... تاغرا -
دۇمباقلارنىڭ كولدۇرلىگەن ئاۋازى، ئېلىپساتارلارنىڭ
ۋارقىراشلىرى، شادلىققا چۆمگەن بالىلارنىڭ چۇقانلىرى...
بۇلارنىڭ ھەممىسى ئابدۇۋەلىنىڭ خاتىرىسىدە چوڭقۇر تە-
سىراتلارنى قالدۇراتتى... ئەنە شۇ يىللاردا ئۇ تاغرا پەدى-
لىرىگە قۇلىقىنى يۇشۇردى. چوڭلارغا ئەگىشىپ دۇمباق ئۇ-
رۇشنى ئۆگەندى. كېيىنكى يىللارغا كەلگەندە ئۇ لۇر ئاق-
ساقال مەسچىتىنىڭ ئاساسلىق تاغرىچىلىرىدىن بولۇپ
قالدى.

ئىككىنچى قىسىم

تىرىكچىلىك يولىدا

ئالتىنچى باب

تاڭگازىچى بالا

تۇرمۇش ھەلەكچىلىكى ئابدۇۋەلىنى غەمسىز ئوينايدىغان بالىلىق تۇرمۇشتىن تېزلا قول ئۈزۈپ تىرىكچىلىك يولىغا كىرىشكە ئالدىراتتى.

20 ـ يىللارنىڭ بېشىدا توغرىكۆۋرۈكتە ئابدۇلغوجا دېگەن بىر كىشى تاڭپاز① ئاچقانىدى. ھەلىمخان ئوغلىنى «ئىشقا كۆزى پىشسۇن» دەپ شۇ يەرگە ئاپىرىپ بەردى. راستىنى ئېيتقاندا بۇ تاڭپاڭخانىدا كىچىك بالا قىلىشقا لايىق ئىش يوق ئىدى. ھەممە ئىش كۈچ تەلەپ قىلاتتى. تاڭپاڭخانىنىڭ بۇلۇڭلىرىدا ئادەتتە ئىشلىتىلىدىغان قايەت زور ياغاچ تۇڭلار بار ئىدى. يوغان داش قازاندا دائىم پورۇقلاپ قىيام قايناپ تۇراتتى. ئىشلەمچىلەر داش قازاندىكى قىياملارنى ئۇزۇن ياغاچلار بىلەن توختىماي چېلىپ، قۇيۇلغاندا ئەمبەللەرگە ئالاتتى. ئاندىن ئۇلى تار-

---

① ناڭگازا ـ ناسايەتمان دوكان تۈرى.

تىپ پىشۇرۇپ، ھەرخىل تاڭگازىلارنى ياساشاتتى. بۇ يەردە ئاق تاڭگازا، باڭزا، پۇرچاق تاڭگازا، زىما تاڭگازا دىگەندەك تاڭگازىنىڭ ھەممە خىللىرى ئىشلىنەتتى.

تاڭپاڭخانىدا سەلپياخۇن ئىسىملىك بىر تاڭگازىچى ئۇستا بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ئابدۇۋەلىگە:

— بالام، سەن تېخى كىچىككىنەسەن، تاڭپاڭخانىنىڭ ئىشى ئېغىر. ئازراق دەسمى سېلىپ، تاڭگازا ئېلىپ ساتساڭ بوپتىكەن. قاملاشتۇرالارسەنمۇ؟ — دەپ قالدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ كۆز ئالدىغا شۇئان بويىنىغا تەڭزە ئېسىپ، كوچا - كوچىلاردا «زىما تاڭگازا!» دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرىدىغان باللار كەلدى. ئۇمۇ شۇنداق ۋارقىراپ مېلىنى پۇل قىلالارمۇ؟ ... شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە يەنە بىر ئىش كەلدى:

مەھەللىلەرگە ئۇسما سېتىپ كېلىدىغان سەيپى خەتزۇلار بولىدىغان، ئۇلار مەھەللە كوچىلىرىنى ئارىلاپ «ئۇسما، ياخشى ئىچىدۇيا!» دەپ ۋارقىراپ ئۇسما ساتاتتى. بىر كۈنى ئابدۇۋەلى بىلىككە چىغ سېۋەتنى ئارتىپ، بىر قولىغا ھاسا تۇتۇپ، دەلدەڭشىپ ئاراللا كېلىۋاتقان بىر موماينى كۆردى. ئۇنىڭ سېۋىتىدە ئون نەچچە باغلام ئۇسما تۇراتتى. ھالسىزلىقتىن بىچارە موماينىڭ ئاۋازى بىرنەچچە قەدەم يەرگىمۇ ئاڭلانمايتتى.

— ھەي موماي، مەن سېنىڭ ئۇسماڭنى سېتىپ بەرسە بولامدۇ؟— دېدى ئابدۇۋەلى ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ.

موماي: بۇ بالا مېنى ئەخمەق قىلامدۇ، قانداق!؟ دەپ بىر مىنۇتچە ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى - دە، ئاندىن سېۋەتنى ئۇنىڭغا بېرىپ، ئۆزى يول چېتىدىكى ئېرىق بو-

يەردا ئولتۇرۇپ قالدى. ئابدۇۋەلى سېۋەتنى بويۇنغا سېلىپ، ئۇسسىچىلارنى دوراپ «ئۇسسايا، ياخشى ئىچىدۇيا!» دەپ ۋارقىراپ، ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ، مومايىنىڭ ئۇسسىسىنى بىردەمدىلا پۇل قىلىپ بەرگەندى.

ئابدۇۋەلى شۇ ئىشلارنى ئەسلىدى - دە، دادىلىق بىلەن:

— ماتسامغۇ ماتالايتتىم، بىراق، دەسمىگە پۇل يوق-تە سەلىياخۇن دادا، — دېدى.

— قېنى، زىما تاڭگا زا! دەپ بىر ۋارقىراپ باققىنا.

ئابدۇۋەلى هاۋانى ئىچىگە سۈمۈرۈپ تۇرۇپ «زىما تاڭگا زا!...» دەپ بىر ۋارقىرىغانىدى. تاڭپاڭخانىنىڭ ئى-چى جاراڭلاپ كەتتى.

— بولدى، بولدى! — دەپ كۈلۈپ كەتتى سەلىيا-خۇن، — ئاۋازىڭ مۇسەباي هاجىمنىڭ زاۋۇتىدەكلا چىقىدى-كەنا، مەن ساڭا خوجايىنغا دەپ ئىككى جىڭ تاڭگازا قەرز ئېلىپ بېرەي.

ئەتىسىدىن باشلاپ شەھەر كوچىلىرىدا يېڭى بىر تاڭ-گازىچى بالا پەيدا بولۇپ قالدى، ئۇ «زىما تاڭگا زا!» دەپ تو-لىمۇ ياڭراق ۋە يېقىملىق ۋارقىرايتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان بولۇپچى تاڭگازا ئالمىغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا بۇ-رۇلۇپ بىر قاراپ قوياتتى؛ مەھەللىدىكى قىز - جۇۋانلار يۈگۈرۈپ چىقىپ: «هوي - ي تاڭگازىچى! دەپ ئۇنى چاقىرى-شاتتى، — ئاۋازىڭ ئەجەب ئوبدانىكەنا، قېنى يەنە بىر قېتىم ۋارقىرىۋەتكىنە» دېيىشىپ، ئىختىيارسىز بىرنەچچە يار-ماقلىق تاڭگازا ئېلىشاتتى.

ئابدۇۋەلى بويىنغا تەنزىنى ئېسىپ، غەمسىز بالىلىق

ھاياتتىن چىن تۇرمۇش قايىنىمىغا ئەنە شۇنداق كىرىپ
كەلدى. ئۇ «زىما تاڭگازا!» دەپ كوچىنىپ ۋارقىراپ، ئىسسىق
ناننىڭ پۇرىقى بۇرۇنىنى كۆپۈلدەپ ئۇرۇپ تۇرىدىغان قا-
ۋايخانىلارنىڭ، ئوت ئىچقۇنلىرى چاچراپ تۇرىدىغان تۆ-
مۈرچىلەر دۇكانلىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتەتتى؛ ئىلىپبا-
تارلارنىڭ قىيا-چىياسىغا تولغان بازارلارنى ئارىلايتتى. بۇ
يەردە كۆرگەنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئاجايىپ قىزىق تۇيۇ-
لاتتى: بىر يەردە ئۇ بويىنىغا ئالىيشىل بومقۇچلار بىلەن
قوڭغۇراقلارنى ئېسىۋەتكەن ئاق ئوغلاقنى ئەگەشتۈرۈۋالغان
ئۆشكە ئويناتقۇچىنى ئۇچراتسا، يەنە بىر يەردە «قۇيۇق قا-
پاق! ھوي توختاڭ موخۇ قاپاق!» دەپ ۋارقىراپ ھۆنەر كۆر-
سىتىۋاتقان سېھىرگەرلەرگە يولۇقاتتى. مەدداھلار سورۇنمۇ كى-
شىنى ئاجايىپ جەلپ قىلاتتى. بېشىغا كۇلا، ئۇستىگە ئالا
يوللۇق ئۇزۇن پەرىجە كىيىپ، قولىغا ھاسا تۇتقان مۇنداق
مەدداھلارنىڭ ئەتراپىغا ھەر دائىم بىر توپ بىكارچىلار ئو-
لاشقان بولاتتى. ئۇلار بازاردا قىلماقچى بولغان سودا-سې-
تىق، ئوقەتلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا مەدداھ ھېكايە قىلىۋاتقان
جەڭنامە ۋەقەلىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىشەتتى. بەزىلىرى
يانچۇقلىرىنى قېقىشتۇرۇپ ئابدۇۋەلىدىن بىرنەچچە موچەن-
لىك تاڭگازا ئېلىشاتتى-دە، كورسۇلدىتىپ يەپ، ئاپتاپ
مۇقىزىپ ئولتۇرۇپ يەنە مەددامنىڭ ئاغزىغا تىكىلەتتى.

ۋاڭ-چۇڭلۇق بازارلاردىن يىراقلاپ مەھەللە-كوچى-
لىرىغا كىرگەندە ئابدۇۋەلىنىڭ خېرىدارلىرى ھويلا-ھوي-
لىلاردىن يۈگۈرۈشۈپ چىقىدىغان ئاياللار بولاتتى. ئۇ زامان-
نىڭ ئاياللىرىغا «دانىخان باسمىسى» دېيىدىغان يوغان گۈل-
لۈك رەختە كۆڭلەك كىيىش مودا ئىدى. مۇنداق كۆڭلەكلەر

ئۇزۇن قوش ئېتەكلىك قىلىپ تىكتۈرۈلەتتى. خېنىملار چې-
چىغا جالا سېلىپ، چاچتەڭگىلەر ئېسىشاتتى، بېشىغا بۆرك-
مە شال ياكى چۇچۇلۇق چوڭ كەشمىر ياغلىق سېلىشاتتى.
ئاياللارنىڭ «چولپان ياغلىق» دېگەن نېپىز يىپەك ياغلىق-
مۇ ناھايىتى ئەتىۋارلىق ئىدى. ھاللىق ئائىلىلەردىكى يېشى
چوڭ ئاياللار كىمخاپ دوپپا، كۆكسىگە ئۇقا تۇتۇلغان، ئىككى
تەرىپىدە چېكى بار ئۇزۇن چاپان، پۇتىغا يۇمشاق كېپىش
مەسە كىيىشەتتى. بالىلارنىڭ ئاغىچىلىرى چىيەكلىرىگە ئالتۇن
قاداق تۇتۇلغان مەخمەل دوپپا كىيىپ، دوپپىسىنىڭ ئالدى-
غا ئالتۇنگۈل قادىۋېلىشاتتى؛ قۇلاقلىرىغا ئالتۇن پەيزە ياكى
زىرە سېلىپ، بويۇنلىرىغا يوغان كەھرىۋا مارجانلارنى ئې-
سىپ، قولىغا خىنە، قاشلىرىغا ئوسما قويۇشاتتى. بەزىلىرى ئې-
غى مەڭزىگە سولتىنى مەڭلەرنىمۇ چېكىۋېلىشاتتى، قۇلىقىنىڭ
تۈۋىگە سېكىلەك چاچ چۈشۈرۈپ، چاچلىرىنىڭ ئۇچىغا چاچ
پۆپۈكلەرنى قوشۇپ ئۆرۈۋېلىشاتتى، پۇتىغا قونجىغا نەقىش
چېكىلگەن چىتىكلەر كىيىشەتتى. ياشانغان ئاياللارنى ھېساب-
قا ئالمىغاندا بۇ ئاياللارنىڭ ھەممىسى سىرتقا چىققاندا
پەرەنجە ئارتىپ، يۈزىگە چۈمپەردە تارتىشاتتى. كوچىغا چىق-
قاندا بۇ بىچارە خېنىملارنىڭ ئەينەكنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ
سانەتلەپ قىلغان پەردازلىرىنىڭ ھەممىسى ئېچىنىشلىق ھال-
دا پەرەنجە بىلەن چۈمپەردىنىڭ ئىچىدە قالاتتى...

ئۆيدە ئولتۇرۇپ زېرىككەن مەھەللە ئاياللىرى ئابدۇ-
ۋەلىنى ئۆيىگە چاقىرىپ ئەكىرىپ، ئاڭگازا سۆزىسى قىلغاچ
ئەتەي پاراڭغا تۇتاتتى. ھاللىق ئۆيلەرگە كىرگەندە ئاب-
دۇۋەلى تاملارغا ئارتىۋېتىلگەن گىلەملەر، ئۆي جابدۇقلى-
رىنىڭ ئىسىللىقىغا، ئۆينىڭ ئىسسىق ۋە شۇنچىلىك يورۇق-

لۇقىغا قاراپ ئەيمەنمەي يوسۇغىدا توختاپ قالاتتى. كۆز ئالدىغا ئىختىيارسىز ئۆزلىرىنىڭ پاكار، قاراڭغۇ ئۆيى، يىرتىق پەنجىرە ئىچىدە كۆيگەن ئۆتنىڭ يورۇقى يىقىلىدىغان تۆشۈكچىلەردىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان كونا مەش كېلەتتى...

— ۋاي، ۋوي، ماۋۇ تاڭگازىچى بالىنىڭ ئوماقلىقىغا قاراڭلار! — دەيتتى ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولاشقان خوتۇنلار.

يەنە بەزىلىرى:

— قوللىرى مۇزلاپ قىزىرىپلا كېتىپتىغۇ بىچارىنىڭ، مەشكە يېقىنراق كېلىپ ئىسسىنىۋال.

— كىمنىڭ بالىسى سەن؟ — دېسە، بەزىلىرى:

— «زىما تاڭگازا!» دەپ يەنە بىر ۋارقىرىۋەتكىنە، ھە بەلە بىر قېتىم ...

— ياھ، ئاۋازىڭ ناخشا ئېيتقاندەكلا چىقىدىكەنە! — دېيىشەتتى.

* *

تاڭگازىنىڭ بازىرى بولمىغان بەزى كۈنلىرى ئابدۇۋەلى يىراق مەھەللىلەرگىچە كېتىپ قالاتتى. بىر كۈنى ئۇ «تۇپدەڭ»① گە يېقىن بىر كوچىغا كىرىپ قالدى. ئابدۇۋەلىدىن ئون - يىگىرمە قەدەمچە ئالدىدا بېشىغا قاما قۇلاقچا، ئايىغىغا قاچىلداپ تۇرىدىغان مەسكاپ ئۆتۈك كىيگەن، قېلىن مۇۋۇت چاپىنى ئۈستىدىن شايى بەلباغ باغلىغان بىر كىشى كېتىپ باراتتى. شۇ چاغدا ئورۇقئات سىنۋالغان بىرى ئابدۇۋەلىنى ياندىن ئۆتتى. ئاتلىق ئادەم

① تۇپدەڭ — غۇلجا شەھىرىدىكى مەھەللىلەرنىڭ بىرى.

ھىلىقى يولۇچىنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغاندا «گۇپ» قىلىپ ئاتتىن ئۆزىنى تاشلىۋەتتى - دە، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا خارقىراپ يېتىپ قالدى. بۇنى كۆرگەن يولۇچى چۆچۈپ ئۆزىنى تام تۈۋىگە ئېلىپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي جەكچىيىپ تۇرۇپلا قالدى. ئارقىدىنلا قەيەرلەردىندۇ بىر لەچچەيلەن دوپۇرلىشىپ يېتىپ كەلدى - دە، بىرىپ ھىلىقى شايى بەلباغلىق يولۇچىنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ، كۆزلىرىگە قولىنى شىلتىپ، تەرەپ - تەرەپتىن نوقۇشتۇرۇپ كەتتى.

— ھوي، قانداق نېمىسەن؟ ئاۋۇ ئادەمنى نېمە قىلدىڭ؟

— خۇدا ھەققى مەن نېمە قىپتىمەن؟

— يەنە مەن نېمە قىپتىمەن دەيسەنغۇ، بىز كۆرمىدۇقمۇ؟ ئېتىنى ئۈركۈتۈپ يىقىتىۋەتتىڭغۇ.

— ھوي مۇسۇلمانلار، نېمە دەيدىغانسىلەر ...

— ئوشۇق گېپىڭنى قوي، قارا ئەنە ئۆلىدىغان بولدى، ئەمدى قانداق قىلىسەن؟ ...

شۇ چاغدا ئارقىدىن يەنە بىرەيلەن كېلىپ:

— ھوي بۇ ئوسمان بايۋەچچىكەنغۇ! — دەپ ئوسمان بايۋەچچىنىڭ ياقىسىدىن باشقىلارنىڭ قولىنى ئاجراتتى، بايۋەچچىگە قاراپ، — بولدى، بولدى، يانچۇقلىرىدا پۇل بولسا بۇلارغا پۇل بېرىپلا قۇتۇلسىلا. ئاۋۇ بىچارىمۇ خېلى قاتتىق چۈشكەن ئوخشايدۇ، تېخى قوپالمايۋاتىدۇ، — دېدى.

بايۋەچچە كۆپكۆندۈزدىلا ئۆزىگە يولۇققان بۇ بالا - قازانى ئىچىدە مىڭنى تىللاپ، يانچۇقىدىن بىر تۇتام پۇلنى ئېلىپ ھىلىقىلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى - دە، چاپىنىنىڭ دۈمبىسىنى قېقىپ كېتىپ قالدى. تورۇق ئات تام تۈۋىدە ياۋاشلىق بىلەن بېشىنى ساڭگىلىتىپ تۇراتتى؛ ئاتتىن يىقىلى-

غان ئادەم تىخىچە يول ئۈستىدە ياتاتتى. بايىقىچە يىراقلاپ كۆزدىن يىتكەندىن كېيىن مىلتىقلار توپىدا ياتقان ئادەمنىڭ قېشىغا كېلىپ:

— قوپەۋا ئۆلۈك، يېتىۋېرەمسەن! — دەپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇشتى-دە، قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشتى. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرەيلەننىڭ كۆزى چەتتە ھەيران بولۇپ قاراپ تۇرغان ئابدۇۋەلىگە چۈشتى.

— ئاھىنسلەرەھمەي، مەيەردە تاڭگازىمىز بار ئىكەن، كېلىڭلار، ئازراقتىن يەيلى، ئاچقان يەركە دال بولىدۇ.

ئۇلار قورقۇپ تۇرغان ئابدۇۋەلىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ ھەش-پەش دېگۈچە باگزىلارنى يەپ تۈگىتىپ، قالغان تاڭگازىلارنى بۆلۈشۈپ يانچۇقىغا قويۇپ، تەنزىنى قۇرۇقداپ قويىدى. ئاندىن مەردلىك بىلەن تاڭگازىنىڭ پۇلىنى تۆلىشىپ دۆڭشوپاڭ تەرەپكە قاراپ يۈگۈرگەندەك ئىتتىك كېتىشتى.

دۆڭشوپاڭ — شەھەردىكى ھاراق چىقىرىدىغان داڭلىق شوپاڭلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ قاۋاقخانا شەھەرنىڭ شەرقىدە بولغاچقا خەنزۇلار ئۇنى «دۆڭشوپاڭ» دەيتتى؛ ئۇ توپىدەك مەھەللىسىگە كېتىدىغان دۆڭنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغاچقا، ئۇيغۇرلار ئۇنى «دۆڭشوپاڭ» دەۋالغانىدى. دۆڭشوپاڭنىڭ يېنىدا پارچە ھاراق ساتىدىغان دۇكان بار ئىدى. دۇكان ئالدىغا ئۆزۈن بەندىگلەر قويۇۋېتىلەتتى، بۇ يەر يېزىلىقلار شەھەرگە كىرىدىغان چوڭ يول ئۈستىدە بولغاچ، ھاراقنىڭ بازىرى ئىتتىك ئىدى. خېرىدار كېلىشى بىلەن دۇكان خوجايىنى ھاراق كوپىنىڭ ئاغزىغا باستۇرۇپ قويۇغان قوم خالتىنى كۆتۈرۈپ، خىدىك (كەمچەن)نى چۆلتۈك قىلىپ چۆكتۈرۈپ قارا مىجىرغا ھاراق قۇيۇپ سۇناتتى.

AltunOq

دۆڭشوپاڭنىڭ هارىقى كۈچلۈك ۋە ئىچىشلىك ئىدى. هاراق-
نى ئىچىپ بولۇپ، ھېجرىنى يوكەي ئۈستىگە قويغاندا ھا-
راقنىڭ يۇقى قاچا تۈۋىگە مايدەك ئېغىر ساقىيتتى. قا-
ۋاقخانىنىڭ ئالدىدا يەنە كاللا - پاقالچاق، پاڭگارۇ سا-
تىدىغانلارمۇ بار ئىدى.

ئالاھىدە مېھمانلارنى خوجايىن دۇكان ئىچىگە باش-
لايتتى. ئۇزۇن قاراچاپان، بېشىغا ئۈستىدە قارا توپپىسى
بار موزىلارنى كىيگەن ئەمەلدارلار دۇكاننىڭ ئىچىدە
پارقىراپ تۇرغان ئۇزۇن مىس غاڭزىلاردا تاماكا تارتىپ ئول-
تۇرۇپ هاراقنىڭ پەيزىنى سۈرەتتى... بۇ يەردە يەنە كۆزنى
يىرتىپ ئىچىپلا قاۋاقخانىنىڭ ئالدىدا پەيدا بولىدىغان هاراق-
كەشلەر، ھەۋەسكە هاراق ئىچىدىغان بايۋەچچىلەر، قىمارۋاز-
لىق چەك دېگەندەك ھەر خىل ئادەملەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى.

شۇ كۈنى كەچ ئابدۇۋەلى كوندۇزى كۆرگەن ۋەقەنى
ئۆيدىكىلەرگە سۆزلەپ بېرىۋىدى، ئاكىسى ئابدۇلئەزىز قاتتىق
كۈلۈپ:

— ھە، دۆڭشوپاڭنىڭ ئۇششۇقلىرىغا ئۇچراپسەندە،
هاراققا پۇل تاپالمىسا ھەرقانداق قۇۋلۇق - شۇملۇقنى
قىلىشتىن يانمايدىغان نېمىلەر ئۇ، ھېلىمۇ سېنىڭ تاڭگازاڭ-
نىڭ پۇلىنى بېرىپتۇ، — دېدى.

— ئاكا، خەقلەر نېمىشقا هاراق ئىچىدۇ؟ — دەپ
سورىدى ئابدۇۋەلى.

— ساڭا نېمە دەپ چۈشەندۈرسەم بولار، — دېدى
ئابدۇلئەزىز، — ھەممىنى چوڭ بولغاندا بىلىسەن. بەزىلەر
دەرد - ئەلەم، ھەسرىتىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئىچىدۇ. بە-
زىلىرى هاراققا ئۆگىنىپ قېلىپ، بىكارچى بولۇپ، هاراققا پۇل

ئاپالمىغاندا ھەرقانداق ئەسكىلىكنى قىلىشتىن يانمايدىغان بولىدۇ. بەزىلەر نېمىگە ھاراق ئىچىۋېرىپ، ئاخىرىدا ھەممە نەرسىدىن ئايرىلىپ قىپيالىڭاچ بولۇپ قالىدۇ.

شوپاڭدا ھاراق ئىچسەم،
شەتىلىق داڭزىغا ئالدى.
تۆت كۆڭلىك بۇ ئالەمدە
تويىندۇۋالمىسام قالدى.

دېگەن ناخشىنى ئاڭلىغانمۇ سەن؟ مانا بۇ ناخشىلارنى ئاشۇنداق شوپاڭلاردىن ھەممە نېمىنى ئۇنتۇپ، كېيىپ قايتقان ئادەملەر ئېيتقان. بۇندىن كېيىن سەن ئاڭگازا ساتىمەن دەپ ئۇنداق يىراقلارغا كەتمە!

*　　*

يەنە بىر كۈنى ئابدۇۋەلى ئاجايىپ بىر ئىشقا يولۇقتى. شۇ كۈنى دولان دەرۋازىسى ئالدىغا خېلى كۆپ ئادەم توپلاشقانىدى. بىر چاغدا تۇيۇلار «چىقتى، چىقتى!... كېلىۋاتىدۇ!» دېيىشىپ تەۋرەپ كېتىشتى. ئابدۇۋەلىنىڭ كۆزى شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان ئىككى يەمشۈك ھارۋىغا① چۈشتى. ھارۋىنى ئىبراھىم بوتۇق، مەرۇپ دېگەن ھارۋىكەشلەر ھەيدىگەنىدى. ھارۋىلارنىڭ ئۈستىگە بىلەكتەك بادىرىلاردىن توساق قىلىنغان قەپەس ئورنىتىلغانىدى. ھە بىر قەپەسكە چاچ-ساقاللىرى ئۆسۈپ

① يەمشۈك ھارۋا — ئىككى ئات قېتىلغان كىرا ھارۋىسى.

كەتكەن بىردىن «گۇناھكار» سولانغانىدى. ئۇلارنىڭ بوينىغا قېلىن ياغاچ قوۋۇق، قولىغا كويزا، پۇتىغا ئېغىر كىشەن سېلىنغانىدى. ھارۋىلارنى ئىككى تەرەپتىن يالاپ ئاتلىق ياپىلار كېلەتتى. ياپىلارنىڭ بەزىلىرى قىلىچ، بەزىلىرى ئەبجەقى چىقىپ كەتكەن كونا مىلتىق ئېسىشىۋالغان بولۇپ، قەپەستىكى «گۇناھكار» لاردىنمۇ ئاۋارە كۆرۈنەتتى. كىشىلەر غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى:

— ئېلاخۇن كۆككۆز دېگەن شۇ.

— ئۇرۇمچىگە ئېلىپ مېڭىپتۇ. ئۇرۇمچىگە!...

— ئارقىدىكى ھارۋىدا ئولتۇرغىنى سۇلايمان بولىدۇ.

— سۇلايمان ئوغرىما؟!

— ئوغرى بولامدۇ؟ خەلقنىڭ قېنىنى ئىچكەن غوجاملارنىڭ ئەدىبىنى بەرگەن ئەزىمەتلەر!

— مەي، ياخشىغا كۆن يوق، يامانغا ئۆلۈم، دېگەن شۇ...

ئالدىدىكى ھارۋىدا ئولتۇرغان ئېلاخۇن كۆككۆز توغرىكۆۋرۈكلۈك ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ توغرىكۆۋرۈك مەھەللىلىرىنىڭ كوچىلىرىدا ئوينىناپ چوڭ بولغان نۇرمەھەممەت، تۇرسۇنمەھەممەت دېگەن ئوغۇللىرىنى ئابدۇۋەلى ئوبدان تونۇيتتى. شۇ چاغدا ئېلاخۇن كۆككۆز خۇددى ئابدۇۋەلىنىڭ كۆڭلىدىن كېچىۋاتقان خىياللارنى بىلىپ قالغاندەك، مۇڭداق دەپ ناخشا باشلىدى:

نۇرمەھەممەت بالام قالسۇن،
تۇرسۇنمەھەممەت بالام قالسۇن.
مەن ئۆلسەم ئۆلۈپ كېتەي،

ئەل يۇرتۇم ئامان قالسۇن،
ئۇلۇغ يېنىمدا يۈز چېرىك،
سول يېنىمدا يۈز چېرىك.
بۇ جېنىم ئامان بولسا
بەگلىرىڭ قالماس تىرىك ...

ناخشا ئاۋازى بىلەن تەڭ پايلار جىددىيلىشىپ قال- دى. ئىبلاخۇن كۆككۆزنىڭ ئاۋازىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن ئۇ- لار بىرنېمىلەرنى دەپ ۋارقىرىشىپ كەتتى. بارغانسېرى ئۇل- شىۋاتقان خەلق توپى كولدۇلداپ گۇرۇلدەيتتى. پايىلار ئاتلار بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ يول ئېچىپ، ھارۋىكەشلەرنى قامچا بىلەن چۆلۈپ تېز ھەيدەشكە بۇيرۇدى. ئابدۇۋەلى تەنزىسىنى كۆتۈرگىنىچە ئادەملەر ئارىسىدا ئۇياق - بۇياققا سوقۇلۇپ، تاكى سايىنىڭ بويىغىچە ئەگىشىپ ياردى - دە، ھارۋىلار سايدىن ئۆتۈپ كۆزدىن يىتكۈچە قاراپ قالدى. يىراقلار- دىن يەنە ئىبلاخۇن كۆككۆزنىڭ ناخشىسى ئاڭلىناتتى؛

بۇگۈلىمەكىن، ئەتىمىكىن
سوراقنىڭ ۋاقتى؟
بۇ زالىملار چاپان بولۇپ
تەجەبىمۇ چاقتى.
زىندان تېمى ئېگىز دېگەن،
چىققىلى بولماس،

كۆككۆز جىنىم ئامان بولسا
بەكلەر قۇتۇلماس ....

ئەنە شۇ قەيەسلىك مارۋىدا ئولتۇرۇپ كۆزدىن يىراقلاپ كېتىپ بارغان قەيسەر ئادەمنىڭ ئېيتقان ناخشىلىرى، قىلغان ئىشلىرىنىڭ بىر تارىخ بولۇپ قالىدىغانلىقى، ئۇنىڭ تەلكە تاغلىرىدىن ئۆتكۈچە ئېيتقان ئاجايىپ ناخشىلىرىنى كېيىنكى چاغلاردا ئۆزىنىڭ سەھنىلەردە قانچە قېتىملاپ تەكرارلايدىغانلىقى ئۇ چاغدا تېخى ئابدۇۋەلىنىڭ خىيالىغىمۇ كېلىپ ياقمىغانىدى.

يەتتىنچى باب

موزدۇزلار ئارىسىدا

شۇ كەملەردە، دەڭدەرۋازىدىن چىقىپ سول تەرەپكە سىيىل ياقىلاپ ماڭغاندا «ئىلى ۋاڭجىمىنىڭ دېگىنى» دەپ دېگەن چوڭ بىر دەڭ بولىدىغان. دەڭنىڭ قارشىسىدىكى سىپىل تەرەپكە ياقۇپ دۇكاباي دېگەن كىشى قاتار دۇكانلارنى سالدۇرغانىدى. ئېگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان بۇ دۇكانلارنىڭ بىر ـ ئىككىسىدە ئېگەر ـ جابدۇق ياسايدىغان ئۇستىلار بار ئىدى. قالغان دۇكانلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك موزدۇزلار ئىشلەيتتى. ھەر بىر دۇكاندا ئوتغا يېقىن موزدۇز قاتارلىشىپ ئولتۇرۇپ ئىش تىكەتتى. بۇ موزدۇزخانىلاردىمۇ ئابدۇۋەلىنىڭ دائىملىق خېرىدارلىرى بار ئىدى. دۇكاننىڭ بولۇڭغا دۆۋىلەپ قويۇلغان قېلىپلار، تامدىكى

مخلارغا ئېلىپ قويۇلغان ھەر خىل ئەندىزلەر، مەشىنىڭ ئۇستىگە قىزىتمىش ئۇچۇن قويۇلغان داغماللار، ئۇستامىلارنىڭ ئالدىدا مىج، قارىگۇل قاچىلىرى، ھەر خىل ئەسۋابلار، كىمدۇ بىرلىرىنىڭ باشلىتىش ئۇچۇن بەرگەن ئۆتۈكىنىڭ كونا قونچى. رەخت - پۇرۇچىلاردىن ئۇرۇپ تۇرغان ئاچچىق كۆن پۇرىقى بالىنى تولىمۇ قىزىقتۇراتتى، موزدۇزلار ئابدۇۋەلىنىڭ «زىما تاگگازا!» دەپ ۋارقىرىغان تونۇش ئاۋازىنى ئاڭلىشى بىلەنلا ئۇنى دۇكانغا چاقىرىشاتتى - دە:

— ھە قېنى، «زىما تاگگازا!» دەپ يەنە بىردەم ۋارقىرىغىنا، — دېيىشەتتى.

ئابدۇۋەلى ھاۋانى ئىچىگە راسا تولدۇرۇپ «زىما تاگگازا!» دەپ كىلىشتۈرۈپ ۋارقىرايتتى. بالىنىڭ ئاۋازىدىن ھۇزۇرلانغان موزدۇزلار قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشەتتى - دە، ئاندىن تاگگازا سودىسى باشلىنىپ كېتەتتى. بەزى ئۇستاملار تاگگازىنى ئېلىپ، شۇ زامانلا ۋارسىلدىتىپ يەپ مەزە قىلىشاتتى. بەزىلىرى «باللارغا ئالغاچ كېتەي» دەپ پەشمالىرىغا ئوراپ سوغۇقراق يەرگە ئىتتىرىپ قويۇشاتتى. بەزىلىرى «پۇلۇڭنى ئالدىمىزدىكى جۇمەدە ئىش ھەققى ئالغاندا ئالىسەن - ھە!» دەپ نېسىمۇ قىلىشاتتى.

بىر كۈنى مېھرىبان دېگەن ئۇستا ئابدۇۋەلىدىن سوراپ قالدى:

— ئېتىڭ نېمىدى، بالام؟

— ئابدۇۋەلى.

— ھە، ئابدۇۋەلى. خېلى زېھنىڭ بار كۆرۈنىسەن، نېمىشقا مەكتەپكە بارمايسەن؟

— ...

— كىمنىڭ بالىسى سەن؟
— ھەپىبۇللانىڭ.
— ئۆيۈڭ نەدە؟
— تنوغرىكۆۋرۈكتە.
— داداڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟
— دادام ئۆلۈپ كەتكەن.
— يېشىڭغا نەسەندە، ئاپاڭچۇ؟
— ئاپام ئۆيدە...
— بالام تاڭگازىچىلىقىڭنى قوي، ئاپاڭغا ئېيت، بىز- نىڭ ئۇستام بىلەن سۆزلىشىپ، سېنى ھۈنەرگە بەرسۇن.
بۇ دۇكاندىكى ئۇستىلار ئابدۇۋەلىنىڭ كۆزىگە ئۆز ئورۇق - تۇغقانلىرىدەك ئىللىق كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالغانىدى. مېھرىبان ئۇستامنىڭ ئاتىلارچە مەسلىھىتى ئۇنى ناھايىتىمۇ خۇش قىلىۋەتتى. ئابدۇۋەلى تاڭگازىنى سېتىپ بولۇپ ئۆيىگە ئالدىراش ياندى - دە، ئانىسىغا ئۇستامىلار- نىڭ سۆزىنى يەتكۈزدى.
— قانداق بولار؟ — دەپ ئويلىنىپ قالدى ھەلىمەخان.
— ماقۇل دېگىنە ئاپا! — دەپ ئۈمىد بىلەن ئانىسى- غا تىكىلدى ئابدۇۋەلى.
— ئوقىتىنىڭ خېلى يىرولىشىپ قېلىشىدى...
— بوپتۇ، دېگىنە ئاپا. ئارىمىزدا ئابدۇۋەلى بولسى- مۇ ھۈنەر ئۆگىنىپ قالسۇن، — دەپ سۆز قىستۇردى ئاب- دۇۋەلىنىڭ ئاكىسى ئابدۇلئەزىز، — ئۆينىڭ چاي - تۇ- زىنى مەن بىرنېمە قىلىپ تۇرارمەن.
— ماقۇل، رەھمەتلىك داداڭمۇ سېنى «ھۈنەرگە بەر- مەك» دېگەندەك قىلىۋىدى، مەن ئۇستىلار بىلەن سۆزلە-

شىپ باقاي، — دېدى ھەلىمىخان بالىنىڭ رايىنى قايتۇ-
رۇشقا كۆڭلى قىيماي.

شۇ كەپتىن كېيىن ھەلىمىخان ھېلىقى موزدۇزخانىنىڭ باش ئۇستىسى — ئەيسا ئۇستىنى ئۆيگە چايغا چاقىردى. ئۇستام ئابدۇۋەلىنى بەش يىللىق مۇددەت بىلەن شاگىرتلىققا ئالماقچى بولدى. ئۈچ يىلغىچە بالىغا ھېچقانداق ھەق بېرىلمەيدىغان، ئۈچ يىلدىن كېيىن ئەھۋالغا قاراپ ئاز - تولا ئىش ھەققى تۆلەيدىغان بولۇپ كېلىشىم تۈزۈلدى. كېلىشىم خەتنى ئاقدەڭ مەسچىتىنىڭ ئىمامى سەدىر ئىمام گۇۋاھ بولۇپ پۈتۈپ بەردى.

* *

ئىلى ئەزەلدىن تېرە خام ئەشياسىنىڭ موللۇقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. لېكىن، پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى تەرەققىي قىلمىغانلىقتىن، بۇ خام ئەشيالار ئىنتايىن ئەرزان باھادا چەتكە ئېقىپ چىقىپ كېتەتتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار، بىر قەدەر يىراقنى كۆرەر بايلار يەرلىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈستىدە ئويلىنىشقا باشلىدى. مۇسابايوپلار ئائىلىسى گېرمانىيەدىن بىر يۈرۈش ماشىنا ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىپ ئەكىلىپ، ئىلىدا تۇنجى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنى قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، شەخسىيلەرنىڭ كۆن، شاۋرۇن ئىشلەش تېخنىكىسىمۇ كوندىن - كونگە ئۆستى. ئىلى خۇرۇمى، ئىلى ئاياغ كىيىملىرىنىڭ داڭقى چىقىشقا باشلىدى. غۇلجا شەھىرىنىڭ سارايى - دەڭگىلىرىگە يۈزلەپ سو-

دىكەرلەر، تۆگە كارۋانلىرى، ئېشەكچىلەر ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان بولدى. كۆن - خۇرۇم، ئاياغ كىيىملىرى سېتىلىدىغان «ۋاپۇرۇش بازىرى» غۇلجىدىكى ئەڭ ئاۋات بازارلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى. بۇ يەردە ئادەتتىكى ئېلىپساتارلار، كۆن - خۇرۇم سودىسى بىلەن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن بايلار، بىلىكىگە ئىلىۋالغان ئۆتۈكنى ھەدەپ يېڭى بىلەن سۈرتۈپ خېرىدار كۈتۈپ تۇرغان موزدۇزلار، ئالدىغا دۆۋىلىرىنى سالجىپ ئولتۇرغان ناھالچىلار ۋە يىپ - يىڭنە، موم، سىرەج، قارىگۈل ئوخشاش موزدۇزلارغا كېرەكلىك ماللارنى ساتىدىغان ياپىمچىلار مىغىلدىشىپ يۈرەتتى. ئابدۇۋەلى شاگىرتقا كىرگەن ئەيسا ئۇستىنىڭ دۇكىنى ئەنە شۇ بازاردىكى سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىنى مال بىلەن تەمىنلەيدىغان يۈزلىگەن ئىشخانىلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئەيسا ئۇستىنىڭ ئالتە - يەتتە نىمكاسى بار ئىدى. ئۇلار بازارغا ئۆتۈك، مەسە، سەندەل، چىبىك تىكىشەتتى. زاكازمۇ قوبۇل قىلىشاتتى. بۇ دۇكاندا ئىش تەرتىپى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. بىر ئۇستا ئىش كەسسە، يەنە بىرى ماشىنا سېلىپ زاكاتۇپ قىلاتتى؛ بىرەيلەن باشلىقنى تىكسە، يەنە بىرەيلەن ئارقا چاكنى چاتاتتى. شاگىرتلار كۆپىنچە پاشنا قاتۇراتتى. قاتار كەتكەن بۇ دۇكانلاردا يەرلىك ئۇستىلاردىن باشقا يەنە يەركەنتتىن ئۆتكەن كىشىلەر، جەنۇبتىن چىققان مۇساپىر ئۇستىلار بار ئىدى. خىلمۇ خىل ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ بىر يەرگە جەم بولغان بۇ ئادەملەرنىڭ ئاڭلىغان - بىلگەنلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇلار ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىپ، ھەسرىتىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن بىر -

ھېرىگە قىزىق ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلىشاتتى ياكى بولمىسا ناخشا ئېيتىشاتتى. بۇ يەردە يەركەنتتىن كەلگەن ئاتاقلىق ناخشىچى مەشرىۋاخۇن بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىزامىدۇن ئۇستام، ھاكىمجان، مەھەممەت تۇرغۇن، داۋۇت توكۇ دېگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ناخشىغا بوش كەلمەيدىغان ئادەملەردىن ئىدى. ئەيسا ئۇستامنىڭ ئۆزىمۇ ئىش كېسىپ ئولتۇرۇپ ناخشىغا چۈشۈپ كېتەتتى.

ئابدۇۋەلى ئەتىگەندە كېلىپ دۇكاننى سۈپۈرۈپ - سۈپۈرەتتى، ئۇستاملارغا چاي دەملەيتتى. كېيىن - كېيىن، يىپ ئېشىپ مومدايدىغان، غىپ - غىپ① تىكىدىغان بولدى. ئۇنىڭ قولى ئىشتا بولسىمۇ، قۇلىقى ئۇستاملارنىڭ گەپ - سۆز، ناخشىلىرىدا بولاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بۇ ھەۋەسلەر ئارىسىغا قېتىلىشى ئۇنىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم بىر بۇرۇلۇش بولدى...

* *

ئابدۇۋەلى ھەر كۈنى دەڭدەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى ئېلاخۇن ناۋاينىڭ دۇكىنىدىن ئۇستاملارغا نان ئەكېلەتتى. چۈشتە ئۇستاملار دۇكاندىلا چاي قاينىتىپ ئىچىشەتتى. يەنە ھەر بىر دۇكاندا يېتىپ - قوپىدىغان بويتاق يېتىمچەلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارغا كېتىدىغان نان ئاشۇ ناۋايخانىدىن نېسىگە ئېلىناتتى. ئېلاخۇن ناۋاي ئوتتۇرا بوي، كەكە

① غىپ - غىپ تارتىش — ھاگىرتلارنىڭ يىپىنىڭ ئۇچىنى چىگىدىغان، تىككىنى پۇختىلاش ئۈچۈن تەكرار ئۆتكۈزۈۋېرىدىغان ئۇل گىۋدەلىرىنىڭ ھەرىكىتى.

AltunOq

ماقال ئادەم ئىدى. ناۋاي ئۇستام ساۋاتسىز بولغاچقا ئابدۇۋەلى نېمىسكە بەش نان ئالسا ئۇستام تامغا بىر دوگ‑لەك سىزىپ قوياتتى. ئەگەر ئون نان ئالسا ھېلىقى دوگ‑لەكنىڭ ئىچىگە يەنە بىر دوگىلەك سىزىپ قوياتتى، موزدوز‑خانىدىكىلەر ھېسابلىشىپ نانلارنىڭ پۇلىنى تۆلىگەندىن كېيىن، تامدىكى دوگىلەكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۈستىدىن جىجۇۋېتەتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى ناۋايخانىنىڭ ئالدىغا ئەمدىلا يېتىپ كېلىۋېدى، ئېلاخۇن ناۋاي تونۇر ئۈستىدىن بويىنىنى سوزۇپ:

— بالام، قارىغىنا نېمە گەپ بولغاندۇ؟! — دەپ قالدى.

ئابدۇۋەلى ئارقىسىغا قاراپ دەگدەرۋازا تەرەپتىن گۈل‑رۇلدەپ چىقىۋاتقان ئادەملەرنى كۆردى ‑ دە، شۇ تەرەپكە قاراپ يۈگۈرۈدى. ھەممىنىڭ ئاغزىدا:

— ھاسان ئوغرى.

— ھاسان ئوغرىنى ئۆلتۈرگىلى ئېلىپ چىقىپتۇ، دې‑گەن سۆزلەر تەكرارلىناتتى. ئابدۇۋەلى قىستىلىپ توپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىۋاتقان قەيەسلىك ھارۋىنى كۆردى. بۇ ھېلىقى ئېلاخۇن كۆككۆزنى ئېلىپ ماڭغان ھارۋىغا ئوخشىشىپ كېتەتتى، پەرقى — بۇ ھارۋى‑نىڭ ئۈستىدىكى ياغاچ قەپەس ئېخمۇ ئېگىز كۆتۈرۈپ يا‑سالغاندەك قىلاتتى. ھارۋىنىڭ ئەتراپىنى ياساۋۇللار قورشى‑ۋالغانىدى. قەپەس ئىچىدە بويىنىغا قوۋۇق، پۇتىغا ئۇزۇن كىشەن، قولىغا كويزا سېلىنغان ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭلۈك بىر ئادەم تۇراتتى. ئۇ ئۈستىگە ئاق كۆڭلەك، كۆكلەك تۆ‑

پىسىڭە قارا پىنجەك كىيگەنىدى. كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇراتتى. ئۇ قەپەس ئىچىدە تۇرۇپ يۇلقۇنۇپ: «خوش بۇرادەرلەر، مېنى تۇتۇپ بەرگەن مۇناپىقلارنىڭ جاجىسىنى خۇدا ئۆزى بېرەر!...» دەپ ۋارقىرايتتى.

يايلار ھارۋىنى ئۇدۇل خەنزۇ بازىرى تەرەپكە ھەيدىدى. قەپەس ئىشىككە ئېسىلغان يوغان قۇلۇپ ئىككى تەرەپكە توختىماي ئىرغاڭلايتتى. ئابدۇۋەلى نان ئالىدىغان ئىشىنمۇ ئۇنتۇپ، توپقا ئەگىشىپ كېتىپ قالدى.

ھارۋا ئارىدۆڭگە كېتىدىغان چوڭ يول بىلەن مېڭىپ، ئاقسۇ مەسچىتىنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغاندا سول تەرەپتىكى تار كوچىغا بۇرۇلدى-دە، دۆڭگە چىقىپ كەتتى. دۆڭ ئۈستىگە يەتكەندە يايلار خەلق توپىنى ئارقىغا سۈرۈپ، قەپەسلىك ھارۋىنى ئوتتۇرىدىكى مەيدانغا ئېلىپ كىرىپ توختاتتى. ئادەملەر: ئەمدى قانداق دەھشەتلىك ئىشلار بولىدىكىن، دەپ بارغانسېرى قىستىلىشىۋاتقانىدى. چوڭ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا قالغان ئابدۇۋەلى ھېچنېمىنى كۆرەلمىدى. پەقەت كىشىلەرنىڭ مۇنداق سۆزلىرىنى ئاڭلىدى:

— ئەنە ئاستى، ئاستى. دارغا ئاستى.

— قەپەسنىڭ ئىچىدىن بېشىنى چىقىرىپلا ئاستى.

— بىچارىنىڭ جېنى چىقمايۋاتىدۇ.

— ئەنە بويىنىنى قىسقان ياغاچقا يەنە پالاھ قېقىۋاتىدۇ...

ئابدۇۋەلى كۆز ئالدىدا دەھشەتلىك بىر مەنزىرىنى كەلتۈرۈپ قارا تەرگە چۆكۈپ كەتتى. ئۇ قورقۇنچ ئىچىدە كۆزىنى يۇمۇۋالدى. ئابدۇۋەلى كۆزىنى ئاچقاندا ھاسانىڭ گەۋدىسى قەپەس ئىچىدە جانسىز ساڭگىلاپ تۇراتتى.

شۇ چاغدا ئۆلۈك ئېسىگە ئىلاخۇن ناۋايدىن نان ئا-
لغان ئىش كەلدى-دە، شەھەرگە قاراپ ئوقتەك
يۈگۈرۈپ كەتتى.

شۇ كۈنى، قورسىقى ئېچىپ ئارتىشىپ كەتكەن ئۇس-
تاملار ئابدۇۋەلىگە خېلى كېيىدى. بىردەمدىن كېيىنلا يەنە
ئۇلار، «بوپتۇلا، كىچىك بالا ئەمەسمۇ!»، «كىچىكلىك دې-
گەن شۇ» دېيىشىپ شاگىرت بالىنىڭ گۇناھىنى ئۆتۈنۈشتى.
چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ ھاساننىڭ كېيىگە چۈشۈپ كەتتى؛

— ھاسان ئوغرى ئەمەس، ھارامدىن مال-دۇنيا
يىغقانلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىدىغان ئوغۇل بالا.

— قىپقىزىل تۆھمەتنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتتى-
دە، بىچارە!

— مەنمۇ ھاساننى كۆرمىگەن. — دېدى جەنۇبلۇق
بىر ئۇستام، — ئاڭلىسام، يۈگۈرۈپ كېتىپ بارغان ئاتقا
قولى ئېلىنىشىپلا قالسا سەكرەپ مىنىۋالغۇدەكمۇ؟!

— ئۆلۈك چاقچاقلىشقا كەپ ئىشلىمەيتتى، — دې-
دى مەھەممەت تۇرخۇن قوپال قىلىپ يۆگىگەن موخۇرك-
سىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرۇپ، — ھاساننى يايلار تۇتالماي
يۈرگەندە، بىر قېتىم ئۇ شەھەرگە ئېتىنى تاقىلاتقىلى كې-
رىپ قالسا بولىدۇ. ئۇلى تۆمۈرچىلەرنىڭ دۇكىنى ئالدىدا
كۆرۈپ تونۇپ قالغان بىر پايلاقچى يوشۇرۇنچە بېرىپ
يامۇلغا خەۋەر قىپتۇ. يامۇلدىن دەرھال تون نەچچە چې-
رىك چىقىپ ھاسان تۇرغان يەرنى قورشىۋاپتۇ. ھاسان ئات-
نى تاشلاپ ئۇدۇل كەلگەن بىر تار كوچىغا قاراپ قاچ-
قان ئوخشايدۇ. يايلار قىقاس-چۇقان سېلىشىپ ئارقىسى-
دىن قوغلاپ كىرىپتۇ. ھېلىقى بىر خالتا كوچا ئىكەن،

ھاسان بىرىپ سېپىلغا تاقىلىپ قاپتۇ - دە، ئىككى قونجىدىن ئىككى پىچاقنى شارتتىدە سۇغۇرۇپ ئېلىپ، يىلگىرگىنىچە كې‑لىپ سېپىل تېمىغا سانجىپ، قاپلاندەك چىقىپ كېتىپتۇ. سېپىلنىڭ ئۇ تەرىپىگە چۈشكەندىن كېيىن كۆزدىن غايىپ بوپتۇ.

— ھا - ھا - ھا! — دەپ ھۇزۇر قىلىپ كۈلۈشۈپ كەتتى ئۇستاملار.

— ھە، مەھەممەت ھازىر دېگەن ئىش بولغاندىن كېيىن، — دەپ سۆزگە ئارىلاشتى ئىش كېۋاتقان ئەيسا ئۇستام، — يامۇلدىكىلەر ئۇزۇنغىچە ھاساننى تۇتالماي ئاخى‑رى «كىم ھاسان ئوغرىنى تۇتۇپ بەرسە، مانچە پۇل بېرى‑مىز» دەپ جاكارمۇ چىقارغانىدى. بويى بىلەن ئالتۇن بەر‑سەمۇ كىم ئۇنى تۇتۇپ بېرەتتى دەيسىلەر؟! لېكىنزە، ئادەم‑گە ئادەم ئوخشىمايدىغان گەپكەن. بىر كۈنى ھاسان شە‑ھەرنى سېغىنىپ، دەريادىن ئۆتۈپ، ئايدىڭكىنىدىك دۆڭدە بۇ تەرەپكە قاراپ تاماكا چەككەچ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغانىكەن. ئۇنىڭ بىلەن ئاداۋىتى بار بەرەز كۆكپېشى سۇ يا‑قىلاپ، ئېچىقلارنى تەكشۈرگەن بولۇپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كەپتۇ. ئاندىن كەتمەن بىلەن غولىغا بىرنى ئۇرۇپ غول ئۇستىخىنىنى چېقىپ تاشلاپتۇ - دە، بىرقانچە گۇپپاڭچىلى‑رى بىلەن بىر بولۇپ ھاساننى تۇتۇپ بېرىپتۇ.

— ھوي ئىبلاس! — دەۋەتتى بىر ئۇستام، — ھە‑قىچان پۇل، مەنسەپنى دەپ شۇنداق قىلغاندۇ - ھە؟!...

* * *

تۇرمۇش شۇنداق رەڭگارەڭ ئىدى. ئۇنىڭدا كىشىنى غەزەپلەندۈرىدىغان، خۇشاللاندۇرىدىغان، ئويلاندۇرىدىغان، مۇڭلاندۇرىدىغان نەرسىلەر تولۇپ تۇراتتى. بازاردىكى گۈلدىلىك تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە پالاقشىپ بىر ـ بىرىگە سوقۇلۇپ يۈرگەن ئادەملەر، ئات ئۈستىدە گىدىيىپ كېتىپ بارغان بايۋەچچىلەر، بىر تىيىن ئۈچۈن ئۆمۈر بويى پۇل ساناپ قاداقلىشىپ كەتكەن قوللىرى بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ كانىيىنى سىقىشىۋاتقان سودىگەرلەر، دوقمۇشلاردا قول سۇنۇپ ئولتۇرغان دىۋانىلەر، سۆلەتلىك ئاتلار قېتىلغان پەيتۇندا تەكەببۇرانە ئولتۇرۇپ، ھەممىنى چاڭ ـ توزانغا كۆمۈپ گۈلدۈرلەپ ئۆتۈپ كېتىشىۋاتقان ئەمەلدارلار ئابدۇۋەلىنىڭ مېڭىسىدە تۇرمۇش ھەققىدىكى يېڭى چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلاتتى... بازاردىكى شۇنچە ۋاڭ ـ چۇڭ ئىچىدە ئۇ ھەممىدىن بۇرۇن ناخشا ئاۋازىنى پەرق ئېتىشكە ناھايىتى سەزگۈر ئىدى. ئابدۇۋەلىگە ئادەملەر كۆڭلىدىكى كىشىگە ئېيتىپ بولالمايدىغان سىرلىرىنى ئاشۇ ناخشىلار بىلەن بايان قىلىدىغاندەك بىلىنەتتى. قەيەردىن ناخشا ساداسى كۆتۈرۈلسە، شۇ يەردە ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا توختاپ قالاتتى.

بىر كۈنى ئۇ ئەتىگەندە ئىشقا كېتىۋېتىپ موللا ئۆمەرنىڭ دېگى تەرەپتىن كېلىۋاتقان ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدى. تولىمۇ ياڭراق ۋە مىسسىياتلىق ئېيتىلىۋاتقان بۇ ناخشا ئەتىگەندە ھەرقانداق ئادەمگە كۈچلۈك تەسىر قىلاتتى. ئابدۇۋەلى ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ شۇ تەرەپكە كەتتى.

موللا ئۆمەرنىڭ دېگى ئارقىسىدا! شەنگەن يامۇلغا سۇ كىرىدىغان بىر نو بار ئىدى. نو بېشىدا بىر ئادەم ئوزۇن

ئارغامچا بىلەن ھارۋىدىكى تۇڭغا سۇ تارتىۋاتاتتى. ناخ-
شىنى ئەنە شۇ ئادەم ئېيتماقتا ئىدى. ساقال - بۇرۇتلىرى
ئۆسۈپ، چېچى گەدىنىگە چۈشكەن بەستلىك بۇ ئادەمنىڭ
كۆرۈنۈشى غەلىتە ئىدى. ئۈستىدىكى ياماق چۈشكەن ئۇ-
زۇن چاپىنى مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ كىيىمىگە ئوخشىشىپ
كېتەتتى. ئۇ سۇنى ئالدىرىماي تارتىپ، چېلەكنى سۇغا
تاشلاش ئارىلىقىدا ناخشا ئېيتاتتى:

مۇنداقمۇ بولارمەنمۇ،
بالاغا قالارمەنمۇ،
جاپانى تولا تارتىپ،
ھالاۋەت كۆرەرمەنمۇ...

قۇرۇق چېلەكنىڭ ھەر قېتىم ھارۋا قىرىغا «دوك» قى-
لىپ ئۇرۇلۇپ، سۇغا «پاقىدە» چۈشۈشىدىن چىققان سادا
گويا بۇ ئادەمنىڭ ناخشىسىغا تەڭكەش بولۇۋاتقاندەك
قىلاتتى.

ئالماسەن ئالارمىنى،
ئىككى پاي تۇقۇق يوقمۇ؟
ياخشىنى يامان دېسەن،
ياراتقان خۇدا يوقمۇ؟!...

ئابدۇۋەلى ئاكى بۇ ئاجايىپ ئادەم تۇڭغىنى سۇغا
تۇشقۇزۇپ ماڭغۇچە قاراپ تۇردى. ئابدۇۋەلى دۇكانغا كەل-
گەندە مۇزدۇزلار ئاللىبۇرۇن ئىشقا چۈشۈپ كېتىشكەنىدى.

ئەيسا ئۇستام خاپا بولغانلىقىدىن ئابدۇۋەلىگە بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپمۇ قويمىدى ـ دە:

— ھە، كەلدىڭمۇ؟ ماڭ يۈگۈر، مۇسا توشقاننىڭ دۇكىنىغا بېرىپ قۇلاق چۆپى ئەندىزىسىنى ئەكەل، — دېدى.

بۇ گەپ بىلەن باشقا ئۇستاملار نېمىشقىدۇر پىخىلداپ كۈلۈشۈپ كېتىشتى، لېكىن ئابدۇۋەلىنىڭ كۆڭلىدىن ھېچقانداق گۇمان كەچمىدى. ئۇ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ مۇسا توشقاننىڭ دۇكىنىغا قاراپ يۈگۈردى.

مۇسا توشقان دېگەن موزدۇز ئۇستامنىڭ دۇكىنى ئۇزۇن ئاقساقال مەسچىتى تەرەپتە ئىدى. ئۇ ئاچچىقى يامان، مىزىلداك ئادەم بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭ توغرىسىدا «ياش ۋاقتىدا ناھايىتى نوچى ئۆتكەن ئادەم» دېيىشەتتى. ئابدۇۋەلى ئۇنىڭ دۇكىنىغا ئەيمەنمەي كىرىپ كەلدى ـ دە:

— مۇساكا، ئۇستام قۇلاق چۆپى ئەندىزىسىنى بېرىپ تۇرسۇن دەيدۇ، — دېدى.

قولىدىكى چەمگە سۇ پۈركۈۋاتقان مۇسا ئۇستا بالىغا يەر ئاستىدىن بىر قارىدى ـ دە:

— ئۇستاڭ كىم؟ — دەپ سورىدى.

— ئەيسا ئۇستام.

— ھە، ئۇستاڭ قۇلاق چۆپى ئەندىزىسى دەمدۇ؟ بېرى كەل!

ئابدۇۋەلى يېقىن كېلىشى بىلەن قولىقى تۈۋىگە بىر شاپىلاق تەگدى. مۇسا توشقان بالىنى قولىنىڭ ئۇچى بىلەن مۇنداقلا ئۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، قاداقلىشىپ كەتكەن بۇ چويۈندەك ئېغىر بارماقلار ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئوت چىقىرىۋەتتى.

— قولاق چۈپپى ئەندىزىسى دېگەن ئەنە شۇ. مالق يۈگۈر، ئۇستاڭنىڭ كىيىمنى قولىقىڭدا ئوبدان تۇت!
بۇ ئىشنى قاتتىق ھار ئالغان ئابدۇۋەلى مۇسا توشقاننىڭ دۇكىنىدىن يىغلىغانچە چىقىپ توپتوغرا ئۆيىگە كەتتى. ئەتىسى ئاپىسى يەنە ئۇنى نەسىھەت قىلىپ قولىدىن يېتىلەپ دۇكانغا ئاپاردى. ئەيسا ئۇستامدىن كەچۈرۈم سوراپ ئابدۇۋەلىنى قويۇپ كەتتى.
ئەيسا ئۇستام بازارغا چىقىپ كەتكەندە، مېھرىبان ئۇستام بېشىنى كۆتۈرمەي غىپ - غىپ تارتىۋاتقان ئابدۇۋەلىدىن سورىدى:
— تۈنۈگۈن ئۇخلاپ قالغانمىدىڭ، نېمە بولغانىدى بالام؟
— ئۇخلاپقۇ قالمىدىم، — دەپ يىغلامسىراپ تۈنۈگۈن ئەتىگەن ئۆزى ھەيران بولۇپ قاراپ قالغان ھېلىقى ئادەم توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى ئابدۇۋەلى. ئۇستاملار تەڭلا:
— ھە، ئىسراپىلنى كۆرۈپسەندە!— دېيىشىپ، ئىسراپىل توغرىسىدا پاراڭغا چۈشۈپ كېتىشتى.
ئىسراپىل ياش ۋاقتىدا ناھايىتى مەردانە ئۆتكەن باتۇر يىگىت ئىكەن. بەگ - غوجاملارغا ئېگىلمەي چىشىغا تېگىپ قويغانلىقتىن مۇددەتسىز كېسىلىپ ئۆمرى زىنداندا ئۆتۈپتۇ. يېقىندا شەنكەننىڭ خوتۇنى ئوغۇل تۇغقۇپتىكەن، شۇنىڭ خۇشاللىقىدا ئۇ ئىسراپىلنى زىنداندىن چىقىرىپ سۇ توشۇشقا قويۇپتۇ.
— ئىسراپىل دېگەن مولتوختىيۈزنىڭ، سادىرنىڭ يۇرتلىقى، شۇنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاپ تۇرۇپسەندە!؟ — دېدي

مەھەممەت تۇرسۇن يوغان يۈكسەن تاماكىسىنى پۇرقىرى-
تىپ چېكىپ تۇرۇپ، — ئىسراپىل ئۆز زامانىسىدا،

بۇ ئالەمنى كەڭ ياراتتىڭ،
زامانەڭنى تار،
ئىتلىرىڭنى بەگ ياراتتىڭ،
ئادىمىڭنى خار.

دېگەن بىر ناخشىسى ئۈچۈن بېشىغا شۇنچىۋالا بالا تېپىۋالغان...

سەككىزىنچى باب

سەنئەت مەكتىپى

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھېلىقى قاتار دۇكانلاردىكى چوڭ ئۇستىلارنىڭ بىرى بولغان ئىسمايىل ئۇستا ھەسەنباي ھاجىنىڭ تېرە زاۋۇتى بىلەن توختاملىشىپ زاۋۇتتىن نۇرغۇن ئىش ئېلىپ، دۇكاندىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك زاۋۇتقا كۆچۈرۈپ چىقىپ كەتتى.

بۇ زاۋۇت ئۆز زامانىسىدىلا ماشىنىلاشقان بىردىنبىر چوڭ كارخانا ھېسابلىناتتى. زاۋۇت ئىچىدە تېرە ئەيلەش، ئاشلاش، خۇرۇم ئىشلەش سېخلىرى، پەدەز بۆلۈملىرى بار ئىدى. زاۋۇتنىڭ ئىشقا چىقىش - چۈشۈش تەرتىپلىرى گۇدۇك بىلەن باشقۇرۇلاتتى. زاۋۇتتا يۈزلەپ ئىشچىلار ئىشلەيتتى. چەم، كاژۇل، شاۋرۇن، سەكاپقا ئوخشاش

ماتېرىياللار ۋە تەييار خۇرۇم ئاياغلار ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

زاۋۇتنىڭ ئىچى ئابدۇۋەلىگە چوڭ بىر دۇنيادەك بىلىنەتتى. ئىچكىرىدىكى بىر قورۇغا پۈتۈنلەي موزدۇزلار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. قاتار كەتكەن چوڭ ئىشخانىلارنىڭ ھەر بىرىدە ئوتتۇز - قىرىقتىن موزدۇز ئىشلەيتتى، بۇ يەردە «ئىسكىراخوت» دەپ ئاتىلىدىغان، ئەسكەرلەر كىيىدىغان تەئۈر باشلىق ئاياغلار تىكىلەتتى. شىنجاڭدىكى نۇرغۇن ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىن بۇ يەرگە بۇيرۇتمىلار كېلەتتى. يەتتە - سەككىز كىشىلىك كىچىك ئىشخانىلارمۇ بار ئىدى. بۇلىڭدا زاكاس ماللار، بايلار، ئەمەلدارلار بۇيرۇتقان ھەر خىل ئاياغ كىيىملەر تىكىپ چىقىرىلاتتى. زاۋۇت ئىچىدە يەنە ناۋايخانا، ئاشخانا، بوغالتىر ۋە ئىش باشقۇرغۇچىلارنىڭ بۆلۈملىرى بار ئىدى. زاۋۇتنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنىڭ يېنىغا بىر مەسچىتمۇ سېلىنغانىدى.

بۇ زاۋۇتتا شاگىرتلار بىلەن بولۇپ ئىككى يۈزگە يېقىن موزدۇز ئىشلەيتتى. قوللىرىغا قارىڭغۇل رەڭگى سىڭىپ كەتكەن، كىيىم - كېچەكلىرىدىن سىرەج، موم ۋە شاۋرۇنىنىڭ ئاچچىق پۇرىقى كېلىپ تۇرغان بۇ كاسىپلار ئىچىدە ئەدەت قارىياغدى، مەسىلەم تۇققۇم، مەھەممەت تۇرخۇن، سولەيكام دۇتارچى، داۋۇت توكۇر، تىيىپ ئاخۇن تەمبۇر، مەخپىركام، ئەيساكام، مىرزال، قادىر لاڭقا قاتارلىق داڭلىق ناخشىچى ۋە سازچىلار بار ئىدى. ئابدۇۋەلى زاۋۇتتا ئىسمىنجان دېگەن ئۇستىنىڭ قولىدا ئىشلىدى، بۇ ئادەممۇ ئاۋازى ناھايىتى ساز ناخشىچىلاردىن ئىدى. بۇ كىشىلەر ئارىسىدا ئىشلەش ئابدۇۋەلىگە ناھايىتى كۆڭۈللۈك بىلىنەتتى. ئۇلارنىڭ بىرى ناخشا باشلاپ توختىسا، ئىككىنچىسى داۋام-

AltunOq

لاشتۇرۇپ ئېيتىپ كېتەتتى. ئابدۇۋەلى بۇ يىللاردا ئونبەش ياشلارغا كىرىپ قالغانىدى، ناخشىچىلارنىڭ ئاھاڭ ۋە بېيىتلىرى ئۇنىڭ ئېسىگە ناھايىتى ئوڭاي ئورنىشىپ قالاتتى.

ھېكىماخۇن ئۇستام دەپ بىر جەنۇبلۇق ئۇستا بولىدىغان، ئۇ بەزى سېلىپ تۇرۇپ كۆپىنچە ئۆز يۇرتىنىڭ ناخشىلىرىنى ئېيتاتتى.

يېشىم ئوتتۇزغا يەتتى،
ئۆمرۈمنىڭ تېڭى كەتتى،
شۇ تۇت كۆنلۈك ئالەمدە
كىم مۇرادىغا يەتتى؟
ئەل ئامان، دوستلار ئامان،
قاچان بولار ئوبدان زامان...

بۇ ناخشا ئابدۇۋەلىگە بەك تەسىر قىلاتتى، بىر قېتىم ئۇ ھېكىماخۇن ئۇستامغا چاي قۇيۇپ بېرىپ تۇرۇپ، ھېلىقى ناخشىنى دوراپ ئېيتىپ بېرىۋىدى، ئۇستام ھەيران بولۇپ:

— مانا، مانا ئوغۇل بالا، سەنمۇ بىر پەيزى ئوغرىسى ئوخشىمامسەن؟ يارايسەن! — دەپ خۇشال بولۇپ كەتتى.

بەزىدە ئابدۇۋەلى ناخشا ئېيتىۋاتقانلارنىڭ ئاغزىغا قاراپ ھاڭۋېقىپ قېلىپ، پاشنا قاتۇرۇۋاتقان قوللىرىنىڭ ئىشتىن توختاپ قالغانلىقىنى تۇيماي قالاتتى. بىركۈنى بۇ ئىشقا دىققەت قىلغان ھېكىماخۇن ئۇستا:

— ئابدۇۋەلى، پاشنا قاتۇرۇۋاتامسەن، باشنى قاتۇ-رۇۋاتامسەن؟ سەن يا ماپىز بولسەن، يا ناخشىچى بول-سەن، موزدۇز بولمايسەن جۇمۇ! — دەپ بېشىنى لىڭشىتتى.

* *

زاۋۇتتىكى موزدۇزلار ئارىسىدا كارۇشاك ئاخۇنۇمنىڭ گېپى تولىراق بولاتتى. ئەلنەغمىگە كۆپ ئارىلاشقان، ياشتا چوڭ ئۇستىلار، كارۇشاك ئاخۇنۇمنىڭ سازدا كامالەتكە يەتكەن ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ماختاشتى. ياشلار بۇ گەپلەرنى قىزىقىپ ئاڭلايتتى.

— كارۇشاك ئاخۇنۇمنى ئۆز يۇرتىدىمۇ ناھايىتى ئابروي قازانغان، كاتتا نەغمىچى دەپ ئاڭلىغۇدۇق، — دەپ ھېكايە قىلاتتى مېكىماخۇن ئۇستام، — كېيىن يۇرتتا بولۇۋاتقان ناھەقچىلىكلەرگە چىدىماي، قېيىداپ ئىلىغا قايتىپ چىققانىكەن.

— ئاخۇنۇمنى بالا - چاقا، مال - دۇنيانى يار تۇتمىغان ئاشىق ئادەم دەيدىغۇ؟ — دەپ سۆز قىستۇردى مەھەممەت تۇرخۇن تاماكىسىنىڭ ئىسىنى پۈۋلەپ تۇرۇپ.

— ئاشىق بولىمۇ ئاشىقتۇ، — دېدى دۇتارچى سونىمكام، — ئاخۇنۇم ئىلىغا يېڭى چىققاندا خەلق ئۇ-نى تېخى بىلمەيتتى. دەسلەپتە ئاخۇنۇمنىڭ كۆڭلى خېلى قىيىن ئۆتتىكەن. بىر قېتىم، مېنىڭ ئاخۇنۇم بار بىر سورۇن-غا داخىل بولۇپ قالغىنىم ئېسىمدە. شۇ چاغدا ئاخۇنۇم تۇرمۇش قىيىنچىلىقىدىن ساتارىنى گۆرۈخانىغا گۆرۈ قو-يۇۋەتكەنىكەن. بۇ ئىشنى ئاڭلاپ، سورۇندىكىلەر

چۈلنى تۆلەپ ساقلارنى قايتۇرۇپ كەلگەندۇق.

— شۇنچىلىك مەشھۇر ئادەم ئىكەندەك كەڭ يۇرتتا شۇ كۈنگە قالغان بولسا - ھە؟!

— نېمە دەۋاتىسىلەر، خەلق ئۆز سەنئەتچىلىرىنى يەردە قوياردۇ؟ ھازىر ئاخۇنۇمنى ئۆيىگە چاقىرىدىغانلار ئۈچ ئات قوشقان كالاسكىنى ئالدىغا ئاپىرىدۇ. ئاخۇنۇمنىڭ بىر قېتىملىق بەزمىدە ئالغان ئۆۋرۈمىنى بىز بىر يىل ئىشلەپمۇ تاپالمايمىز.

— ئۇ كىشىنى نېمىشقا «كارۇشالىك ئاخۇنۇم» دەيدۇ؟ — دەپ سورىدى شاگىرتلاردىن بىرى.

— ئاخۇنۇم ياڭگارۇ بىلەن كاۋاپنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىكەن. ئۆزۈڭلار بىلىسىلەر، ئىلىخودا لەقەمسىز ئادەم يوق. ئۇ كىشى دائىم «كارۇشالىك»① دەپ كاۋاپنى ماختاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. شۇڭا باشقىلار ئاخۇنۇمنى «كارۇشالىك ئاخۇنۇم» دەۋالغان، — دەپ چۈشەندۈردى مەشھۇر ئۇستام.

بۇ گەپلەرنى قىزىقىپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان ئابدۇۋەلى شۇ چاغدا بىر ئىشنى ئېسىگە ئالدى.

بىر يىلى ئابدۇۋەلىنىڭ ئاكىسى تۇغىردكۆۋرۈكنىڭ يۇقىرىسىدىكى بىر ئۈزۈملۈك باغنىڭ ئۈزۈمىنى ئېلىپ ئابدۇۋەلىنى قاغا - قۇشقاچلارنى قورۇشقا قويغانىدى. بىر كۈنى، باغنىڭ تېمى ئۈستىدە يېگىلىپ ئۈزۈم قوروپ يۈرگەن ئابدۇۋەلىنىڭ قۇلىقىغا ئۇدۇلدىكى باۋۇدۇنبايلارنىڭ بېغىدا بولۇۋاتقان نەغمە - ناۋانىڭ ئاۋازى ئاڭلى-

① كارۇشالا — رۇسچىدىكى كارۇشىيا — كاۋاپ مەززىلىك دېگەن مەنىدە.

تىمپ قالدى. ئابدۇۋەلى تامدىن ئالدىراش چۈشۈپ، ئوت-
تۇردىكى كوچىنى كېسىپ ئۆتۈپ، سۇلىكلۈچىتىنلا ھېلىقى
باغقا كەردى. بۇ چوڭ باغنىڭ ئىچىدە ھەشەمەتلىك بىر
شىپاڭ بار ئىدى. شىپاڭدا نۇرغۇن مېھمانلار سورۇن تۈ-
زۈشۈپ ئولتۇراتتى.

ئەسلىدە شۇ كۈنلەردە ھېكىمبەگ غوجامنىڭ ئوتتۇ-
رانجى ئوغلىنىڭ تويى بولۇۋاتقانىدى. يىگىت ئولتۇرۇشنى
ھۇسەنبايۋاچىنىڭ ئوغلى ساۋۇت تەپەندى ئۆز ئۈستىگە
ئېلىپ مۇشۇ باغدا مەرىكە ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى شى-
پاڭنىڭ يېنىدىكى گۈللۈكتە مۆكۈپ تۇرۇپ سورۇنغا زەڭ
سالدى. بۈگۈنكى بۇ ئولتۇرۇشتىكىلەرنىڭ ساز چېلىش،
ناخشا ئېيتىش ئەرتىپلىرى ئۆزگىچە تۇراتتى. دەسلەپتە
ئەڭ تۆردىكى قېلىن ئەتلەس كۆرپىدە ئولتۇرغان ساقاللىق
كىشى ساتارنى قولىغا ئېلىپ مۇڭلۇق بىر پەدىگە چېلىپ
مۇقام باشلىدى.

ۋادەرىغا، سەددىرىغا كەتتى ئۆمرۈم بىلمىدىم،
يەل ۋە يامغۇرنىڭ مىسالى ئۆتتى ئۆمرۈم بىلمىدىم،
كۆز يۇمۇپ ئاڭ ئاتقۇچە يەتتىم لەھەتنىڭ ئاغزىغا،
شۇنچىلىك ئۆمرۈم ئۈچۈن بىردەم ئىبادەت قىلمىدىم،
ئەھلى ئەۋلادىم دىيان دەپسىنى رەيگە بېرىپ،
نە ھالالۇ، نە ھارامۇ پەرقىنى ئەسلا بىلمىدىم...

بېشىغا قەشقەرچە نېپىز گىرۋەكلىك دۇماق، ئۈچىسىغا
تۆززۈن پەرىجە، ئىچىگە ئاق يەكتەك كىيىپ، يۈكۈنۈپ ئول-
تۇرغان بۇ مويسىپىتنىڭ ئاۋازى بىر ئاز تىترەپ، ئاھايىتىمۇ

مۇڭلۇق چىقاتتى.

ئاھ نىدەۋمەن سورىسىلا ھەق ئالدىدا يەۋمۇلجازا،
ھەسرەتنا زا ۋەيلىنا بىردەم ئۆزۈمگە كەلمىدىم.
ھەسرەت ئىچىپ ئەي ھۇۋەيدا يىغلىسالڭ مىڭ يىل ئەگەر،
ئاقىۋەت ئۆلمەك تۇرۇر ئۆزگە ئىلاجىن بىلمىدىم.

ئاڭلىغۇچىلار «ھەق» دەپ پىشانى سالاتتى، بەزىلىرى يىغىدىن ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىدى. مۇقامدىن كېيىن دۇتار، تەمبۇر، غىجەكلەر قېتىلىپ يەنە چوڭ پەدىلەر داۋام قىلدى. نەغمىنىڭ ئاخىرى ئۇسسۇلغا ئۇلىشىپ، شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئۇسسۇلچىلىرىدىن مەنسۇرجان ئاقساقال دېگەندەك كىشىلەر ئۇسسۇل قىلدى ... شۇ چاغدا تۆردىكى مېھمانلار ئالدىغا ساھىبخانلار تاۋاق - تاۋاقتا گۆش، كاۋاپلارنى ئۈزۈلدۈرمەي توشۇپ تۇرغانىدى. بايا، ھېلىقى ياشانغان نەغمىچى «كارۋشاڭ ئاخۇنۇم» دېگەن چوڭ سازەندە شۇ بولسا كېرەك؟!...

* *

بۇ زاۋۇتنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئېغىرچىلىقىنى، توكۇلدىتىپ بولقا ئۇرۇپ، ئاچچىق ناخشىلارنى ئېيتىدىغان ئاشۇ ئۇستاملارنىڭ ھەسرىتىنى ئابدۇۋەلى تېخى دېگەندەك چۈشىنىپ كېتەلمەيتتى. زاۋۇتنىڭ پۈتۈن شەھەرگە ئاڭلىنىدىغان گۈدۈكى دەھشەتلىك ھۆركىرىشى بىلەن يىللاپ كۆسىدا ئولتۇرۇپ مۈكچەيگەن ئۇستىلار، ھارغىنلىق يەتكەن ئىشچىلار،

كۆزلىرىدىن ئىككى كېچىنىڭ شېرىن ئۇيقۇسى كەتمىگەن شاگىرت باللار تەرەپ - تەرەپتىن ئالدىراش كېلىشىپ بۇ بەردىكى ئىشخانىلاردا جەم بولاتتى. ھەر جايدا كۈنى كاسسىرلارنىڭ بۆلۈمى ئالدىدا سائەتلەپ ساقلاپ، ھەپتىدە بىر ئارقىتىلىدىغان ئىش ھەققىنى ئالالمايدىغانمۇ كۈنلەر بولاتتى. ئىشتىن چۈشۈش گۈدۈكى بىلەن تەلەڭ ھارغان، كەيپى ئۇچقان ئادەملەر پۇتلىرىنى ئېغىر سۆرىشىپ ئۆيلە- رىگە قايتىشاتتى. ۋەزىپىسىنى تۈگىتەلمىگەن بەزى ئىشچىلار تۈن يېرىمىغىچە ئىشلەپ كېتەتتى. سىرتتىن بىرەر ئېغىز ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەن بەزى مۇساپىرلار پەشمالنى ئاستىغا سېلىپ، چاپىنىنى ئۈستىگە ئېرىپچە يېپىنىپ، بېشىنى كۆسىغا قويۇپ، پارچە - پۇرات پۇرۇشلارنىڭ ئارىسىدىلا ئۇخلاپ قالاتتى.

بۇ مۇساپىرلار ئىچىدە مامۇتاخۇن دېگەن بىر خوتەنلىك ئادەم بار ئىدى. باشقىلار ئۇنى «مامۇت خوتەن» دەپ چاقىرىشاتتى. مامۇت خوتەن كېيى ئوچۇق، خۇش چاقچاق ئادەم ئىدى، داق يەردە يېتىپ، قايناقسۇ ئىچىپ كۈن ئۆتكۈ- زۈش جېنىغا پاتقان بەزى كۈنلىرى ئۇ:

ئاسماندىكى ئاي ئىدىم،
يەرگە چۈشۈپ خار بولدۇم،
ئۆزۈم ئىشلەپ تاپقانغا
ئىگە بولماي زار بولدۇم.
ئەتىسى سەھەر قوپۇپ،
ئۇياق - بۇياققا قارايمەن،
خۇدايىم قۇۋۋەت بەرسەڭ،

ئۆز يۇرتۇمنى يانايمەن
قانداق قىلىمەن، قانداق ئېيتىمەن،
ئۆز يۇرتۇمنى قانداق كېتىمەن؟ ...

دەپ ناخشا ئېيتاتتى.

ئالتە شەھەر تەرەپتىن چىققان نىياز قارىباتۇر دەپ-دىغان يەنە بىر ئۇستا بار ئىدى. ئىنتايىن قاۋۇل، كېلىش-كەن بىر ئادەم ژاۋۇتتىكى ياخشى ئىش تىكىدىغان موزدۇز-لاردىن سانىلاتتى. ئۇستىلار ئۇنىڭ توغرىسىدا «نىياز بىر مۇھەببەت پاجىئەسى بىلەن ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چىقىپتىكەن» دېيىشەتتى. نىياز قارىباتۇر ئەلى ناخشىلىرىنى ئاڭلاشقا ناھايىتى ئامراق ئىدى، ئۆزى جەنۇب ناخشىلىرىنى ئىشتى-ياق بىلەن ئېيتاتتى. دېمىسىمۇ ئۇ ناخشىلىرىغا كۆپىرەك مۇھەببەت، ئەقىدە، جۇدالىق ھەققىدىكى بېيىتلارنى سالاتتى.

يار بىلەن چۆللەرگە بارسام،
چۆل ئەمەس گۈلزار ئىكەن؛
توغرىنى توغراق ئەمەس،
شاخى ئېگىك ئانار ئىكەن.
كېيىلەپ يوللار بىسىپ،
تاغ ئېشىپ، دەريا كېچىپ،
سەن ئۈچۈن بولدۇم مۇساپىر
بۇ ئەزىز جاندىن كېچىپ.

ئابدۇۋەلى چىرايى قارامتۇل كەلگەن بۇ ئادەمگە ھەي-ران بولۇپ قاراپ قالاتتى. نىياز ئۇستا بارلىق ھەسرىتى-نى ئاشۇ بىر نەرسە بىلەن يېنىكلەتمەكچى بولغاندەك چوڭ

ئاماكىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئارتاتتى ـ دە، ئاخشىمىنىڭ ئاخىرىنى:

بۇ يۇرتتا تولا دەريا،
ئېقىپ ئۆلسەم كۆرەمسەن؟
يار ـ دوستلار خەۋەر ئېيتسا،
نامزىمىغا كېلەمسەن؟ ...

دېگەندەك بېيىتلار بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇپ «ۋاي ـ ي دۇنيا! قېنى ئارانچى غەزەللىرىگە بىر تووۋلاڭلار!» دەيتتى. ئاندىن مەشۇر ئاخۇن ئۇستام يېنىك نەپەس بىلەن «ئامانەي» ئاخشىمىنى باشلايتتى:

بۇ ئاغلاردا كىم ياتقان؟
ئەسكەر باتۇرلار ياتقان.
يالپېشىغا تاش پېتىپ، ئامانەي ـ ئامان،
دەردى خۇداغا يەتكەن. ئامان قىل خۇدا ...

داۋۇت توكۇر دېگەن كىشىنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. ئۇ «ئەۋرىشىم» بىلەن «مەستۇنە ھەيران»نى بەك چىرايلىق ئېيتاتتى.

مەستۇنە ھەيران بولۇپتىمەن
شۇبۇ كىۋللەردە،
ياتسام كېچە، كەلمەس ئۇيقۇم
قارا تۇنلەردە ...

ناخشىنىڭ تەسىرىدىن ئۆزىنى تۇتالمىغان مەھەممەت تۇرغۇن بىلەن ئىمىنجان ئۇستىلار داۋۇتكامغا ئۇلاپلا بەش - ئالتە ناخشىنى ئارقا - ئارقىدىن ئېيتىۋېتەتتى.

*　　　　*

ئابدۇۋەلى ئۇستىسى ئىمىنجانغا ئامراق ئىدى. بۇ ئادەمنىڭ ئاتا - ئانىسى جەنۇبلۇق بولۇپ، ئىمىنجان ئۇستا ئۆزى ئىلىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىدى. ئىلى ناخشىلىرىنى ئۇ ناھايىتى قائىدىلىك ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىدا ئاڭلىغۇچىنى تەسىر قىلىدىغان ئۆزىگە خاس بىر پۇراق بار ئىدى. شۇڭا ئۇ نۇرغۇن توي - تۆكۈن، مەشرەپلەرگە چاقىرىلاتتى. زاۋۇتتا ئۇ يەنە ھۈنەرگە ماھىرلىقى بىلەن ھەممىنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە ئىدى. زاكاز بۆلۈمىنىڭ بايلار، ئەمەلدارلار، تۆرىلەرنىڭ ئەتىۋارلىق خېنىملىرى بۇيرۇتقان ئالاھىدە ماللىرى ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ قولىدا پەردازدىن چىقىپ ئىگىسىنىڭ قولىغا تېگەتتى. ئىمىنجان ئۇستا يېڭىچە ئاياغ پاسونلىرىنىمۇ ئىجاد قىلغانىدى. تۇرمۇشتا بۇ ئادەم ناھايىتى ئاددىي ياشايتتى، چوڭ - كىچىك بىلەن يېقىشلىق مۇئامىلە قىلاتتى. ئابدۇۋەلى يۈرۈش - تۇرۇش، ئۆزىنى تۇتۇشتا شۇ ئادەمدەك بولۇشنى، ناخشا ئېيتىشتا ۋە موزدوزلۇق ھۈنىرىدە ئاشۇ ئۇستىدەك كامال تېپىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

لېكىن، ئىمىنجان ئۇستىنىڭ تۇرمۇشتىكى يۈكى ئېغىر ئىدى. ئائىلىسى غورىبەتچىلىكتە ئۆتەتتى. ئايالى ئاغرىقچان ئىدى. ئايالىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ئۈچۈن ئۇ ئۆيىدە يەنە

بىرنەچچە جۈپ كەپتەرمۇ باقاتتى. ئاپالىنى داۋالىتىش بىلەن بولۇپ، ئۇ بەزىدە ھەپتىلەپ، ئايلاپ ئىشقا كېلەلمەي قالاتتى. قەرزگە بوغۇلۇپ كەتكەچكە ئۇنىڭ قولىغا تېگىدىغان ئىش ھەققىنىڭمۇ تايىنى يوق ئىدى. كېيىنكى يىلغا كەلگەندە ئىمىنجان ئۇستىنىڭ ئاپالىنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ، ئۇ بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئىشقا كېلەلمەي قالدى. ئۇستامنىڭ ياخشى كۆرىدىغان جۈپتىمۇ ئاخىر ساقىيالماي ئالەمدىن ئۆتتى. ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەندەك، زاۋۇت ھېساباتچىلىرى ئىمىنجان ئۇستىنىڭ بويىنىغا بىرقانچە يىلدىن بۇيانقى كونا - يېڭى قەرزلىرىنى بىراقلا ھېسابلاپ ئارتىپ قويدى. بۇ ئىشلار ئېغىر كەلدىمۇ ياكى ئاپالى بىلەن بولغان جۇدالىقنى كۆتۈرەلمىدىمۇ؟ ئىمىنجان ئۇستا ئاغرىپ قالدى.

بىر كۈنى زاۋۇتتا «ۋاي ئىمىنجان ئۇستام چىقىپتۇ!» دېگەن گەپ تارقالدى، ھەممە قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى تاشلاپ ئالاغا ئالدىرىدى. ئابدۇۋەلى يۈگۈرۈپ چىقىپ، زاۋۇت قورۇسىدىكى ئېچىنىشلىق مەنزىرىگە قاراپ ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى. ئىمىنجان ئۇستام ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يالىڭاياق تۇراتتى. مۈرىسىگە بىر كەپتەرنى، قولىغا يەنە بىر كەپتەرنى قوندۇرۇۋالغانىدى. بىر سۈمباتلىق، ئاجايىپ ناخشىچى ئورۇقلاپ قاقداپلا كەتكەن بولۇپ، يىرتىق كىيىملىرىدىن بەدەنلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇنيادا ئۇنىڭ ئاشۇ بىر جۈپ ۋاپادار كەپتىرىدىن باشقا ھېچنېمىسى قالمىغاندەك قىلاتتى. ئۇ ئۆزىنى بىلمىگەن ھالدا بىردەم ناخشا ئېيتىپ، قاقاقلاپ كۈلەتتى؛ بىردەم زاۋۇتنىڭ ئىش باشقۇرغۇچى-

AltunOq

لەردىن تارتىپ چوڭ خوجايىنلىرىمىزچە ھەممىنى بولۇشقا تىللايتتى ...

ئابدۇۋەلى ئۆزىنى تۇتالماي يىغلىۋەتتى. دۇكانلاردىن دۈپۈرلىشىپ چىققان ئۇستىلار زاۋۇت دائىرىلىرىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئۆلەر - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىغانلىقىغا نارازى بولۇپ ۋارقىراپ غۇلغۇلا كۆتۈرۈشتى... ئابدۇۋەلى ئۆزىنى شۇ كۈنى بىردىنلا چوڭ ئادەم بولۇپ قالغاندەك ھېس قىلدى؛ شۇ ئەمگەك، شۇ ھۇنەر، شۇ مۇشەققەتلەرنى تارتىۋاتقان بۇ ئادەملەرنىڭ قىلغان سۆزلىرى، ئېيتقان ناخشىلىرىنىڭ مەنىسىنى ئۇ پەقەت شۇ كۈنىلا ئەڭ چوڭقۇر چۈشەنگەندەك بولدى، شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ بۇ زاۋۇتتا ئىشلەشتىن كۆڭلى قالدى. ئاز ئۆتمەي ئۇ ھېساب چوت قىلىشىپ زاۋۇتتىن چىقىپ كەتتى.

ئۈچىنچى قىسىم

تۈرمۈش قايىنىمىدا

توققۇزىنچى باب

ناخشىچى يىگىت

ئابدۇۋەلى زاۋۇتتىن قول ئۈزۈپ چىققاندا، بۇرۇتلىرى خەت تارتىپ، يىگىتلىك دەۋرىگە قەدەم قويۇپ قالغانىدى. توغرىكۆۋرۈكتە ئۇيغۇر ياشلىرىدىن باشقا تاتار، رۇس، خەنزۇ يىگىتلىرىمۇ خېلى بار ئىدى، ئۇلار كۆپىرەك گارمون تارتىپ جىر ئېيتىشاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بەزىدە ئۇلارنىڭ توپىغا قوشۇلۇپ ئايدىڭ كېچىلەرنى تاڭغا ئۇلىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولاتتى. شەنبە كەچلىكلىرى قىزىلكۆۋرۈك تەرەپتىن قايسىبىر رۇس يىگىتنىڭ گارمون بىلەن:

سوبۇتا، سوبۇتا،
ھارۇشو ۋېچېرا ...①

دەپ باشلىغان ناخشىسى ئاڭلىناتتى. مەھەللىنىڭ ئازقىسىدىكى باغلاردىن تاتار بالىلىرىنىڭ:

① شەنبە ـ شەنبە، گۈزەللىك كېچە ...

ئاققۇ كۆللەردە بولار،
بۇرنى سۇلاردا بولار،
ياش ۋاقتىڭدا كىمنى سۆيسەڭ،
كۆڭلۈڭ شۇلاردا بولار.
قول ياغلىقىم يۇۋارغا
زەڭگەر كۆللەر تاپمادىم.
باشقالاردا چىن كۆڭلۈم يوق،
سېنى سۆيەم ئاپئاغىم.
سۆيەم سېنى، سۆيەم سېنى،
سۆيەم سېنى چەچەكىم،
سۆيەم جانىم بەغىر كەيىم،
سېنىڭ مېنىڭ كېلەچەكىم.

دېگەن چىن ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلەتتى. ئاندىن باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە قىزلار پەيدا بولاتتى - دە، ئوغۇللارنىڭ جىرلىرىغا جاۋاب بېرەتتى. ئاخىرىدا قىز - ئوغۇللار جەم بولۇپ ئويۇننىڭ داۋامى تانسىغا ئايلىنىپ كېتەتتى.

لېكىن، ئابدۇۋەلىنىڭ ئەڭ ياقتۇرۇپ ئېيتىدىغىنى ئېلىنىڭ خەلق ناخشىلىرى ئىدى. ئۇ ئۆسكەن مۇھىت ئۇنىڭ قەلبىدە ئاللىبۇرۇنلا خەلق ئاھاڭلىرى يېتىلىدىغان زېمىننى ھازىرلاپ بولغانىدى. بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىغاندا ياكى ئېيتقاندا ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئېيتىۋاتقان دادىسى، گۈلزارلىق ھويلىدىكى قاسىم تاشچى، ھارۋىدىكى مەڭگەن ئۈستىدە قالپىقىنى قىرلاپ ئولتۇرغان دېھقان، قەپەزلىك ھارۋىدا كېتىپ بارغان مەھمۇس، قولىغا كەپتەرنى قوندۇرۇۋالغان ئىمىنجان ئۇستا

كېلەتتى ...

ئەمەلىيەتتە ئابدۇۋەلى مەھەللىدىكى توي ـ تۆكۈنلەردە يىگىتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدىغان بولدى. مەھەللىدىكى بىرەر يىگىت ئۆيلەنمەكچى بولغاندا، توي باشلىنىش بىلەن قىز ـ يىگىتنىڭ ئۆي ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان بارلىق يۈگۈر ـ يېتىم ئىشلارنى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. ئابدۇۋەلىنى ئۇلار دائىم توينى ناخشا ـ سازلار بىلەن قىزنىڭ بەرگۈچىلەر قاتارىغا ئاجرىتىشاتتى. توي كۈنى ئابدۇۋەلى نەغمىچىلەر توپىغا قېتىلىپ، يىگىتنىڭ ئۆيىدىن قىزنىڭ ئۆيىگە قاراپ داپ ـ دۇمباقلارنى چېلىپ، «ھاي ـ ھاي يۆلەن»گە ۋارقىراپ باراتتى.

ھاي ـ ھاي يۆلەن، ھاي يۆلەن
گۈل قايدا بار، يارى ـ يار،
بىر ياخشىغا بىر يامان
ھەر جايدا بار، يارى ـ يار،
ھاي ـ ھاي يۆلەن، ھاي يۆلەن
ئار كېلەدۇ، يارى ـ يار،
بەرگى خازان تۈننى كېيىپ
يار كېلەدۇ، يارى ـ يار ...

بىر قانچە باركاللىلار ئارقىدا «باركاللا! باركاللا!» دەپ ۋارقىرىشىپ قىزىتىپ ماڭاتتى.

قارا ـ قارا قاغىلار
ھامىلدادۇر، يارى ـ يار،

ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر
ئارماندادۇر، يارى - يار،
ئېگىز - ئېگىز تاغلاردىن
قوي كېلەدۇ، يارى - يار،
يۆلەن ئېتىپ يىگىتلەر،
توي كېلەدۇ، يارى - يار.

ئۇسسۇلچىلار تويىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتەتتى. تويىنىڭ داغدۇغىسى كوچىدىكى ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتاتتى: قىز - جۇۋانلار دېرىزە پەردىلىرىنى قايرىپ مارىشاتتى، ھاسىغا تايانغان بوۋاي - مومايلار ياشلىق دەۋرىنى ئېسىگە ئېلىشىپ ئىختىيارسىز كۈلۈمسىرىشەتتى.

قىزنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا قىز تەرەپنىڭ يول ئۈستىگە چاچاق قۇرۇپ كۈتۈپ تۇرغان يىگىتلىرى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارغا قەنت - گېزەكلەر بىلەن چاي تارتاتتى. ئاندىن ئوغۇل تەرەپنىڭ يىگىتلىرى داپ - دۇمباق، چالغۇلىرىنى قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرىگە سۇنۇپ: «قېنى، نەغمە ئەمدى ھەرقايسىڭلاردىن بولسۇن» ياكى «ئەمدى بەيزىنى ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن ئاڭلايلى!» دەيدىغان گەپ ئىدى. قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرىگە يەنە رەخت، قول ياغلىق، پۇل ئوخشاش سوۋغاتلار تاپشۇرۇلاتتى. ئوغۇل تەرەپ بۇ رەسمىيەتلەرنى بېجىرمەي قىزلىق مەھەللىگە كۈسۈپىلا كىرىدىغان بولسا جەزمەن جېدەل چىقاتتى.

قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرى سوۋغاتلارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن رەھمەت ئېيتىپ، ئوغۇل تەرەپنى نەغمە -

ناۋا بىلەن مەھەللىگە باشلاپ ماڭاتتى. توي بولۇۋاتقان ئۆينىڭ ئالدىغا يېتىپ بارغاندا يىگىتلەر دائىرە بولۇپ تۇرۇپ سازلىق ئۇسسۇل پەدىلىرىگە يۆتكەيتتى.

ئىزدىمەس كۆڭلۈم سېنى، ۋاي - ۋاي سەنەم،
يار ئىزدىگەننىڭ يارى بول، ۋاي - ۋاي سەنەم.
كىم سېنى يارىم دېسە، ۋاي - ۋاي سەنەم،
بېرىپ شۇنىڭ كۆلزارى بول، ۋاي - ۋاي سەنەم...

ئىككى تەرەپنىڭ يىگىتلىرى بىر - بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتىپ ھۈنەر كۆرسىتىشەتتى. نەغمىچىلەر بارغانسېرى قىزىشىپ ئۇسسۇل ناخشىلىرىدىن بەش - ئالتىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ ئېيتىپ بىراقلا توختايتتى. قىز تەرەپ «رەھمەت!» دېسە «رەھمەت!» دەپ يىگىتلەرنىڭ بېشىدىن چاچقا چاچاتتى.

قىزنى يۆتكەپ ماڭغاندا، قىز ئائىلىسىنىڭ ئېيتىدىغان قوشاقلىرى كىشىگە ناھايىتى مۇڭلۇق تېگەتتى.

كىچىككىنە قارا كۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
تىلى تاتلىق، شېرىن سۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
بالام مەندىن ئايرىلدى، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
قاناتلىرىم قايرىلدى ۋاي بالام، ۋاي بالام.
ئونبەش ياشقا يەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ئۆزرام ئۆيدىن كەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
شۇڭقارىمنى قاچۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
خۇدايىمغا تاپشۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام...

تونىڭ ئەتىسى يىگىتلەرنىڭ ئاغىنىلىرى بۇ تويغا ئا-
تاپ يىغقان بوسۇت ماللىرىنى ① كۆتۈرۈشۈپ يىگىت
ئۆيىگە بېرىپ «چۈنچۈن سالۋات» ئېيتاتتى.

چۈنچۈن سالۋات يەر ھەممەمەت
ھەركىمنى سۆزلەر، ئىشىكنى كۆزلەر،
توغدا يىگىتلەر، سولدا جۇۋانلار،
تويناقلار، كۆلۈكلار.
ھەرقانچە تويۇن بولسا،
شۇنچە بولۇر،
بۇنىڭدىن ئېشىپ بولماس،
بۇنىڭدىن ئېشىپ بولسا،
كۆل تام بولماس.
كۆل يىلەن تام بولسا،
تۆۋى بوش بولۇر،
كۆيئوغۇل ئوغۇل بولماس،
كۆيئوغۇل ئوغۇل بولسا،
كۆڭۈل خوش بولۇر
....
گەللەر ھەرنىمە دەيدىكەن،
دېيەلمەيدىكەن.
ئۆتكەمدە ئاتالار
ھەلۋىردە بېرەلمەيدىكەن.

① بوسۇت مال — تۆيلەنگۈچى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى تويغا ئاتاپ توپلى-
غان ئۆي - جابدۇق، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا سوۋغاتلار.

تاپقىنى قوي ئۆلتۈرەر،
تاپالمىغىنى چوجە ئوراز.
تاپقىنى گۆل كەلتۈرەر،
تاپالمىغىنى بىر باش پىياز.
ئۆلتانىبەگنىڭ قوي مەرىكىسىگە
ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز تۆگە ھارۋىقى بىلەن،
توققۇز قارا باش قويى بىلەن،
توققۇز تاغار قەنت - گېزىكى بىلەن...

«چۇنچۇن سالۋات» ئېيتقان يىگىت بەزىدە ھودۇقۇپ، بېيىتلارنى تاپالماي دۇدۇقلاپ كېتەتتى. مۇنداق چاغدا ئارقىدا تۇرغانلار پىخىلداپ كۈلۈشەتتى. چۇنچۇن سالۋاتنىڭ ئاخىرى:

بېيىت - قوشاق يۈلەن تارتىپ،
دەم ئالماي بەتكۈزۈپ كەلدى!

دەپ ئاخىرلاشقاندا كۆپچىلىك،

دېمى كەم بولمىسۇن!
بارىكاللا! بارىكاللا!

دەپ ۋارقىرىشاتتى - دە كۆتۈرۈپ كەلگەن بوسۇغىلىرىنى يىگىت ئۆيىگە تاپشۇرۇشاتتى. قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇ قائىدە - يوسۇنلار ئابدۇۋەلىگە ناھايىتى قىزىق تۇيۇلاتتى. كەلگۈسىدىكى تىياتىر ئەرتىسى ئۈچۈن بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر جانلىق تۇرمۇش دەرسى ئىكەنلىكىنى ئۇ تېخى بىلمەيتتى.

*   *

بىرەر يىلدىن كېيىن ئابدۇۋەلى يەنە دەڭدەرۋازا يېنىدىكى ئىلگىرى ئۆزى ئىشلىگەن قاتار دۇكانلارغا كېلىپ ئىشلىدى. بۇ دۇكانلارغا ئەمدى باشقا موزدوزلار كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى. ئابدۇۋەلى كىرگەن دۇكاننى ئىلاخۇن ماجىم دېگەن كىشىنىڭ ئوغۇللىرى باشقۇراتتى. ماجىمنىڭ چوڭ ئوغلى ھاسان ئىش كېسەتتى، يەنە بىر ئوغلى — ئاتاقلىق دوتارچى ياقۇپجان زاكاتوپ قىلاتتى. ئۇندىن باشقا بۇ دۇكاندا يەنە قاسىمجان، ئابدۇقادىر، غوجاخمەت، ھېسامىدىن دېگەن موزدوزلار بار ئىدى. ئابدۇۋەلى رەسمىي ئۇستىلار قاتارىدا ئولتۇرۇپ سەندەل تىكتى.

بۇ يەردە ئابدۇۋەلىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئادەم ھاسان بۆرە بولدى. ھاسان ئۇستا باتۇرلارغا خاس بەستى بار، كۆزلىرى يوغان، ئىككى مەڭزى قىپقىزىل ئادەم بولۇپ، ئۇستا ناخشىچىلاردىن ئىدى. بۇ كىشىنىڭ خاپا بولغىنىنى زادى كۆرگىلى بولمايتتى. بەزىلەر كېچىككىنە ئىشقا چېچىلىپ كەتسە:

— بولدى، بولدى، قويۇڭلار، بۇ جاھاننىڭ خاپا بولغۇچىلىكى بارمۇ؟— دەپلا كۈلۈپ بېسىپ قوياتتى.

ئۇستاملار ھاسان بۆرە توغرىسىدا «ھاسان — ياش ۋاقتىدا نۇرغۇن كېچىكلەرنى كەچكەن، رۇس يېرىدە رۇس پادىشاھىغىمۇ ئەسكەر بولغان» دېيىشەتتى. بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق-سوغۇقلار ئۆتكەن بۇ ئادەمنىڭ كۆرگەنلىرى كۆپ، ئاڭلىغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇ تولاراق

تارىخىي ناخشىلارنى ئېيتاتتى.

ئاتالىرىمىز ھالى يامان،
تەيپىڭنىڭ زامانىدا
بىر مەھەللىدە بىر قازان
زالىملار زامانىدا...

مۇنداق چاغلاردا مورزدۇزخانىدىكىلەر،
— ھاي ھاسىنكا، ئۆلمە! — دەپ ۋارقىرىشىپ كېتەتتى.
— ھەي ئوكىلىرىم، سىلەر ئۇقمايسىلەر، — دېيەتتى ھاسان ئۇستا، — بىلسەڭلار ھەر بىر ناخشىنىڭ ئۆزى بىر تارىخ. ئاتا - بوۋىمىز ئېلىنى ئېلى قىلغۇچە ئاز جاپا تارتتى دەمسىلەر؟ مانا مۇشۇ ھوسۇل① ناخشىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئېيتساق: بۇرۇن مانجۇ پادىشاھ ۋاقتىدا ئېلىدا ھەر يۈز ئۆيلۈكنى بىر يېزا قىلىپ، بىر ئائىلىگە تۆت خودىن، بىر يېزىغا يۈز خو ھوسۇل تاپشۇرۇشنى بەلگىلىگەنىكەن. يېزىلار ۋەيران بولۇپ، ۋابا كېسىلى تارقىلىپ ئادەملەر ئازلاپ كەتسىمۇ، ھەر يېزىدىن شۇ بەلگىلەنگەناشنى ئېلىۋېرىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە دېھقان ئاشلىق باش - بۇرنىنى ساڭغا ئېلىپ كىرسە شازىچى، ھەلۋىرچى، ئارازىچىلەرى ساختا قىلىپ تۆت خوغا مۆلچەرلەپ ئەكىرگەن ئاشلىقنى ئىككى خوغىمۇ چىقمىش قىلمايدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئالتە ئاي ياز جاپا چەككەن بىچارە دېھقان ئاخىردا قۇرۇق ئاۋارا - گورجەكنى قۇچاقلاپلا قالىدىكەن.

① ھوسۇل — دېھقانچىلىق بېجى.

AltunOq

ئاخشىمى ياتار چاغدا
سالغىلى كىنگەز قىنى؟
بۇ جاندىن ئۆتۈپ كەتتى،
زالىملارنىڭ قىلغىنى.

دېگەن ناخشىلارنى ئاشۇ ئادەملەر زۇلۇم جانغا پاتقاندا ئېيتقان - دە!

— سادىركاملار شۇنچە قوزغىلىپ چىققان دېگىنە ماسىنكا؟

— ھەببەللى، توغرا ئېيتتىڭ. ھۆكۈمەتنىڭ ھېلىقى ئۆي بېشىدىن ئالىدىغان تۈت خو ھوسۇلى كېيىن سەككىز خوغا، سەككىز خودىن ئون ئالتە خوغا، ئون ئالتە خودىن بىراقلا ئوتتۇز ئىككى خوغا يېتىپ بارغانىكەن. بىرەي دېسە دېھقاننىڭ بەرگۇدەك ئېشى يوق. بەرمىسە بېشى كېتىدۇ.

ئالۋاڭ - ھوسۇلۇم تولا،
قوياي دېسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قويىسام
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

دېگەندەك ئىش بولغاندىن كېيىن، ئاخىر سادىر پالۋاندەك ئەزىمەتلەر قوزغىلىپ چىققانىكەن. ئايىھاي، ئۇ چاغلاردا قالتىس جەڭلەر بولغان دەيدۇ!...

شۇنىڭ بىلەن ھاسان بۇۋە سادىر پالۋان ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ئۆز زامانىسىدىكى پالۋانلارنىڭ زالىملارغا قانداق ئېتىشقانلىقىنى ھېكايە قىلاتتى.

— ھە، ئۇ قوزغىلاڭلىرىڭنىڭ ئاخىرى قانداق بول-
دى، ھاسان؟— دەپ سورىدى ياشتا چوڭراق بىر ئۇستا.
— قانداق بولاتتى، پۈۋرا قولىمىزنى ئالسا. پادى-
شاھقا پادىشاھ چاپان يېپىدىغان گەپ ئىكەن. مانجۇ پادى-
شاھ بىلەن رۇس پادىشاھى گەپنى بىر قىلىپ پالۋانلارنىڭ
قان ئاققۇزۇپ قۇرغان ھۆكۈمەتلىرىنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتتى.
بۇنىڭ بەدىلىگە رۇس پادىشاھى ئىلىنىڭ بىر تالاي يېرى-
نى بۆلۈپ چېگرىسى ئىچىگە كىرگۈزۈۋالدى. نۇرغۇن دېھقاننى
مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ چىقىپ كەتتى. شۇ كۆچمەنلەرگە ۋىلىباي
باش بولغانىكەن.

ۋىلىباينى باي دەيدۇ،
باي قىلماي خۇدا قىلغان،
ئاتمىش مىڭ ئارادىمىنى
ئىلىدىن جۇدا قىلغان،

مانا بۇ ناخشىلار شۇ چاغدا چىققان. شۇ چاغدىكى
كۆچمەنلەرنىڭ كۆرگەن كۈنىنى ئۇلار ئېيتقان مانا مۇنۇ
ناخشىلاردىن بىلسەڭلار بولىدۇ.

ئىلىدىن كۆچۈپ چىقىپ،
يالىپۇلاقتىن قايرىلدۇق،
تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتلاردىن
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلدۇق،
ئورۇس مارۇسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن،

كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ
كۆڭ ئالماقنى تەس ئىكەن...

— ۋاڭ خولۇ دېگەن نېمە بالەمىسلەر؟ — دەپ سورىدى بىر كۈنى ھاسان ئۇستا مۇزدۇزلارغا قاراپ.

— ۋاڭ خولۇ دېگەن شۇ بىر شەڭگەن، دارىننىڭ ئەمەلدۇر؟ — دېدى ئابدۇۋەلى.

— ئاھاي! — دەپ كۈلۈپ كەتتى ھاسان ئۇستا، — مانا ئابدۇۋەلى سەن تېخى بالا چۈمۈ.

ياز بولسا قىلۇر غەمكىنە
ۋاڭ خولۇنىڭ ئالۋىڭى.
ھاشارلارغا باش بولغان
زالىملارنىڭ ياسىنى

دېگەن ناخشىنى ئاڭلىغانمىدىڭ سەن؟ مە، ۋاڭ خولۇ دېگەنمۇ خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن بىر ئالۋاڭ. بىر زامانلاردا ئىلىنىڭ جاڭجۈنى كوناكۈرەدە تۇرىدىكەن. خۇدانىڭ غەزىپى تۇتقانمۇ، دەريا سۈيى شۇ كۈرە تەرەپكە يېتىپ، دولقۇنلاپ تۇرغان سۇ يارنى يىلمۇ يىل كۆمۈرۈلۈپ، يارنىڭ ئۈستىدىكى كۈرە سېپىلىغا يېقىنلاپ قاپتۇ. بەگلەر سۇنى قاچۇرۇش ئۈچۈن ھەر يىلى سەھرا خەلقىگە شاخ-شاپاخال ھاشار سېلىپ سۇنى توسايدىكەن. بۇ يەردە ھەر يىلى باھاردىن كۈزگىچە ئىككى مىڭغا يېقىن ھاشارچىلار ئىشلەيدىكەن. قانچە بىچارىلەر ھالىدىن كېتىپ بىلىقلارغا يەم بولىدىكەن.

دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
چوڭ كۆرەڭنى سوقماقچى،
ئەقىلسىز، نادان بەگلەر
ھاشار بىلەن توسماقچى.
دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
قوغنى ئاتلىقنى تاشلايدۇ.
بۇ ھالنى كۆرۈپ ھاشار،
بىر خۇداغا يىغلايدۇ.

مانا بۇ ناخشىلارنى شۇ چاغدىكى ھاشارلار قان-قان يىغلاپ تۇرۇپ ئېيتقان. ھەي، ئەلى دېھقانلىرىنىڭ تارتقان كۈنلىرىنى سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ-دە!... ناخشا دېگەن يۈرەكنىڭ سۆزى. ئاتا-بوۋىلىرىمىز ھەممە دەيدىغان گەپ، قايغۇ-ھەسرەتلىرىنى ئاشۇ ناخشىلارغا پۈتۈۋەتكەن!

— ناخشىلار توغرىسىدىكى بۇ گەپلەر ئابدۇۋەلىنىڭ خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىش ئىشتىياقىغا ئېچىپ ئوت ياقاتتى.

* *

ئابدۇۋەلى ھازىر مۇستەقىل ئىش تىكىپ، قىلغان ئىشىغا قاراپ ھەق ئالىدىغان بولغانلىقتىن، شاگىرت ۋاقتىغا قارىغاندا خېلى ئەركىن ئىدى. دەم ئېلىش كۈنلىرى ياكى ئىشتىن چۈشكەن چاغلاردا ئۇستاملار بىلەن بىللە خالىغان يەرگە بارالايتتى. مۇزدۇرلارنىڭ مىجەزىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايتتى؛ بەزىلىرى ئىشتىن چۈشۈپ، چاپىنىنى قولتۇ-

قىغا قىسىپ قاۋاقخانىلارغا بېرىپ تۆت سەر - بېرىم جىڭ قېتىۋېلىپ ھاردۇقىنى چىقىرىشنى ياخشى كۆرەتتى. بەزىلىرى ئاز - تولا نەشە تارتىشاتتى.

ئەينى يىللاردا نەشە، ئەپيۇن دېگەنلەر بازاردا ئاشكارا سېتىلاتتى. تاكى 1934 - يىلى «ئاپرېل ئۆزگىرىشى» گە كەلگۈچە قىمارخانىلار، نەشە تارتىدىغان مەيدانخانىلار ئوچۇق تىجارەت قىلىپ كەلگەنىدى. تېرەكمازارنىڭ ئالدىدىكى مەيدانخانا ئەڭ كونا مەيدانخانىلاردىن ھېسابلىناتتى. تاقىچىلىق مەھەللىسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئۆستەڭ بويىغا «ئىلەك پۇچۇقنىڭ مەيدانخانىسى» دەيدىغان بىر چوڭ تاماكا سورۇنى ئېچىلغانىدى. قارىدۆڭ ئاقسۇ مەسچىتى يېنىدىكى «ئاشىق ئاتام» دېگەن كىشى ئاچقان مەيدانخانا شەھەر بويىچە ئەڭ ئاۋات مەيدانخانىلاردىن ئىدى. ئاشىق ئاتام — ساقاللىرى مەيدىسىدە يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان، كېلىشكەن ئادەم ئىدى، ئۇنىڭ مەيدانخانىسىدا سازچىلاردىن كۆپ بولاتتى. ئابدۇۋەلى بەزىدە ئۇستاملارغا ئەگىشىپ بۇ يەرگە ساز تىڭشاش ئۈچۈن چىقىپ قالاتتى. ئېغىر ئەمگەكتىن ھالسىرىغان، ئىچى پۇشقان ئادەملەر بۇ يەرگە ساز تىڭشاپ، تاماكا تارتىپ پەيزە سۈرۈپ، دۇنيانىڭ غەم - قايغۇسىدىن بىردەم بولسىمۇ نېرى بولۇش ئۈچۈن يىغىلىشاتتى. ئادەتتە بۇ مەيدانخانىغا كىرگەنلەر چاينىڭ پۇلىغا بىر چىلىم تاماكىنىڭ پۇلىنىمۇ قوشۇپ تۆلەپ سورۇنغا بېرىپ ئولتۇراتتى. سورۇندا سازچىلار ساز قىلىشاتتى، قاپاق چىلىم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا قولدىن - قولغا ئۆتۈپ توختىماي ئايلىنىپ تۇراتتى.

يەنە بەزى ئۇستاملارنىڭ كەيىپ - ساپا بىلەن خۇشى

يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەر جۈمە كۈنى خانىقادىن قالمايدىغان سوپىچاقلاردىن ئىدى. ئابدۇۋەلىمۇ بەزىدە ئۇلارغا ئەگىشىپ خانىقالارغا بېرىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئەينى يىللاردا تېرەكمازار، شەھەرئىچى، سۇدەرۋازا قاتارلىق ئورۇنلاردا خانىقالار بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تېرەكمازار خانىقاسى چوڭ خانىقا ھېسابلىناتتى. ھەر جۈمە كۈنى بۇ خانىقالارنىڭ داش قازانلىرىغا ئوتلاپ مالنىڭ گۆشى تاشلىناتتى. ئىشلىتىلگەن سوپى - ئىشان، ھاپىزلار قىزغىن زىكرى - سۆھبەت ئېلىپ باراتتى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلىدا تەسەۋۋۇپچىلىق دەسلەپتە ئارائۇستەڭ مەزىرىنىڭ «خەلپەملەر مەھەللىسى»دىن باشلاپ ئەۋج ئالغانىكەن. گەرچە بۇ بىر دىنىي پائالىيەت بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭغا يەنە خەلقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىمۇ ئارىلىشىپ كېتەتتى. بىر زامانلاردا، ئالتە شەھەردىن ئىلىغا كۆچۈپ چىققان كۆچمەنلەر ئىچىدە ئىمىن نەغمىچى دېگەن بىر ئۇستا سازەندە بولغانىكەن، ئۇ تولاراق خانىقالاردا نەغمە قىلىش بىلەن شۆھرەت تاپقانىكەن. بۇ ھەقتە شۇ چاغدىكى يازما ھاتىرىلەردە: «بۇ چاغدا ئىمىن نەغمىچى دەپ بىر نەغمىچى بار ئىدى. ئۇ ھەممە نەغمىلەرنى تاماشا يەتكۈزگەن ئادەم ئىدى. راۋاب، قالۇن، ساتار، تەمبۇر... دايلارنى سازلاغا كەلتۈرۈپ، ئۆزھال، مۇشاۋىرەك، ئۇشاق، چەبىيات دېگەن مۇقاملارنى مۇسىقى ئاۋازلىرى بىرلەن ئىختىرا قىلىپ، شېكەر زاباللىرى بىرلەن غەزەلي ناۋايىلارنى ئوقۇيە، ساماغا چۈشۈپ، بىرقانچە سوپىلار ھوشىدىن كېتىپ، بۇ نەغمىلەردىن پەيزى پەتۈھاتلار بولۇشۇپ، يىغا - زارە، دۇئا - تەلەپلەر بولۇر ئىدىلەر...» دەپ يېزىلغان. ئىمىن

نەغمىچى ئاللەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ زامانداشى
موللا روزى نەغمىچى سۆھبەتكە قاتنىشىپ، زىكرى - سۆھ-
بەتنىڭ ئىمىن نەغمىچى زامانىدىكى ھەشەمىتىنى يەنە بىر
مەزگىل ساقلاپ قالغانىكەن...

ئەمدىلىكتە، خانىقالاردا نەغمە - ناۋا قىلىدىغان ئىش-
لار يىلىمسىمۇ، ھاپىزلار قولغىچا ئەخمەت، مەشرەپ، ناۋا-
يى، فۇزۇلى، لۇتپى، نىزامىدىن ناخىزىم ئوخشاش شائىر-
لارنىڭ مەقۇقەتكە، ئاللەنىڭ يارالتقۇچىسىغا، ئۆلۈمنىڭ مۇ-
قەررەرلىكىگە بېغىشلانغان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ، كىشىگە چوڭ-
قۇر بەدىئىي تەسىرات بېرەتتى؛ ئاڭلىغۇچىلارنى ھاياتنىڭ
سىرى ئۈستىدە ئويلىنىشلارغا سالاتتى. ئەنە شۇنداق ھا-
پىزلار ئىچىدە يەركەنتتىن ئۆتكەن ئەمىردىن ھاپىز، ھەرەم-
باغلىق ئابىزار خەلپە، شەھەر ئىچىلىك ئەختەم ھاپىز،
نېرەكمازارلىق غولام ھاپىزلار ئاۋازىنىڭ يىازلىقى، غە-
زەللەرگە توشۇقلۇقى بىلەن شۆھرەتلىك ئىدى. ئابدۇۋەلى
بۇ ھاپىزلار ئوقۇغان غەزەللەرنىڭ مەزمۇنىدىن كۆرە، ئۇ-
لارنىڭ ئاھاڭىدىن ناھايىتى ھۇزۇر ئالاتتى... ھاپىزلار
سۆھبەتتىن كېيىن، زىكرى سوقۇش قىزىپ، سوپىلار ھۇۋ
تارتىشىپ، دۈگىلەك دائىرە ھاسىل قىلىشىپ ساما سالاتتى.
مۇنداق چاغدا ئابدۇۋەلىگە ئادەملەر بىلەن تولۇق خانىقانىڭ
ئۆزىمۇ يىرقىراۋاتقاندەك بىلىنەتتى. كىمدۇر بىرلىرى جاۋغىيدا
كۆپۈكلەر قايىنىغان ھالدا چىرقىرايتتى، بەزى سوپىلار ھو-
شىنى يوقىتىپ يىقىلىپ قالاتتى. بۇ يەردە دىن، ئەدەبىيات،
ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ھاسىل بولغان ئاجا-
يىپ بىر مەنزىرىنى كۆرگىلى بولاتتى... ئەنە شۇنداق تەل-
قىندىن كېيىن خانىقا ئۇمىچىغا ئىچىز تېگىشمۇ كۆڭۈللۈك
ئىش ئىدى.

ئابدۇۋەلى ئىش تىكىدىغان دۇكانغا دەڭدەرۋازىنىڭ
ئالدىدىكى «كونا كىر بازىرى» يېقىن ئىدى. كاسىپلار سودا ـ
سېتىق ئۈچۈن كۆپىرەك مۇشۇ بازارغا يىغىلاتتى. بۇ قايناق
بازارنىڭ ئىچى ئۆزى بىر ئالەمەت دۇنيا ئىدى. بۇ يەردە
قاتار كەتكەن سودا دۇكانلىرى، چايخانىلار، داڭلىق ئاش
خانا، مانتىپەزخانىلار، ئاشلىق ـ ئۇن بازىرى، داڭپوزۇل
ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باج ئىدارىلىرىگىچە بار ئىدى. ساتىراشلار
بىر چەتتىكى ئۇستى يېپىق لەمپە ئاستىدىن ئورۇن ئالغانىدى.
ھەربىرى ئۆزىنىڭ ئىزدۇلىدىكى تامغا خېرىدار يۈزىنى
يېقىپ قارىمىغۇچە ئۆزىنى تونۇيالمايدىغان خىرە ئەينەكتىن
بىردىن ئېسىپ، كىچىككىنە تاختاي ئۇستىگە ئۇستۇرا ـ بى
لەيلىرىنى تىزىشىپتەتتى. غىچىلداپ تۇرىدىغان كونا ئورۇن
دۇقتا مايلىشىپ پارقىراپ كەتكەن كاپىلغۇچلىرى ساڭگىلاپ
تۇرغان بولاتتى. بۇ ساتىراشلار ئىچىدە ئاجايىپ گەپچى
ئادەملەر بار ئىدى، يۇمشاپ كەتكەن ئالقانلىرى بىلەن
بېشىڭىزنى سىلىق ئۇۋۇلاپ، ئاجايىپ ـ غارايىپ چۆچەكلەر
بىلەن سىزنى ئۇخلىتىپلا قوياتتى. بەزىلىرى تىرناقلارنى
ئېلىپ، قۇلاق ـ بۇرۇننىڭ ئىچىگىچە پەدەز قىلاتتى. بۇ
ساتىراشلارنىڭ ئىچىدە يەنە ھەر ھەپتىنىڭ مەلۇم بىر كۈـ
نىدە بايلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، خېنىملارنىڭ قېشىنى تېرىپ،
خوجاملارنىڭ يۈز ـ قوللىرىنى تۇتۇپ، غوللىرىنى ئۇۋۇلاپ
قويىدىغانلىرىمۇ ئۇچرايتتى. يەنە بەزىلىرىنىڭ ھۈنىرى يوـ
غان ئامبۇر بىلەن كېسەلنى ۋاي ـ داتقا سېلىپ چىش
تارتقۇچە يېتىپ باراتتى.

كىر بازىرىنىڭ ئارقىسىدىكى تاقىچىلىق كوچىسىدىن

بولغا - بازغانلارنىڭ گۈمبۈرلىگەن ئاۋازى كېلەتتى. بۇ يەردە قاۋۇل تومۇرچىلەر ھەرقانچە شاش ئاتلارنىمۇ ھەش-پەش دېگۈچە دارغا تارتىپ تاقىلاپ بولاتتى. گىر بازىرىدىن تاقىچىلىققا ئۆتمىدىغان تار كوچىلارنىڭ بىرىدە قىمار مەيدانلىرى بار ئىدى. مۇنداق قىمارخانىلار «چەندۇ» دەپمۇ ئاتىلاتتى. چەندۇ ئىگىلىرى قىمارۋازلاردىن كىرىم قىلىپ، ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇراتتى. ھەربىر قىمارخانىلارنىڭ يەنە بىر - ئىككىدىن كاڭكۇڭلىرى بولاتتى. ئادەتتە ئۇلار قىمارۋازلارنىڭ بىر - بىرىنى بوزەك قىلىپ كېتىشىنى نازارەت قىلىپ، قىمارخانىلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاپ ئۆزىنىڭ بەدىلىگە چوتار ئېلىپ جان باقاتتى.

كۆرۈلدەپ تۇرغان بۇ بازاردا كىمنىڭ باي، كىمنىڭ گاداي، كىمنىڭ پۇقرا، كىمنىڭ ئەمەلدار، كىمنىڭ شەھەرلىك، كىمنىڭ سەھرالىقلىقىنى كىيىم - كېچەكلىرىگە قاراپلا پەرق ئەتكىلى بولاتتى. شەھەرگە كىرگەن دېھقانلار بېشىغا ئاق مالىخاي، ئۇچىسىغا بىقىنىدىن ئېتىلىدىغان كۆڭلەك كىيىپ، بەلباغ باغلاپ يۈرەتتى؛ ئۇتتۇك كېيگەنلىرى شالۋۇرىنىڭ پۇشقىقىنى ئوتتۇكىنىڭ قونجىغا تىقىۋالاتتى، چوقاي ياكى پوپۇش كىيگەنلىرى كوجەي ئوراپتتى. يانلىرىدا چەندازا ئېسىشاتتى. شەھەرلىكلەر بېشىغا كوللۇك ياكى كۆلسىز مانچىستىر دوپپا، ئۇچىسىغا تۈجۈركا - شالۋۇر، ياقىلىق پەشمەت چاپانلارنى كىيىشەتتى؛ پاشانىغانلار ياقىسىز پەرىجە، ئاغلىق ئىشتانلارنى كىيەتتى. جەنۇبتىن چىققان كىشىلەرنى ئىچىگە كىيگەن ئاق يەكتەكلىرىدىن ئاجرىتىشقا بولاتتى. سودىگەرلەر بېلىگە دۇردۇن بەلباغلارنى باغلايتتى. ئىمام - مەزىن، ئۆلىمۇشلۇق ئادەملەر چاققان سەللەرنى يۆ-

كېتەتتى. ئۆلىماخۇنۇم، قازى مۇپتىلارنىڭ سەللىسى ھەر-تەۋسىگە قاراپ بىر - بىردىن يوغان بولاتتى.

ئابدۇۋەلى قولى ئىشتىن بوش بولسىلا بۇ قايناق بازارنى ئارىلاشنى، ئۇستىلار بىللە بىرىپ كونا گىر ئىچىدىكى چايخانىلاردا ساز تىڭشاپ ئولتۇرۇپ چاي ئىچىشنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ھەر بىر چايخانىلارنىڭ شۇ چايخانىنى ئاۋات قىلىپ تۇرىدىغان ئۆز سازەندىلىرى، قىزىقچىلىرى بولاتتى. قايىنزقلۇق① ئىسكەندەر شايىم دېگەن كىشى ئەنە شۇنداق چايخانا بەزمىچىلىرىدىن ئەدى. ئىسكەندەر شايىم ئېگىز بويلۇق، ئاق يۈزلۈك، ساقاللىق ئادەم ئىدى، دۇتار چالاتتى، كونا ناخشىلارنى سەھرا قائىدىسى بويىچە يېقىملىق ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئۆزى ئىجاد قىلغان «يەللەلى شايىگول، يىرەللى شايىگول» دېگەن ناخشىلىرى بار ئىدى. ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە قېلىشىچە، بۇ ئادەم ئېيتىپ يۈرىدىغان يەنە بىر ناخشىدا:

شاھىم - شاھىم، ھوي - ھوي،
شاھىم - شاھىم، ھوي - ھوي،
ھەر قەدىمىڭدە بەش سولكىۋاي،
چىمەندە خانىم، ھوي - ھوي...

دېگەن مىسرالار بار ئىدى.

شۇ يىللاردا مۇشۇ بازاردا پەيدا بولۇپ قالغان بىر راۋابچى بالا ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدىن زادى چىقمايدۇ. بۇ بالا قەشقەردىن چىققانىدى. ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەن-

① قايىنزۇق — ئىلى يېزىلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى.

لىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. بازاردىكى ھەممىسى ئۇنى «شاكىچىك» دەپلا چاقىراتتى. شاكىچىك قاراقاش، ئاق يۈزلۈك كەلگەن چىرايلىق بالا ئىدى. بېلىگە رومال باغلاپ، بېشىغا بادام دوپپا كىيىپ، پاكىز يۈرەتتى. ئادەتتىكى كۈنلەردە ئۇ قارىدۆڭ تەرەپتىكى مۇساپىرلار مەھەللىسىنىڭ بىردە يېتىپ - قوپاتتى، بەزىدە بازار ئىچىدىكى چايخانىلاردىمۇ قونۇپ قالاتتى. كۈندۈزلىرى بازاردا قوشاق قېتىپ راۋاب چېلىپ كۈلۈپ ئالاتتى. كىچىكلىكىگە قارىماي ئۇ راۋابنى ناھايىتى چىرايلىق چالاتتى، شۇڭا بازاردا ھەممە كىشىنىڭ دىگەندەك ئۇنىڭغا زوقى كېلەتتى. شاكىچىك سېيىت نوچى توغرىسىدىكى قوشاقلارغا ئۇستا ئىدى. كېيىن ئۇ ئەلنىڭ بازاردىكى ئىشلار توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن قوشاقلارنى قوشقانىدى. شاكىچىك ئەلدىكى مەشھۇر باي ھۇسەنبايھاجىنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ مۇنداق قوشاقلارنى توقۇغان:

ئاق قۇشقاچ ئاراسىدا
قارا قۇشقاچقا كۆز تەگدى،
قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىچىدە
باي ھاجىغا كۆز تەگدى.
يىغلىسىلا ساۋۇتخان، يىغلىسىلا ئابلىزخان①،
ئەسلى تەقدىر شۇنداقتۇر، تەقدىر ئىلاھ شۇنداقتۇر.
ئاسماندا يۇلتۇز تولا
بىر - بىرىگە ئوخشامدۇ؟

① ئابلىزخان، ساۋۇتخان (ساۋۇت ئەپەندى) — ھۇسەنبايھاجىنىڭ توغۇللىرى.

ئەلمخودا بەي تولا،
باي ھاجىمغا ئوخشامدۇ؟
يىغلىسىمىلا ساۋۇتخان، يىغلىسىمىلا ئابلىزخان،
ئەسلى تەقدىر شۇنداقتۇر، تەقدىر خۇدا ھۇنداقتۇر...

شاكىچىك بۇ قوشاقلىرىنى راۋاب بىلەن ئېيتىپ، ھوسەنباي ھاجىمنىڭ ئۆيلىرى، بازار ئىچىدىكى دۇكانلىرى ئالدىنچە بىرىپ تۇرغۇن سوۋغاتلارنى ئالغانىكەن...

بۇ يىللاردا ئابدۇۋەلى يىگىرمە ياشتىن ھالقىپ ئازا ياشلىق قۇرامىغا يەتكەنىدى. ياخشى - يامان، سېمىز - ئورۇق، باي ۋە گادايى ئوخشاش خىلمۇ خىل ئادەملەر بىلەن تولغان ئەنە شۇ شەھەر بازارلىرىدىكى رەڭگارەڭ ئوبرازلار كەلگۈسى سەھنە ئەرتىسىنىڭ خاتىرىسىگە ئورنىشىپ باراتتى. دەلەڭشىپ كېتىۋاتقان مەسخىلەرنىڭ ئېيتقان ناخشىلىرى، گادايلەن بايۋەچچىلەرنىڭ ئاتقان پۇللىرى، بازارغا ئوت - سامان ئەكىرىپ پۇل قىلالماي ئولتۇرغان دېھقانىنىڭ ھەسرەتلىك چىرايى، ئەسكى تامغا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ خىيالدا ئەرشكە چىقىپ كېتىۋاتقان چېكەرمەنىڭ شېرىن ئارزۇسى، تىلسىز تاۋىلاردىن ئاجايىپ سادالارنى يارىتىدىغان سەنئەتكارلارنىڭ ئامرات تۇرمۇشى... ئابدۇۋەلنى چوڭقۇر ئويلىنىشلارغا سالاتتى.

* * *

بىر كۈنى ھاسان ئۇستا ئىش تىكىپ ئولتۇرۇپ ئابدۇۋەلىگە:

— ئابدۇۋەلى، ئەمدى سەن يىگىت بولۇپ قالدىڭ، بىكار ۋاقتىڭدا كۆرگەنلا يەردە لەلەگشىپ يۈرمەي مەشرەپ ئەھلىگە قېتىلساڭ بولىدۇ. خەلقتە «بالاڭنى مەكتەپكە بەر، بولمىسا مەشرەپكە...» دېگەن گەپ بار. ئۇ يەردە ئەدەپ-ئەخلاق، قائىدە-يوسۇن ئۆگىنىسەن، — دېدى.

— تازا بەلەن گەپ بولدى، — دېيىشتى يەنە بەر-نەچچە ئۇستاملار.

— مەنمۇ خېلىدىن بېرى شۇنداق قىلساممىكىن، دەپ ئويلاپ يۈرەتتىم، — دېدى ئابدۇۋەلى، — لېكىن، ئوتتۇز ئوغۇلغا قېتىلىشنىڭ قانداق رەسمىيەتلىرى بارلىقىنى بىلمەيدىكەنمەن.

— بۇ ئوڭاي، — دېيىشتى ئۇلار، — ھاسىنكام ئۆزى ساڭا ئاتا بولۇپ بۇنداقى مەشرەپكە باشلاپ بارىدۇ. «كۆپ-چىلىك، بالىمىز ئابدۇۋەلى ئوتتۇز ئوغۇلغا قېتىلىپ تەلىم ئالسا» دەپ سېنى تونۇشتۇرىدۇ. يىگىت بېشى بولىدۇ، دەپ ساڭا مەشرەپ قائىدىسى، دىققەت قىلىدىغان ئىشلىرىڭ توغرىسىدا ئازراق تەلىم بېرىدۇ، شۇ.

ئابدۇۋەلى خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بولدى. مۇنداق مەشرەپلەر قىش كۈنلىرى ئۆي ئۆيلەردە، ياز-باھار مەزگىللىرىدە تاللىق، دەريا بويى، جىرغىلاڭ، لەگزىبېشىنىڭ يۇقىرىسىدىكى تۈگمەنلەر ئەتراپىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ يەر-لەرنىڭ مەنزىرىسى بىر-بىرىدىن كۆركەم ئىدى. ئۆرۈك پىشىقى مەزگىلىدە جىلمىيۈزى، تۇرپانيۈزى، چۇلۇقايلاردا ئۆرۈك سەيلىسى بولاتتى. بۇ تاماشىلارنىڭ ھەممىسى نەغ-مە-ناۋاسىز ئۆتمەيتتى. شەھەرنىڭ تىنچىقىدا تار دۇكاندا مۈكچىيىپ ئولتۇرۇپ چارچىغان كاسىپلارغا بۇ سەيلىلەر

تولىمۇ ھۇزۇر بېغىشلايتتى.

ھاسان بۆرە توغرا ئېيتقانىدى. ئابدۇۋەلى مەشرەپ ئەھلىگە قېتىلىپ ئۆزگىچە نەرسىلەرنى ئۆگەنگەندى. ئاجايىپ ساز ئۇستىلىرىدىن، داڭلىق ناخشىچىلارنى ئۇچراتتى. ئۇ ئۆزى دېمەتلىكلەر بىلەن بىر سورۇندا بولۇپ قالغاندا ساز-چىلارنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ناخشىغا ياندىشاتتى. كۆپ ئۆت-مەيلا ئۇ ئاۋازىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى. پات - پات ئۇنىڭ قۇلىقىغا «ئاۋۇ ئابدۇۋەلى دېگەن موزدۇزمۇ ناخشىنى يامان ئەمەس ئېيتىدىكەن - ھە!» دېگەن گەپلەر چۈشۈپ قالاتتى. ئۇستا چالغۇچى، ناخشىچى-لار بار سورۇنلارغا داخىل بولۇپ قالغاندا ئۇ پۈتۈن زېھ-نى بىلەن تىڭشايتتى. ياخشى ئېيتىلغان ناخشىلارنى ئاڭ-لىغاندا كۆزۈنىڭچە ھاياجىنىنى باسالمايتتى. مۇنداق تەسىر قىلغان ئاھاڭلار ئۇنىڭ ئېسىدىمۇ ئۇنتاي قالاتتى. بۇنداق مەشرەپلەردىن قايتقان كېچىلىرى ئۇ ئولتۇرۇشنىڭ ئىلھامىنىڭ تەسىرى بىلەن مەھەللىسىگىمۇ ناخشا ئېيتىپ كىرىپ كېلەتتى...

ئونىنچى باپ

ئۇنتۇلماس ئۇستازلار

شۇ كەمنىڭ چوڭ سورۇنلىرىدا ئەڭ ھۆرمەتكە ئىگە كىشى ھاسان تەمبۇر ئىدى. ھاسان تەمبۇر شەھەر ئىچى-لىك ئادەم ئىدى، تۆدۆر - تەرەپكە ئېلىپ سېتىپ جاھاندارچى-لىق قىلاتتى. ئۇ دۇتار - تەمبۇرنى ناھايىتى چىرايلىق

چالاتتى، ئۇلتى ناخشىلىرىنى ئېيتىشتا ھەممىدىن ئۇستۇن تۇراتتى.

ئۇ چاغلاردا سازەندىلەرنىڭ كىرىمى ئاساسەن ئۆۋرۇم ئېلىشتىن كېلەتتى. ئادەتتە، توي - تۆكۈن ياكى مەشرەپلەرنىڭ ئاخىرى قىزىق بىر ئۇسسۇل بىلەن ئاخىرلىشاتتى. ساھىبخان بىر پەتنۇسقا رەخت، پۇللارنى قويۇپ، ئۇسسۇلچىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ، سازەندىلەرنىڭ ئالدىغا قويۇپ قوياتتى. ئاندىن سورۇندا ئولتۇرغانلارمۇ ئاتىغىنىنى چىقىرىپ ئۇسسۇلچىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ پەتنۇسقا تاشلايتتى. بەزىلەر پۇللىرىنى ئۇسسۇلچىلارنىڭ دوپپىسىغا قىستۇرۇپمۇ قوياتتى. ئاخىرىدا يىگىت بېشى پەتنۇسقا چۈشكەن پۇللارنى رەتلەپ، سازچىلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ تەقسىملەپ، قايتقاندا ئۇلارنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قوياتتى. سورۇنلاردا ئۆۋرۈم ئالمايدىغان بىردىنبىر سازچى ھاسان تەمبۇر ئىدى.

بەزى كەڭتاشا سورۇنلاردا ھاسان تەمبۇرمۇ ھاسان بۆرىگە ئوخشاش ناخشىلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ھەققىدە قىزىق پاراڭلارنى قىلىپ قالاتتى. بىر قېتىم ئۇ پۇچۇنخېنىم توغرىسىدا مۇنداق دېدى:

پۇچۇنخېنىم ناھايىتى كېلىشكەن ئايال ئىكەن. دادىسى نۇرزاتبەگ ھايات ۋاقتىدا ئوردىغا ئۆلىمالارنى چاقىرتىپ ئۇنى ئوقۇتقان، كلاسسىك سازلارنى ئۆگەتكەنىكەن. كېيىن تاغىسى خالزات بۇ قىزنى قۇمۇل ئوردىسىغا نىكاھلاپ بېرىۋېتىدىكەن. قۇمۇل بىلەن ئىلىنىڭ ئارىلىقى يىراق بولغاچقىمىكىن، يىگىت ئۆزى كەلمەي، يېنىدىكى خەنجىرىنى ئەۋەتىپ، نىكاھ شۇ خەنجەرگە ئوقۇلغانىكەن. پۇچۇنخېنىمنىڭ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ قۇمۇلغا ياتلىق بولۇشتا

ھەيلى يوق ئىكەن، ئىلىدىن ئۇزىتىلغانىدا ئۇ ھەسرەت چېكىپ،

خالزات تاغام چىقىپ مەنسەپ تەختىگە،
تۇتۇپ بەردى مېنى قۇمۇللۇق بەختىگە.
تاغام مېنى تۇتۇپ بەردى پاتقاق ۋاقتىدا،
ئاتام بولسا بېرەر ئىدى باھار ۋاقتىدا.
تاغام مېنى تۇتۇپ بېرىپ يامبۇ ئاپامدۇ،
قۇمۇل ياقىنا ئۆلۈپ كەتسەم قۇمدىن تاپامدۇ...

دەپ ناخشا ئېيتقانىكەن.

قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن يۇچۇنخان ئۆز يۇرتىنى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئۇنتالماي ناھايىتى مىسكىن بوپتۇ. تولا ئويلاپ ئاغرىقچان بولۇپ كېتىپتۇ. شۇ چاغلاردا ئىلىنىڭ ھارۋىكەشلىرى ئۈرۈمچىگە كىرا يۈك توشۇيدىكەن. ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق. بىچارىلەر:

ھارۋىكەش بولغان باللار
يات يۇرتلاردا پىيادە.
دەڭلەردە تولا يېتىپ،
راسخوتلىرى زىيادە.

بىز ئىلىدىن چىققىلى
ئاي تولۇپ يىلدىن ئاشتى.
جاپانى تولا تارتىپ،
بېشىمىز كۆزدىن ئاشتى ...

دەپ، مىڭ مۇشەققەتتە ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارسا، سەيىگە

تۇتۇلۇپ قېلىپ، يەنە قۇمۇلغا ئادەم تۇشۇشقا مەجبۇرلىنى-
دىغان ئىشلارمۇ بولۇپ تۇرىدىكەن.

ئۈرۈمچىگە كىرگەندە،
دەڭدە داڭرىغا ئالدى،
سەيسەندە تولا يۈرۈپ،
ھارۋىكەش قەرزدە قالدى.
تۇشۇدۇقا تۇشۇدۇق،
چېرىكلەرنى تۇشۇدۇق.
چېرىكلىك دەڭدە يېتىپ،
بىز تالادا ئۈششۈدۇق.

دېگەن بېيىتلار بىكار چىقمىغان بولسا كېرەك. مۇنداق بىچارىلەرنىڭ بەزىلىرى ئات - ئۇلاغلىرىدىن ئايرىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېلەلمەي ۋەيرانە بولۇپ كېتىدىكەن.

بىر قېتىم، ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر بىلەن قۇمۇلغا بېرىپ قالغان ئىلى ھارۋىكەشلىرىدىن بىرنەچچىسى مۇساپىرلىق يېتىپ، ئىلىغا قانداق قايتىپ كېتىشنى بىلمەي باشلىرى قېتىپ:

ھارۋىنى ياندا مېڭىپ،
قالدى ئۈتۈكنىڭ پاشنىسى،
ھارۋىكەشنى قورۇتتان
ۋالىلارنىڭ سەيسىسى.
ھارۋىكەشمۇ ھارۋىكەش،
يۈرگەن يېرى دەشتمۇ دەشت،

ئات - ھارۋىدىن ئايرىلىپ،
كېتەلمەيدۇ جاپاكەش ...

دەپ دەردىنى ناخشا بىلەن چىقىرىپ، قومۇل ۋالىغ ئوردىسىنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ قاپتۇ. باغدا شىپاڭدا ياتقان خېنىمنىڭ قۇلىقىغا بۇ ناخشا ئىشىتىلىپ، بۇرنىغا يۇرتىنىڭ پۇرىقى پۇرىغاندەك بوپتۇ - دە، چاچراپ قوپۇپ، خىزمەتكارلىرىنى چىقىرىپ، ھېلىقى ھارۋىكەشلەرنى چاقىرىپ كىرىپتۇ. «نەدىن كەلدىڭلار؟ نېمە دەرد - ئەھۋالىڭلار بار؟» دەپ سورىسا، ھېلىقىلار ئەسلى پايتوقاي بىلەن ھېزۋەكتامنىڭ① دېھقانلىرى ئىكەن. ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن پۈچۈكخېنىم ئۇلارغا قايتىپ كېتىشكە يېتەرلىك راسخوت بېرىپتۇ. ئۆزىنىڭ ئەلىنى سېغىنغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ:

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ،
قارا مەندە يوق.
قارا مۇخنىڭ قاسرىقىدەك
گۇناھ مەندە يوق.
قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
ئىلىنىڭ تېغى،
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
ئايرىلىش دېغى ...

دېگەن بېيىتلار بىلەن «قارا دەيدۇ» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. ھېلىقى ھارۋىكەشلەرمۇ ناخشىچى ئادەملەر بولغاچقا

① پايتوقاي، ھېزۋەكتام — قۇلجا يېزىلىرىنىڭ ئىسمى.

بۇ ناخشىنى بىر ئاڭلاپلا زېھنىگە ئېلىۋېلىپ، ئىلغا ئەكىلىپ تارقىتىۋەتكەنىكەن...

— پۇچۇقخاننى شارابچى خېنىمنىڭ قىزى ئىدى دېگەن گەپ راستمۇ، ھاسىتىنكا؟ — دەپ سورىدى ئارىدا بىرەيلەن.

— توغرا، — دېدى ھاسان تەمبۇر، — پۇچۇقخاننىڭ ئەسلى ئىسمى مېھرىبانۇم ئىكەن. «پۇچۇق» دېگەن ئۇنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى ئوخشايدۇ، بۇ سۆز — تولۇق، ئېسىل دې- گەن مەنىلەرنى بەرسە كېرەك. پۇچۇقخاننىڭ ئانىسىنىڭ ئەسلى ئىسمى سىمانىخان ئىكەن، ئۇنىمۇ داڭلىق ناخشىچى ئايال ئىدى، دېيىشىدۇ. ئاڭلىشىمىزچە «چېنىم خېنىم» دېگەن ناخ- شىنى سىمانىخان قىزىنى قولدىن ئۇزاتقاندا، ئازابلىنىپ ئېيتقانىكەن ... ئارزۇلۇق قىزىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، سىمانىخان ھەسرەتكە چىدىماي، شەھەردىكى داڭلىق نەغمىچى خوتۇنلارنى گۇلشەنباغقا يىغىپ، كېچە - كۈندۈز نەغمە قىلدۇرۇپ كۆڭلىنى ئاۋۇتىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بەزى- دە ئۇ: قىزىنى ھەسرىتىنى كۆتۈرىدىغان بىرنېمە كەلتۈرۈڭلار، دەپ ئازراق شارابمۇ ئىچىپ قويىدىكەن. شۇڭا سىمانىخان ئىلى خەلقى ئارىسىدا «شارابچى خېنىم» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالغان ...

— مانا بۇ يەردە يەنە بىر ئىش ئېسىمگە كېلىۋاتىدۇ، ھاشىخان داڭلىق دەپ ئاڭلىغانمۇ سىلەر؟ — دەپ ھېكايىسى- نى داۋاملاشتۇردى ھاسان تەمبۇر، — ھاشىخان داڭلىق ئې- لاخۇن كۆككۆزنىڭ ئانىسى بولىدۇ. ئەسلى بۇ ئايال يەر- كەنلىك ئىكەن. ناخشىنى قالتىس ئېيتىدىكەن، ئۇسۇل دېگەنلىرىنىمۇ ۋايىغا يەتكۈزىدىكەن. شۇڭا «ھاشىخان داڭ- لىق» دەپ داڭقى بار ئىكەن. يەركەنتنىڭ قازى قۇربان،

باي - غوجاملار بۇ ئايالنىڭ ئەل ئىچىدە ناخشا - ئۇسۇل بىلەن شۇنچە شۆھرەت تېپىپ كېتىشىنى ئېغىر ئېلىپ، يوق بەتناملار بىلەن ھۆكۈمەتكە چېقىپ، سىبىرىيىگە پالاتقۇزۇۋېتىدىكەن. ھاشىخان كېيىن سىبىرىيىدىن قېچىپ بۇ ئەلگە تەرەپلەرگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان. ھاشىخان پۈچۈنخانىنىڭ ئانىسى سۇمانىخانىنىڭ ھوزۇرىدىمۇ بولغانىكەن. سۇمانىمانىنىڭ،

ھاراق ئىچتىم، بوزا ئىچتىم،
ھاشىخان داڭلىق بىلەن.
ئاچچىقى كەلسە تۇرادۇ،
قەلىقە ياغلىق بىلەن،

دېگەن ناخشىسى ئەنە شۇ چاغدا چىققان.

يەنە بىر قېتىم ھاسان تەمبۇر نودەر گاڭگۇك توغرىسىدا پاراڭ سېلىپ قالدى.

نودەر گاڭگۇك بەستىلىك كەلگەن كېلىشكەن ئادەم ئىكەن. كۆپىنچە، بېشىغا مالىخاي، ئۇچىسىغا تۆگە يۇڭىدىن توقۇلغان پەرىجە كىيىپ يۈرىدىكەن. نودەر گاڭگۇك شەھەرلىك سېپىلى ئۈستىگە چىقىپ ناخشا ئېيتسا، شەھەر ئىچى ۋە سېپىل سىرتىدىكىلەر «ئاپىرىن!» ئېيتىپ ئاڭلايدىكەن، ئاياللار ئۆگزىلەرگە چىقىپ تىڭشايدىكەن. ئاۋازى شۇنچە جاراڭلىق، مۇڭلۇق ئىكەن. نودەرنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى، ئۇ تاش تونۇيدىغان ئادەم ئىكەن. سايغا قىيان كېلىپ قايتقاندا، سايدىن ئېسىل تاشلارنى تېرىپ چىقىپ سودىگەرلەرگە ساتىدىكەن. نودەر شەھەردىكى كەمبەغەللەر، خاڭلاردىكى ئىش-

AltunOq

لەمچىلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىدىكەن. ئەگەر كاڭگۇڭنى دەپ نامى بولسىمۇ ئوشۇقچە ئۇرۇش - جېدەلگە ئارىلاشمايدىكەن. ئەمما، ناھەقچىلىكنى كۆرسە چىداپ تۇرالماي جېدەلنى سېتىۋېلىپ، ھەقنى ھەق قىلمىغۇچە قويمايدىكەن.

قەشقەردىن سېيىت نوچى چىققاندا، شەھەرنىڭ بايۋەچچىلىرى كۆلشەنباغدا چاي قىلىپ، سېيىت نوچى بىلەن نودەر كاڭگۇڭنى چاقىرىشىپتۇ. مەقسەت — سېيىت نوچى بىلەن نودەرنى ئۇشتۇلاشقا سېلىپ تاماشا كۆرمەك ئىكەن ... شۇنداق قىلىپ، كۆلشەنباغقا چوڭ داشقازان ئېسىلىپ كاتتا چاي بوپتۇ. شەھەرنىڭ مەندۇرمەن دەپ يۈرگەن بايۋەچچىلىرى بىلەن نوچىلىق تاماسىدا يۈرگەن تەلۋىلەرنىڭ ھەممىسى شۇ يەرگە يىغىلىپتۇ. ئاش تارتىلىپ، ھاراق - شاراپ ئىچىلىپ بىر مەھەل بولغاندا ھېلىقىلار ئېگىز - پەس گەپ قىلىپ سېيىت نوچى بىلەن نودەرنى بىر - بىرىگە دەيدەيگە سالغىلى تۇرۇپتۇ. سېيىت نوچى:

— بىز ھەرقايسىلىرىنىڭ شەھىرىگە مۇساپىر. مۇساپىر دېگەننىڭ كۆڭلى سۇنۇق بولىدۇ. باشقىلار چېقىلمىغۇچە ھېچكىمگە چېقىلمايدۇ، — دەپ ئورنىدىن قوزغالماپتۇ. نودەر كاڭگۇڭ:

— سېيىت نوچى بىزگە مېھمان. مېھمان بىلەن ئازارلىشىش ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس. بىزنى مۇشۇ ئىش ئۈچۈن چاقىرتىشقان بولساڭ، مۇنۇ داستىخانغا كەتكەن پۇلۇڭنى مەندىن ھېسابلىشىۋال! — دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنىكەن. پۈتۈن بايۋەچچىلەرنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كېتىپتۇ.

سېيىت نوچى بىلەن نودەر كاڭگۇڭ باغنىڭ خالىي

تەرەپكە ئۆتۈپ تۆت تەرەپكە قوم قاچىلانغان تۆت ئېغىر خالتىنى ئېسىپ قويۇپ، ئوتتۇرىغا چۈشۈپ كۆمپا كۆرسىتىشىپ، ئاخىرىدا بىر-بىرىگە قايىل بولۇپ قۇچاقلىشىپ كەتكەنىكەن.

سۇ بويىدا ياش تاللار،
تال ئېگىلدى، پەس بولدى.
زالىملار زامانىدا
كۈن ئالماقنىڭ تەس بولدى،
سۇ بويىدا ياش تاللار.
ھەر تاللاردا مارجانلار.
جاپانى تولا تارتىپ
ئېقىپ كەتتى بۇ جانلار.

— ئاڭلىدىڭمۇ ئابدۇۋەلى؟ مانا مۇشۇ «لودەركام ناخشىسى» دېگەن ناخشىنى ئاشۇ نودەر گاڭگۈك ئېيتىپ قالدۇرغان. ناخشىنىڭ ئۆگەن. يەنە ھەر بىر ناخشىنى ئۆگەنگەندە شۇ ناخشىنى كىملەرنىڭ ئىجاد قىلغانلىقىنى ۋە بېشىغا نېمە قىسمەتلەر كەلگەندە ئېيتقانلىقىنىمۇ بىلىپ قوي!— دەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇردى ھاسان تەمبۇر.

*　　　*

ئاشۇ يىللار روزى تەمبۇرنىڭ تازا كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان ۋاقتى ئىدى. ئۇ تېخى ئوتتۇز ياشقا يەتمىگەن بولۇپ، بېشىغا گۈللۈك مانچېستىر دوپپا كىيىپ، قارا پوتىنى مەھكەم باغلاپ، چەبدەسنى يۈرەتتى، قاپقارا

بۇرۇتلىرى ئۆزىگە تازىمۇ ياراشقانىدى. روزى تەمبۇر قولىغا تەمبۇرنى ئېلىپ ناخۇن چەككەندە ئابدۇۋەلى ئەتراپتىكى ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ، ئۆزىنى سىرلىق بىر ئالەم قوينىغا كىرىپ كېتىپ بارغاندەك ھېس قىلاتتى. روزى تەمبۇر تازا ساز چېلىۋاتقاندا سازنى توختىتىپ تىرىڭلىتىپ پەدە تەڭشىگەن ئادەمنى كۆرسە ناھايىتى ئاچچىقى كېلەتتى. ئۇ ئۆزى ساز قىلىۋاتقاندا تەمبۇرنىڭ سازى يېنىپ كەتسە، چېلىپ كېتىپ بېرىپ، پەقەت تەمبۇرنىڭ قۇلىقىنى بىرلا تولغاپ سازنى ئورنىغا كەلتۈرۈۋالاتتى. مۇنداق خىسلەتكە ئىگە سازچىنى ئابدۇۋەلى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھايىتى كەم ئۇچراتتى. روزى تەمبۇرنىڭ ساز چېلىش-ناخشا ئېيتىشلىرىدا پەقەت ئۆزىگىلا مەنسۇپ بولغان بىر خاسلىق بار ئىدى. روزى تەمبۇر قاتناشقان مەشرەپلەردىن قايتقاندا، ئەتىسى دۇكاندىكى موزدۇز ئۇستاملار روزى تەمبۇرنى ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختىشىپ، ئۇنىڭ توغرىسىدا قىزىق پاراڭلارغا چۈشۈپ كېتىشەتتى.

— روزى تەمبۇرنىڭ دادىسى — ئەزىم قاسساپ دېگەن ئادەم. بۇ كىشى ئەسلى جەنۇبلۇق ئىكەن. كېيىن رۇس يېرىگە ئۆتۈپ چېلەكتە تۇرغان ئىكەن. روزى تەمبۇر ئەزىم قاسساپنىڭ چېلەكتىن ئالغان ئايالىدىن بولغان ئوغۇل، — دەپ ھېكايە قىلاتتى ھاسان بۆرە.

روزى تەمبۇر ئېسىنى تاپقاندىن كېيىن ئىلى تەۋەسىگە ئۆتۈپ سۇيدۇڭدە تۇرۇپ قاپتۇ. سۇيدۇڭ روسىيە بىلەن ئۈرۈمچىگە كېتىدىغان چوڭ يول ئۈستىگە جايلاشقان ناھىيە بازىرى بولغاچقا ناھايىتى ئاۋاتلىشىپ كەتكەنىكەن. بۇ يەردىن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە رۇس يەرلىرىدىن

ئۆتكەن ھەر خىل ئادەملەرنى ئۇچرىتقىلى بولىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ بازار شۇ چاغدىكى چوڭ ھاكىمىيەت جايلاشقان ئورۇن — كۈرەگە يېقىن بولغاچقا كۈرەگە ئاشلىق، نەرسە - كېرەكلەرنى توشۇيدىغان ھارۋىلار بىرىش - يېنىشتا سۈيدۈڭگە چۈشمەي ئۆتمەيدىكەن. بۇ يەردە چوڭ - چوڭ دەڭلەر، قاتارلىشىپ كەتكەن سودا دۇكانلىرى، خىرىدارلىرى بېسىق بولۇپ تۇرىدىغان داڭلىق ئاشخانا - چايخانىلار بار ئىكەن. بىرقانچە يەرگە نەشە تارتىدىغان، قىمار بولىدىغان مەيدانخانىلارمۇ قۇرۇلغانىكەن. سۈيدۈڭدىكى بۇتخانىلارنىڭمۇ ناھايىتى داڭقى بار ئىكەن. ھەر يىلى چاغاندا بۇتپەرەسلەر بۇتلارنى كۆتۈرۈپ كوچا ئايلاندۇرۇپ، ياغاچ ئاياق، كوتەي ئويۇنى، چاڭچىلە ئويۇنلىرى بىلەن سۈيدۈڭنى قىزىتىۋېتىدىكەن. بۇ ئويۇنلارنى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئادەملىرىمۇ ناھايىتى قىزىقىپ كۆرىدىكەن. سۈيدۈڭدىكى بۇ تاماشىلارنى كۆرۈش ئۈچۈن ھەتتا شەھەردىنمۇ ئادەملەر بارىدىكەن.

سۈيدۈڭنىڭ ئەتە شۇنداق ئاۋاتچىلىق بولۇپ تۇرغان كوچىلىرىنىڭ بىرىگە زۆھرە ئىسمىلىك بىر كۈچالىق ئايال چايخانا ئاچقانىكەن. بۇ چايخانا سۈيدۈڭ بويىچە ناھايىتى بازار تاپقانىكەن. چايخانا ئىگىسى ئايالنىڭ لەقىمى «جۇڭگخازا» ئىكەن. دۇتارغا ئۇستىكەن. ئۇ «ئىنم پەدە» گە كۆپرەك چالاتتىكەن. شۇڭا يەرلىك كىيمەن «ئىنم پەدە» نى «جۇڭخازا» دەپ ئاتىشىۋالغانىكەن.

بىر كۈنى كەچتە جۇڭخازا بىر ياش يىگىتنىڭ تەمبۇر چېكىپ، تولىمۇ لەرزان ئاۋازدا ناخشا ئېيتىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قاپتۇ. دەرھال ئادەم چىقىرىپ «ئاشۇ

يىگىت قايسى ئۆيگە بارىدۇ بايقاڭلار دەپتۇ. جۇڭخازىنىڭ ئادەملىرى روزى تەمبۇرنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ بېرىپ، ئۇنىڭ كىرىپ كەتكەن ھويلىسىنى كۆرۈۋېلىپ، تاڭ ئاتقاندا ئۇنى چايخانىغا چاقىرىپ كەپتۇ. شۇندىن باشلاپ روزى تەمبۇر جۇڭخازا بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭدىن بەزى پەدىلەرنى ئۆگىنىپ، شۇ چايخانىدا ساز چېلىپ يۈرىدىكەن. بۇ چايخانىنىڭ سودىسى تېخىمۇ يۈرۈشۈپ كېتىدىكەن.

كېيىن، سۆيدۈگىدىكى موللا قۇتلۇقباي، ئابلەتباي دېگەن كىشىلەر تويلاشقاندا، بۇ تويغا غۇلجىدىن پاشا غوجام، مەنسۇرجان ئاتساقال قاتارلىق يۇرت چوڭلىرى چىقىپتۇ. توي مەرىكىسىگە ئابلا دۇمباق، ئابدۇرېھىم چاڭ دېگەندەك بىرقانچە ئەلنەغمىچىلەر قاتارىدا روزى تەمبۇرمۇ تەكلىپ قىلىنىپتۇ. شۇ كۈنى روزى تەمبۇرنىڭ ناخشا - سازدىكى ماھارىتى شەھەردىن بارغانلارنى ھەيران قالدۇرغانىكەن. قايتىشتا ئۇلار روزى تەمبۇرنىمۇ ئۆزلىرى بىلەن بىللە شەھەرگە ئېلىپ كىرىپتۇ. روزى تەمبۇرلى شەھەردە تۇرۇپ قالسۇن دەپ جامائەت ئۇنىڭغا ئەمەت لوزۇڭنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويۇپتۇ. روزى تەمبۇر شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن كارۇشاڭ ئاخۇنۇم بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ چالغان سازلىرىنى بىر ئاڭلاپلا، بۇ كىشىنىڭ ساز ئىلمىدە يېتىشكەن ئالىم ئادەم ئىكەنلىكىنى بايقىغانىكەن. ئۇ ئاخۇنۇمنىڭ پېشىنى دەھكەم تۇتۇپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدە يەنە نۇرغۇن نەغمىلەرنى ئۆگىنىپ، سازدا كەم يەرلىرىنى تولۇقلىغانىكەن ...

— ياھ، ھېلىقى جۇڭخازا دېگىنىڭلار قالتىس ئايال ئوخشايدۇ-دە!؟ — دېدى ئۇستاملارنىڭ بىرى بۇرۇتىنى تولغاپ.

— ھەي ھېسامىددىن، سېنىڭ ئەس - يادىڭ شۇ خوتۇندا قاپتۇ - دە! — دېدى ھاسان بۇۆرە. — چايخانا ئېچىپ دۇتار چالغان دېسەم، چاتاقراق ئايال بولسا كېرەك، دەپ قالىمەن. جامالنى پۇل قىلغان، دېسەڭ توغرا بولىدۇ. سۈيدۈڭنىڭ بايۋەچچىلىرى جۇڭخازىنىڭ چىرايىنى بىر كۆرۈشكە تەشنا بولۇپ چايخانىغا كېلىپ چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ كېتىدىكەن. جۇڭخازا دۇكاننىڭ ئىچىدە — پەردىنىڭ ئارقىسىدا ئولتۇرۇپ دۇتار چالاتتىكەن. چايخانىنىڭ ئىشلىرىنى خىزمەتچىلەر بېجىرىدىكەن. شۇنچە يىل چايخانا ئېچىپ ھېچبىر بايۋەچچىگە قولىنىڭ ئۇچىنى تۇتقۇزماپتىكەن.

— ئۇنداقتا بۇ خوتۇن سۈيدۈڭگە قانداق كېلىپ قالغان بولغىيدى؟

— بۇ زاماندا پۇقرا دېگەن يىلتىزى يوق قامغاققا ئوخشايدۇ. تەقدىرنىڭ قويۇنى ئۇنى نەلەرگە تاشلىمايدۇ دەيسىلەر ... جۇڭخازا ئەسلى كۇچادىكى بىر بارلىق ئادەمنىڭ ساھىبجامال قىزى ئىكەن. بۇ قىزغا ئاقسۇ دۇتېيىنىڭ كۆزى چۈشۈپ، زورلاپ ئېلىپ ئاقسۇغا ئەكەتكەنىكەن. كېيىن دۇتەي يۇرتىغا قايتىدىغان چېغىدا جۇڭخازىنىمۇ ئېلىپ مېڭىپ، قۇمۇلغا يەتكەندە ئاغرىپ ئۆلۈپتۇ. دۇتەيدىن قالغان بىر قىسىم دۇنيانى ئېلىپ جۇڭخازا ئىلىغا قايتىپ كەلگەنىكەن.

— شۇ خېنىم ھېلىمۇ سۈيدۈڭدە بارمۇ؟ — دەپ سورىدى يەنە بىرەيلەن قىزىقىپ.

— جۇڭخازا بىرقانچە يىلنىڭ ئالدىدا يۇرتىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئاڭلىشىمىزچە يۇرتىغا قايتىدىغان چاغدا

بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى سېتىپ، يولدا ھەمراھ بولۇش ئۈچۈن ئوخشاش رەڭدىكى توققۇز چىلان تورۇقتا توققۇز قىزنى مىنگۈزۈپ، ئۆزى كېلىشكەن بىر بوز ئارغىماققا مىنىپ، ئېگەر - جابدۇقنى خاللاپ، قىزىل دۇخاۋا كۆرپىلەرنى ياپقۇزۇپ، ئاتلارنىڭ بويىنىغا قوڭغۇراقلارنى ئاسقۇزۇپ، ياللىرىنى تەكشى قىرقىتىپ، ئاتنىڭ ئۈستىدە كەمچەت تۇماقنى سەل يانتۇ كىيىپ ئولتۇرۇپ، سۆلەت بىلەن ماڭغانىكەن. يەنە يولدا خىزمىتىگە سېلىش ئۈچۈن تۆت مۇساپىرنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭغان دېيىشىدۇ ... مانا، روزى تەمبۇرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى سۆزلەۋېتىپ گېپىمىز نەلەرگە كېتىپ قالدى - ھە!؟ — دەپ كۈلۈپ كەتتى ھاسان ئۇستا.

روزى تەمبۇر ھەققىدىكى مۇنداق پاراڭلار ئابدۇۋەلىنىڭ بۇ ئۇستازغا بولغان ھۆرمىتىنى تېخىمۇ ئاشۇراتتى. روزى تەمبۇر قاتناشقان مەشرەپلەرگە داخىل بولغاندا ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى بەختلىك ھېس قىلاتتى. تەمبۇرنىڭ نازۇك تارلىرىدىن ئېشىتىلگەن مۇڭلۇق كۈيلەر ئۇزاق كېيىنلەرگىچە ئۇنىڭ قۇلىقىدىن كەتمەيتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ روزى تەمبۇر بىلەن شەخسەن تونۇشۇپ قېلىشىغا مۇنداق بىر ئىش سەۋەب بولدى.

توغرىكۆۋرۈكنىڭ ئەتراپىدا بىرقانچە داڭلىق باي بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىمۇ ناخشا - سازدىن ئايرىلالمايتتى. توغرىكۆۋرۈكتىكى كاتتا بايلارنىڭ بىرى داموللا جاللاپنىڭ ئوغلى جانى بىلەن ئابدۇۋەلىنىڭ ئوبدان تونۇشلۇقى بار ئىدى. جانىمۇ ئوبدان ناخشا ئېيتىدىغان يىگىتلەردىن ئىدى. بىر كۈنى جانى:

— ئابدۇۋەلى، يۈرە بىزنىڭ ئۆيگە بارايمىز. ئايال-

لار چاي ئويناۋاتىدۇ، قىزىقچىلىق كۆرسىتىز، — دېدى.

— داداڭنىڭ ئاچچىقى كەلمەمدۇ؟ — دېدى ئابدۇۋەلى ئەيمىنىپ.

— دادام تاغدا، قورقما، ئاياللارغا كۆرۈنمەيمىز، — دەپ ئابدۇۋەلىنى باشلاپ كەتتى جانى.

داموللا بايىنىڭ چوڭ بىر ساراي ئۆيىگە بولغان شەھەردىكى مەشھۇر خېنىملار، بايلارنىڭ ئاغىچىلىرىدىن بولۇپ ئوتتۇز - قىرىقچە ئايال يىغىلغانىدى. ئابدۇۋەلى بىلەن جانى خوتۇنلارغا تۇيدۇرماي، يان ئۆيلەرنىڭ بىرىگە كىرىپ دېرىزىدىن ئۇلارنىڭ ئويۇنىنى تاماشا قىلدى. شۇ ئاپتا داموللا بايىنىڭ قىزى رابىگۈل ئەرلەرنىڭ كىيىمىنى كىيىپ يىگىت رولىنى، شەھەر ئىچىلىك نىزام بايىنىڭ قىزى قىز رولىنى ئېلىپ بېيىت ئېيتىشىپ مېھمانلارنى كۈلدۈرۈۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ بىرى:

توپ تېرەكنىڭ تۈۋىدە،
توپ ئوينىغان قارا كۆز،
يار بولغا سەپسېلىپ،
خۇش ئوينىغان قارا كۆز.

دېسە، يەنە بىرى:

سۇ بويىدا ئولتۇرۇپ،
سۇ لىپىتقان كاككۇكۇم.
ئۆز بېشىغا يار تۇتۇپ
مېنى ئۇنتۇغان كاككۇكۇم.

دەيتتى. يەنە بىرى:

تېرىقچىلار ئىچىدىن

ئۆردەك ئۆتەر قارا كۆز،
ئۆتمىگىزدا بۇ ئۆمۈر
سۈدەك ئۆتەر قارا كۆز.

دېسە، يەنە بىرى:

ئەجەبمىكىن چىرايلىق
ئۇنىڭ باغدا كاككۇكۇم،
ئۇنتۇمىساڭ تاپىسەن،
مېنى باغدا كاككۇكۇم.

دەپ جاۋاب قىلاتتى.

ئېيتىشىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تۆردىكى مېھمانلار قاتارىدا ئولتۇرغان سالاپەتلىك بىر ئايال قولىغا دۇتارنى ئېلىپ، ئەرلەرگە خاس مەردانە ئاۋاز بىلەن ناخشا باشلىدى. ئۇنىڭ دۇتارغا قول ئۇرۇشمۇ ناھايىتى پىششىق ئىدى.

— بۇ كىم؟ — دەپ سورىدى ئابدۇۋەلى ھەيران بولۇپ.

— بىلمەمسەن؟ — دېدى جانى، — ئەلاخان دۇتارچى دېگەن شۇ.

— ھە، ئاڭلىغان.

ئەلاخان دۇتارچى شەھەردىكى مەشھۇر ئايال نەغمىچىلەرنىڭ بىرى ئىدى، خېنىملارنىڭ ئولتۇرۇشى ئۇنىڭسىز قىزىمايتتى. دۇتار شوخ پەدىلەرگە يۆتكەلگەندە نۇرنىساخانىم ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرىپ، ئوتتۇرىغا چۈشتى.

نۇرنىساخانىم ھۇسەنبايۋەچچىنىڭ ئەڭ كىچىك خوتۇنى ئىدى. بۇ ئەسلى جەنۇبلۇق بولۇپ، ناھايىتى خۇش پىچىم، گۈزەل ئايال ئىدى. ئۇ ئۇسسۇلغا چۈشكەندە ئابدۇ-

ۋەلى تېخىمۇ ھەيران بولۇپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالدى. ئۆمرىدە كېلىپ تېخى ئۇ مۇنداق نەپىس ئۇسسۇل ئوينىغان ئايالنى كۆرمىگەنىدى، ئورىمانخاننىڭ ئۇستىدىكى ۋال - ۋال تولغىنىدىك ئەتلەس چاپىنى بەستىگە شۇنچە ياراشقانىدى. ئۇ مەيدان ئىچىدە ئېقىن سۇدەك سىلىق ماڭاتتى. گويا دۇتارنىڭ ساداسىدا ئۇستىخانلىرىمۇ ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك، بەلدىن تارتىپ قولىنىڭ ئۇچلىرىغىچە يېنىك دولقۇن ھاسىل قىلاتتى ...

ئاياللار بىردەم بىر - بىرىنى تارتىشىپ ئۇسسۇل قىلىشقاندىن كېيىن دۇتار توختىدى. چوڭ ئاياللار:

— رەھمەت ئەلاخان، قوللىرىڭغا دەرد بەرمىسۇن! — دېيىشتى.

— سىلىنىڭمۇ رەھمەت خېنىم، ئۇسسۇلنى بەك كېلىشتۈرۈپ ئوينايلا جۇمۇ! — دېدى ئەلاخان ئورىمانخېنىمغا قاراپ.

شۇ چاغدا ئۆيگە جاننىڭ ئانىسى پاتىمائاغىچا ھەدە كىرىپ:

— قانداقراق مېھمانلار، ھەرقايسىلىرىڭغا قارىيالمىدىم. ئولتۇرۇشۇڭلار كۆڭۈللۈك بولىۋاتامدۇ؟ — دەپ كۆڭۈل سورىدى.

— رەھمەت ئاغىچا ھەدە، رەھمەت! — دېيىشتى مېھمانلار.

— مۇنۇ چوكانلىرىمىزنىڭ: روزى تەمبۇر، روزى تەمبۇر دەپ ئاڭلايمىز، پاتىما ئاغىچا ھەدەم بىر چاقىرىپ ساز چالغۇزۇپ بەرگەن بولسا، ئاڭلىساق بوپتىكەن، دېگەن بىر ئارزۇسى بارئىكەن پاتىما ئاغىچا، — دېدى ئەلاخان دۇتارچى.

AltunOq

— بولدۇ خېنىملار، مېھمانلارنىڭلا كۆڭلى خۇش بولىدىغان بولسا ... ھوي جانىم، قەيەردە سەن؟
— مانا مەن مەيەردە ئاپا!
— ئابدۇۋەلىمۇ بۇ يەردىكەنغۇ، روزى تەمبۇرنىڭ ئۆيىنى بىلەمسىلەر؟
— بىلىمىز،
— خادۇك ھارۋىنى قاتقۇزۇپ جانى، ئۆيدە مېھمان بارئىدى، دادام چاقىرىۋاتىدۇ، دەپلا ئېلىپ كەل. پات بولۇڭلار.
ئابدۇۋەلى بىلەن جانى روزى تەمبۇرنى يەتكۈزۈپ كەلگەندە، ئاياللار ئولتۇرغان چوڭ ئۆينىڭ يېنىدىكى كىچىك ئۆيگە ئاۋار كۆرپىلەر سېلىنىپ، ئايرىم داستىخان راسلاپ قويۇلغانىدى. ئاياللار ئولتۇرغان ئۆيگە تۇتىشىدىغان قوش قاناتلىق ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، ئوتتۇرىغا نېپىز پەردە تارتىپ قويۇلغانىدى. بۇ خاس ھۇجرىدا روزى تەمبۇرگە ھەمراھ بولۇپ جانى بىلەن ئابدۇۋەلىمۇ ئولتۇرۇشتى. ئاماقتىن كېيىن روزى تەمبۇر يەك نەپەس پەيزى قىلدى. ئاياللار ئولتۇرغان ئۆي جىمجىتلىققا چۆككەنىدى. باغلاردىن كاككۇك ئاۋازى كېلەتتى. قايسىبىر ئايالنىڭ يىڭنىك ئۇھ تارتىشى ئاڭلىنىپ قالاتتى...
شۇ كۈنى ئابدۇۋەلى روزى تەمبۇرنىڭ نەغمىلىرىنى ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ يۇخادىن چىققۇچە ئاڭلىدى.
روزى تەمبۇر دەم ئېلىپ چاي ئىچىۋاتقاندا، ئاياللاردىن بىرى:
— روزەم، يېنىڭىزدا ئولتۇرغان ئىككى يىگىتنىڭ خېلى ئوبدان ناخشا ئېيتىدۇ، دېيدۇ جۇمۇ! — دەپ قالدى؛

بۇ ئەلاخان دۇتارچىنىڭ ئاۋازى ئىدى.
— قېنى ئاڭلايلى، — دېيىشىپ قىزىقتى باشقىلارمۇ.
ئابدۇۋەلى بىلەن جانى بىر - بىرىگە قاراپ قىزىرىپ كەتتى.
— قېنى، ئېيتىپ بېرىڭلار، مەن سازنى تەڭكەش قىلىپ بېرەي، قايسى ناخشىنى ئېيتىسىلەر؟ — دېدى روزى تەمبۇر.
— روزىكا، سىز باشلاپ بېرىڭ، بىز ئەگىشەيلى، — دېدى جانى.
يىگىتلەر تارتىنىپ، سەل تارتىشىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، روزى تەمبۇر بىر يۇرۇش ئىلى ناخشىلىرىغا باش-لاپ ئېيتتى. جانى بىلەن ئابدۇۋەلى ئەگەشتى. دەس-لەپتە ئۇ ئىككىسىنىڭ ئاۋازى سەل تېگىز - پەس بولغان-دەك بولدىيۇ، بارا - بارا ئۇدارغا چۈشۈپ، ئۈچ ناخشى-چىنىڭ ئاۋازى بىردەك بولۇپ كەتتى. ناخشا ناھايىتى جاراڭ-لىق ئويدان ئېيتىلدى. ناخشا ئاخىرلاشقاندا روزى تەمبۇر:
— جايىدا! ھەر ئىككىڭلارنىڭ ئاۋازى تازىمۇ ساپ ئىكەن. ھاراق - شاراپتىن ئۆزۈڭلارنى نېرى تۇتۇڭلار، — دېدى.
بۇ ماختاشتىن ئابدۇۋەلىنىڭ بېشى ئاسمانغا تا-قاشقاندەك بولدى.
ئاياللار يەنە تۇرسۇنخانىمنىڭمۇ ناخشا ئېيتىپ بې-رىشىنى تەلەپ قىلىشتى. تۇرسۇنخانىم تارتىنىپ تۇرمايلا دۇتارنى قولىغا ئالدى-بولغاي، ئىچكىرىكى ئۆيدىن دۇتار ئاۋازى بىلەن «مۇلايىم» دېگەن ناخشا ئاڭلاندى. بۇ ناخ-شىنىڭ سۆزى مۇنداق باشلىناتتى:

ئولابىنىدەي، ئولايمەن،
سايراپ شاختا قونايمەن،
بەش بىلىگىنى، ئاچ قويىنۇڭنى،
بىر كېچە ھەمراھ بولايمەن.
ئاق قەنت يەمسىز، شېكەرمۇ؟
سوم خەجلەمسىز، تىللامۇ؟...

بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭى تولىمۇ چىرايلىق، ئۆزگىچە ئىدى. روزى تەمبۇر ناخشىنى شۇ يەردىلا دۇتارغا ئېلىۋالدى. كېيىنكى يىللارغا بارغاندا روزى تەمبۇر بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭىنى قايتا ئىشلەپ، تەمبۇر بىلەن ئىجرا قىلىنىدىغان چىرايلىق بىر مۇزىكا قىلغانىدى.

ئاشۇ كۈلكى تونۇشۇشتىن كېيىن، روزى تەمبۇر ئابدۇۋەلىنى مەشرەپ، ياكى باشقا سورۇنلاردا ئۇچرىتىپ قالسا «ھە، يېقىنراق كەلمەمسەن!» دەپ يېنىغا چاقىرىۋالدىغان بولغانىدى.

* *

ئىلى مەشرەپلىرىدە كۆزگە چېلىقىدىغان يەنە بىر ئۇستاز ئاق تېيىپھاجى ئىدى. ئۇ ئاق يۈزلۈك كەلگەن، ئاق چۈنچەدە كاستۇم ـ بۇرۇلكا كىيىپ، پاكىز يۈرىدىغان ئادەم ئىدى. «دەلىلون»، «ھەي بادان» دېگەن ناخشىلارنى بەكمۇ كەلتۈرۈپ ئېيتاتتى. ئاق تېيىپھاجىنىڭ ناخشىدىكى ماھارىتىنى ھاسان تەمبۇر بىلەن ھەسوم توقۇمىلارمۇ ئېتىراپ قىلاتتى. ھاجىم چاقچاقچى، ئوچۇق ئادەم ئىدى؛ ناخشىنى

ياخشى ئېيتىپلا قالماي، «ئىلى سەنمى» گىمۇ ناھايىتى قاملاشتۇرۇپ ئۇسسۇل قىلاتتى. شۇڭا، ئاق تېپىپاجىم بامەشرەپ يەنە ئالاھىدە قىزىيتتى.

بىر كۈنى دۇكاندا ئاق تېپىپاجىنىڭ پارىڭى بولۇپ قېلىۋىدى، شاگىرت باللارنىڭ بىرى:

— ئاق تېپىپاجىم قايسى زامانلاردا ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ كېلىۋىدىكەن؟ — دەپ سورىدى.

— ئاق تېپىپمۇ بىزگە ئوخشاش كۈنىنى كۈنگە ئاران ئۇلاپ كېتىپ بارغان كاسىپ، — دەپ چۈشەندۈردى ھاسان بۇۋا، — ئۇنىڭ - بۇنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى تىكىپ، ماشىنچىلىق قىلىپ كۈن ئالىدۇ. نەدىمۇ ئۇنىڭ ھەج قىلغۇدەك پۇلى بولسۇن دەيسىلەر؟!.. ئىلگىرى غەنىمەتدىن باي باشلىق بىر تۈركۈم بايلار ھەرەمگە ماڭغاندا «زېرىكىپ قالىمىز، يولدا ناخشا ئېيتىپ، كۈلدۈرۈپ ماڭدىغانغا ئاق تېپىپنىمۇ ئېلىۋالىلى» دېيىشىپ، ئاق تېپىپنىمۇ قاتارغا قوشۇۋالغانىكەن. ئۇلار ھەج سەپىرىدىن قايتىپ، ئەنجان ئەتراپىغا كەلگەندە ئاق تېپىپ «مەن مۇشۇ يەردە ئازگال تۇراي» دەپ ئايرىلىپ قاپتۇ. ئۇ كەملەردە، ئەنجاندا چايخانا بەزمىلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىكەن. ئاق تېپىپاجىنى قىزىقتۇرغىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك. باشقىلار ئاچچىقى كېلىپ قايتىپ كېلىۋېرىپتۇ. ئاق تېپىپاجى شۇ يەردە بىر زامان ماشىنچىلىق قىلىپ كۈن ئېلىپ، كەچلىكلىرى چايخانىلاردا بەزمە تىڭشاپ، ئۆزبېكلەرنىڭ بۇرغۇن ناخشىلىرىنى ئۆگىنىپ قايتقانىكەن. «پەرەنجە» دېگەن ناخشىلارنى ئىلگىرى شۇ ئاق تېپىپ ئەكىلىپ تارقاتقان...

* *

شۇ يىللاردا چاقچىلىكەشلىك، خەنزۇلارنىڭ كوتەي، ياغاچ ئاياغ ئويۇنلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىدى. كوتەي، ياغاچ ئاياغ ئويۇنلىرى چاغان - بايراملاردا كوچىلاردا ئوينىلاتتى. چاقچىلە ھەر بىر بۇتخانىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا قۇرۇلغان سەھنىلەردە قويۇلاتتى. مۇنداق بۇتخانىلار شەھەرنىڭ ھەربىر دەرۋازىسى ئىچىگە دېگۈدەك بىردىن سېلىنغانىدى، خەنزۇ بازىرى، توپادەگلەردىمۇ بار ئىدى. بايلار ياكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى چاقچىلىكەشلەرنىڭ ھەر بىر مەيدان ئويۇنىنى كۆتۈرە ئالاتتى. سەھنىنىڭ ئىككى يېنىغا قۇراشتۇرۇلغان ئۇستى يېپىق، ئالاھىدە ئورۇنلاردا غوجا، مەنسەپدارلار كۈتۈۋېلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا گازىر - پۇرچاق، خاسىڭغا ئوخشاش يېمەكلىكلەر تۆكۈپ قويۇلاتتى. چايچىلار ئوتتۇرىدا شاپاشلاپ يۈرۈپ ھېلىدىن - ھېلىغا چاي قۇيۇپ تۇراتتى. ئادەتتىكى پۇقرالار ئوتتۇرىدىكى مەيداندا قىستىلىشىپ، ئۆرە تۇرۇپ ئويۇن كۆرەتتى. شۇ زامانلاردا، خەنزۇچە سۆزگە ناھايىتى كامىل توختاخۇن دېگەن بىر تۇرپانلىق كىشى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ خەنزۇلارنىڭ چاقچىلە ئويۇنلىرىدا باتۇرلارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقىپ، ھەممىنى ھەيرەتتە قالدۇرغانىكەن. خەنزۇلار ئۇنى «چەنتۇ باتۇر» دەپ ئاتاشقانىكەن.

گوتەي ئويۇنىدا بەش - ئالتە بىتىر كېلىدىغان يوغان بىر چەنزىگە كىچىك ئۈسسۈلچى قىزلاردىن بىرقانچىسىنى مەھكەم باغلاپ، چەنزىنى تىك قىلىپ بىر جازىغا ئورنىتىدىغان كەپ ئىدى. جازىنى بىرقانچە ئادەم كۆتۈرۈپ ماڭات-

تى ياكى ھاۋىغا ئورنىتىپ سۈرتەتتى. بىلىنىڭ تۈۋىنى
چەنزىگە ماتاپ باغلانغان قىزلار ھاۋا بوشلۇقىدا تۇرۇپ،
تۈۋەندە چېلىنىۋاتقان داقا - دۇمباق، جاڭ - چۇڭلارغا
كەلتۈرۈپ ئۇسسۇل ئوينايتتى.

ئىلىنىڭ ۋاڭ فامىلىلىك دوتىيىنىڭ بىر يالغۇز ئوغلى
بولىدىغان. ئۇ كىچىكىدىن شوخ ئۆسكەن نېمە ئىدى. دۆلەت-
لىك قىلىپ ئوشۇق ئويناۋاتقان باللارنىڭ ئوشۇقىنى خاپ-
سىز قىلىپ قاچاتتى، چاكىزا ئويناۋاتقانلارنىڭ چاكىزىسىنى
يارتىۋالاتتى. لەگلەك ئۇچۇرۇۋاتقانلارنىڭ لەگلىكىنى ئولجا
قىلىۋېتەتتى. ئىشقىلىپ، دائىم جېدەل تېرىپلا يۈرەتتى.
ئۆزىنىڭ لەگلەك ئۇچۇرغۇسى كەلسە ئون تاختا قەغەزدە
بىراقلا لەگلەك ياسايتتى. ئۇنىڭ بۇ لەگلىكىنىڭ قولاقلىرى-
مۇ بىر - ئىككى مېتىر پەرەقىدىن بولاتتى، بىرقانچە ئەس-
كەر تارتىن كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. بۇ لەگلەكنى ئۇ قارىدۆڭ-
نىڭ يۇقىرىسىدىكى تۆپىلىككە ئاچىقىپ، ئىككى ئات قوش-
قان كالاسكىدا ئولتۇرۇپ ئۇچۇراتتى. كىچىكىدىن شۇنداق
غەلىتە قىلىقلىرى بولغاچقا كىشىلەر ئۇنى «سارالڭ شوپى»
دېيىشەتتى. كېيىن ئۇ دادىسىنىڭ كۈچى بىلەن تاشكەنتكە
بېرىپمۇ ئوقۇغان، ئۆز ئالدىغا ئەسكەرمۇ ئالغانىدى.

بىر يىلى، كۈتەي ئويۇنى ئوينىلىدىغان مەزگىلدە، شۇ
سارالڭ شوپىنىڭ كاللىسىغا «مۇشۇ ئويۇنغا باشقا مىللەتلەر-
نىڭ سازلىرىنى چالغۇزۇپ باقسا قانداق بولار؟!» دېگەن
خىيال كىرىپ قالسا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شاپاشلاپ
يۈرۈپ بىر گارمونچى بىلەن بىر تەمبۇرچىنى تېپىپ كەپ-
تۇ. بۇ ئويۇنچىلار تۈۋى موزدۇزلارنىڭ دۇكىنى ئالدىدىن
ئۆتكەندە ئۇستاملارنىڭ ھەممىسى قولىدىكى ئىشىنى تاشلاپ

يۈكۈرۈشۈپ چىقتى. تاماشا كۆرگۈچىلەر كوچىغا پاتماي قال-مادى. ئابدۇۋەلى ئادەملەر ئارىسىدىن قىستىلىپ ئالدىغا ئۆتۈپ ھەيران قالدى. گوتەي جازىسىنى چوڭ بىر ھارۋا سۆرەپ كېتىپ باراتتى. ئۇستىلىچى قىزلار باغلىغان چەنزە ياغاچنىڭ ئاستىدا — ئادەتتە داقا-دۇمباق، جاڭ-چۇڭ چالغۇ-چىلار ئولتۇرىدىغان ئورۇندا بىر گارمونچى بىلەن تەم-بۇرچى ئولتۇراتتى. گارمونچىنى ئابدۇۋەلى بىر قاراپلا تونۇدى. ئۇ نۇر ئاقساقالنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى — مامازا ئىدى. مامازا توغرا كۆۋرۈكتىكى رۇس، تاتار بالىلىرى بىلەن ئويناپ چوڭ بولغاچقا، گارمونغا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ما-مازىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ تەمبۇر چېلىۋاتقان مۇلۇ كىشى كىمدۇ؟

— ھوي ئابدۇۋەلى، ئاشۇ تەمبۇرچىنى تونۇمام-سەن؟ — دېدى موزدۇزلارنىڭ بىرى، — ھۇسەيىن تەمبۇر دېگەن شۇ ئەمەسمۇ!

— ھۇسەيىن تەمبۇرا؟!

ھۇسەيىن تەمبۇرمۇ ناھايىتى شۆھرەتلىك يار چالغۇچىلار-دىن ئىدى. ئابدۇۋەلى ئۇنىڭ تەرىپىنى ئۇستاملاردىن كۆپ ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئۆزىنى بىلگەن تونجى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. تەمبۇر بىلەن گارموننى تەڭكەش قىلىشمۇ كەم ئۇچ-رايتتى. گوتەي ئويۇنىغا گارمون بىلەن تەمبۇر چالغانلى-مۇ كىشىلەرنىڭ بۈگۈن بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. لې-كىن، مامازا بىلەن ھۇسەيىن تەمبۇر ھېچقانداق چاندۇرماي، گارمون بىلەن تەمبۇرنى خەنزۇلارنىڭ گوتەي ئويۇنىغا چا-لىنىدىغان پەدىلىرىگە ئۇستىلىق بىلەن كەلتۈرۈپ، ھاۋادىكى ئانپىشىل كىيىنىپ، مەڭىزلىرىنى بوياۋالغان قىزلارنى

ئۇسسۇلغا سالماقتا ئىدى. تاماشا كۆرگۈچىلەرنىڭ بەزىلىرى مامازا بىلەن ھۇسىيىن تەمبۇرنىڭ ماھىرلىقىغا ھەيران بولسا، بەزىلىرى كوتەي تويۇلىغا تەمبۇر بىلەن كارمون چالغۇزغىنىغا كۈلۈشۈپ: ساراڭ شويى راستلا ساراڭ ئىكەن جۇمۇ — دېيىشەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئايدۇۋەلى ھۇسىيىن تەمبۇرنى مەشرەپ-سورۇنلىرىدا پات - پات ئۇچرىتىپ قالىدىغان بولدى. ھۇسىيىن تەمبۇر تەمبۇركە ناخۇل چېكىشتە پەقەت ئۆزىگىلا خاس پۇراققا ئىگە ئىدى. ئۇسەك ئاھاڭلىرىغا ناخۇن بىلەن تەمبۇر سىمىنى ئىلىپ تارتىپ ئالدىرىماي چالغاندا ئۇ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يۈرىكىنى ئېلىپ قولىغا بېرەتتى.

تۆتىنچى قىسىم

سەھنە ھاياتى

ئون بىرىنچى باب

قايسى تاخشىنى ئېيتاي

تۇغرىكۆۋرۈك ئۆستىڭىنىڭ سۈيى بايكۆلدىن باشلىناتتى. بۇ سۇ قىزىلكۆۋرۈكنىڭ يۇقىرىسىدىكى — ئۆچتېرەك دېگەن جايدىكى سازلىقتا كەلگەندە كۆپىيىپ، بىر سەكرەتمە ھاسىل قىلىپ تۆۋەنلەپ كېتەتتى. 1928 - يىللار ئەتىراپىدا بولسا كېرەك، بايكۆلنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ، ئۆچتېرەكتىكى كۆپ ئۆرۈمنى بۇزۇپ، شەھەرگە بىراقلا بېسىپ كىردى. شۇ قېتىمقى سۇ ئاپىتىدە تۇغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى كەمبەغەللەرنىڭ تويا تام ئۆيلىرىنىڭ نۇرغۇنى ئۆرۈلۈپ چۈشتى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئابدۇۋەلىلەرنىڭ ئائىلىسى «ئۆچدەرۋازا» مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىقىپ كەتتى.

بۇ مەھەللىنىڭ «ئۆچدەرۋازا» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىدىكى سەۋەب: مەھەللىنىڭ يېنىدىن ئۆتىدىغان چوڭ يولدا بىر زىننەت دەرۋازىسى بار ئىدى. دەرۋازا خەنزۇ بىناكارلىق

شەكلىدە ئەگمە لەمپىلىك قىلىپ، نەقىشلەپ، ھەشەمەتلىك ياسالغانىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە يەنە كىچىك ئىككى ئۆتۈشمە ئىشىكى بار ئىدى. شۇڭا ئادەملەر بۇ ئۈچ ئىشىكلىك دەرۋازىنىڭ يېنىغا جايلاشقان مەھەللىگە «ئۈچدەرۋازا» دەپ نام بەرگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ ئەتراپتا ئىچكىرىدىن چىققان بىر خەنزۇ ئايال تۇرغان بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن باي ئۆتكەنىكەن. لېكىن، بالا - چاقىسى يوق ئىكەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۇ نام - نىشانىنىڭ يىتىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن چوڭ پۇلغا بۇ دەرۋازىنى ياساتقانىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ھېكايە قىلىشىچە، بۇ دەرۋازىنى ياساتقان ئايال مانجۇ ئىكەن، ئۇ كورىدە تۇرىدىكەن. ئۆلۈپ كەتكەن ئېرىگە بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كورىدىن غۇلجا شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ چوڭ يولغا بۇ زىننەت دەرۋازىسىنى خاتىرە قىلىپ سالدۇرغانىكەن. كېيىنكى يىللاردا بۇ دەرۋازىنىڭ يېنىدا ئۈستىگە ئويۇلغان خەنزۇچە خەتلەر ئويۇلغان بىر خاتىرە تاشمۇ كۆزگە چېلىقاتتى...

ئۇ كەملەردە ئىلىغا قار قېلىن چۈشەتتى. سوغۇقمۇ ئاھايىتى قاتتىق بولاتتى. ھەر يىلى سوغۇق راسا كۈچەيگەندە، «پالانچى بازاردىن چىققۇچە قۇلىقىنى ئۈششۈتۈپ قويۇپتۇدەك»، «خاكىنىڭ يولىدا مانچە ھارۋىكەش توڭلاپ قاپتۇدەك» دېگەندەك ۋەھىمىلىك گەپلەر تارقىلاتتى. يىراقتىن شەھەرگە كىرگەن يولۇچىلارنىڭ ساقال - بۇرۇتلىرىنىڭ ئۇچىدا مۇز قېتىشىپ، ئېتىنىڭ ئۈستىنى قىراۋ قاپلاپ كېتەتتى. قىشنىڭ قاتتىق سوغۇقلىرىدا غەللە - پاراق تۆككىلى ياكى ئاز - تولا ئاشلىقىنى پۇل قىلغىلى شەھەرگە كىرگەن بىچارە دېھقانلار كەچكىچە يېقىن بالىلىرىغا دەپ ئالغان بىر - ئىككى

AltunOq

خەلق ئاۋازىنى بەلبېغىغا مەھكەم تۈگۈپ، ھەسرەتلىك ناخ-
شىلىرىنى ئېيتىپ قايتاتتى.

ئېتىم جەدە، ئېتىم جەدە،
ئېتىمنىڭ قويرۇقى يەردە.
زالىملارنىڭ دەستىدىن
كەمبەغەلگە كۈن نەدە؟
مەن ئۆزۈم غېرىب بەندە،
كېيگىنىم كۆلا جەندە.
مانا كەلگەن بۇ دەردنى
كىملەر قىلدى پەششەندە؟!..

سوغۇقنىڭ كۈچىدىن كېچىلىرى سايىنى ياقىلاپ يەتتىم① يولى بىلەن خاڭغا ماڭغان ھارۋىلارنىڭ ھەسرەتلىك غىچىلداشلىرى ئابدۇۋەلىنىڭ يېڭى ئۆيلىرىگىچە ئېنىق ئاڭلىناتتى.

يىللار ئەزەلدىن شۇنداق ئەندىشىلىك ئۆتەتتىمكىن ياكى ئابدۇۋەلى چوڭ بولغانسېرى تۇرمۇشنىڭ ئەندىشىسىنى ھېس قىلىۋاتامدىكىن، ئىشقىلىپ، كېيىنكى يىللاردا ئۇ موزدۇزلار ئاغزىدىن كۆڭۈلنى پاراكەندە قىلىدىغان خەۋەرلەرنى ئاڭلايدىغان بولۇپ قالدى. بىركۈنى بىر ئۇستام «قۇمۇلدا غوجىنىياز ھاجىم كۆتۈرۈلۈش قىلىپتۇ، ئىچكىرىدىن چىققان گاسىلىڭ② دېگەن تۇڭگان بىلەن بىرلىشىپتۇ» دېسە،

---

① يەتتىم — ئەلى يېزىلىرىنىڭ بىرى.

② ماجۇڭيىڭنى ئاددىي خەلق «گاسىلىڭ» دەيتتى.

يەنە بىر گۇرۇپلەرگە كەلگەندە بىرى: «غوجامنىياز بىلەن گاسىلىق سوقۇشۇۋېتىپتۇدەك» دەيتتى.

— بۇ گاسىلىق دېگىنى تېخى ياشلا بالىمىش، — دەپ ھېكايە قىلاتتى بەزىلەر، — كىچىكلىكىدە ياقىماي نا‑ھايىتى قارام نېمىمىش، ئارقىسىدا لەككىلىق ئەسكەرنى ئەگەشتۈرۈپ جەڭ قىلارمىش...

— ئۇنداق بولسا، تېخى بۇرۇنغا سۈركىرىمىگەن غورەككەن دەڭلا، — دەيتتى يەنە بىرەيلەن.

— خۇدايىم ئۇزىگە ئامانەت دەيتتى، — ماسان بۇرە، — يۇقىرىغا جاھاننىڭ تىنچ بولغىنى ياخشى ئىدى.

بۇ يىللار — نوۋنىگورت① بىلەن ئۈچدەرۋازىغا يايلار بەس ـ بەستە ئۆي سېلىپ، چوڭ كوچىغا دۇكانلار چۈشۈپ ئاۋاتلىشىۋاتقان چاغ ئىدى. ئابدۇۋەلىگە بۇ ئادەملەرنىڭ ھېچبىر غەم ـ ئەندىشىسى يوقتەك كۆرۈنەتتى. بۇ مەھەللىلەردىكى ھاللىق ئۆيلەردە تۈنجى قار بىلەن تەڭلا قارلىق تاشلاش ئويۇنى باشلىنىپ كېتەتتى.

قول خۇدانىڭ رەھمىتىدىن
يەر يۈزىگە ياغدى قار.
بەرىكە ـ شادلىق بىللە كەپتۇ،
يەنە ھەمراھ ئىپتىخار.

① نوۋنىگورت — رۇسچە «يېڭىشەھەر» دېمەكتۇر. ئۈچدەرۋازىنىڭ قارشىسىدىكى بىر مەھەللە ئىسمى.

قىش بولسا ئالەم ئاپئاق،
بوپتۇ قائىدە ھەممىگە.
بىر - بىرىگە قارلىق تاشلاش
تا قەدىمدىن بارۇ بار.
قاردا قارلىق تاشلىدۇق،
يامغۇردا ياغلىق تاشلىدۇق،
تۈنجى قار ياغدى بۈگۈن
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق...

دېگەندەك قارلىق قوشاقلىرى يېزىلغان قەغەزلەرنى بىر - بىرىنىڭ ئۆيىگە ئوغرىلىقچە تاشلاپ قويۇشاتتى.

سوغۇق تازا كۈچەيگەندە بايلار باشكۆرۈكتىن ئۈچدەر- ۋازىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈشەتتى. نەقىشلىك ئېگەر - جابدۇقلار، چۈرىسىگە چۇل-چۇل تۇتۇلغان مەخمەل يوپۇقلار يېپىلغان ئاتلار ئۈستىدە قاما جۇۋىلارنى كىيىپ، يۇڭ شارپىلارنى يۆگەپ، دەستىسىگە كۈمۈش نەقىشلەر قويۇلغان قامچىلارنى تۇتقان بىر - بىرىدىن سۆلەتۋاز باي- لار مەنمەنلىك بىلەن غادىيىشىپ ئولتۇراتتى. يايگۈ- رۈك ئاتلار، يورغا ئاتلار ئايرىم - ئايرىم قويۇلۇپ بېرىلەت- تى. كىشىنىڭ سوغۇقلۇقىغا قارىماي بەيگىدىن كەلگەن ئاتلاردىن پۇرقىراپ ھور كۆتۈرۈلەتتى... يەنە بىككى ئات قېتىلغان ياسىداق چانىلارمۇ چېپىشقا سېلىناتتى. بەي- گە تاماشىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئەتراپقا نۇرغۇن ئادەم توپلىناتتى. بۇنداق ئويۇن چۈشتىن كېيىن باشلىنىپ، قاراڭغۇ چۈشكۈچە داۋام قىلاتتى. رۇسلار بۇ ئويۇننى «كاتاسا» دېيىشەتتى.

يەنە بىر كۈنلەرگە كەلگەندە: «ئۈرۈمچىدە شىلىڭ دۇبەن دېگەن بىرى تەختكە چىقىپتۇدەك. گاسىلىڭ مەن پادىشاھ بولسەم، دەپ يېڭى دۇبەن بىلەن سوقۇشۇۋېتىپتۇدەك. كۆرەدىكى جاڭ سىلىڭمۇ① گاسىلىڭ بىلەن ئىتتىپاق بولۇپتۇدەك. ئىلىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئۈرۈمچىنى ئالىمىز، دەپ ئۈرۈمچىگە قاراپ مېڭىپتۇ...» دېگەن گەپلەر تارقالدى. ئۇستاملار كۆرەدە تۇرىدىغان بۇ جاڭ سىلىڭ توغرىسىدىمۇ ناھايىتى قىزىق گەپلەرنى قىلىشاتتى. بەزىلىرى «بۇ ئادەمنىڭ ئىككى قۇلىقى مۈرىسىگە ساڭگىلاپ چۈشۈپ تۇرىدىكەن. بېشى كالىنىڭ بېشىدىن يوغان ئىكەن» دېسە، يەنە بەزىلەر «ئۇنىڭ ماجاڭ ئويناشتا ناھايىتى ئامەتى بار ئىمىش. ماجاڭ ئويناپ ئۇتۇۋالغان يەتتە - سەككىز خوتۇنى بار ئىكەن» دېيىشەتتى.

مۇنداق ئەندىشىلىك گەپلەر كۆپەيگەنسېرى سودىگەرلەر دۇكانلىرىنى تاقاپ، ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۆسۈشكە باشلىدى. پاراكەندىچىلىك غۇلجا شەھىرىگىمۇ يېتىپ، ئوق ئاۋازى بېسىلمايدىغان بولۇپ قالدى. «چۆچەك تەرەپتىن سوۋېتنىڭ ئەسكەرلىرى كىرىپتۇدەك» دېگەن گەپلەر ئۇلغايدى، خەلق ئۇلارنى «تارباغاتايسكىلار» دەيتتى. ئابدۇۋەلى بىلەن يېتىن قوشنا ئولتۇرىدىغان ھاسان بۆرە ھويلىدا تۇرۇپ، ئوق ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ «ئابدۇۋەلى، مانا بۇ ئورۇسلارنىڭ ئوقى. مانا ماۋۇسى تۇڭگانلارنىڭ ... بۇ قېتىم ئورۇسلار ئارىلاشتىمۇ. بۇنىڭ ئۇ يېقى خۇداغا ئامانەت!» دەپ مۇلاھىزە قىلاتتى. ئاز ئۆتمەي: «تارباغاتايسكىلار شەھەرنى توپقا تۇتۇپتۇ. زەمبىرەكنىڭ بىر ئوقى توپىدەكمە. يەنە بىرى تۇڭگان مەسچىتى ئەترا-

① جاڭ سىلىڭ — جاڭ زېڭلىڭ (جاڭ پېيۈەن).

پىغا چۈشۈپتۇ... جاڭ شىلساڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ...» دېگەن گەپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن جاھان - سەل تىنجىپ قالغاندەك بولدى.

1934 - يىلى كىرگىشى بىلەن خەلق ئارىسىدا ياخشى خەۋەرلەر تارقىلىشقا باشلىدى.

— شىڭ دۇبەن دېگەن ئاھايىتى ئادىل ئادەم ئىكەنمىش، — دېيىشتى بەزى سودىگەرلەر، سىرتتا ئاڭلىغان گەپلىرىنى دۇكاندىكىلەرگە يەتكۈزۈپ، — ئەمدى ئۇرۇش - جېدەل بولمايدۇ. ھەممە مىللەت باپباراۋەر بولىدۇ. سوۋېت بىلەن ئىتتىپاق بولىمىز. يامان ئەمەلدارلار جازالىنىدۇ، دەپتىمىش...

— خۇدايىم خانىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بەرسۇن.

— ئەمدى چىراغ پۇلى تۆلەيدىغاندىن قۇتۇلىدىغان ئوخشايمىزمۇ؟ — دېدى بىر ئۇستا چاقچاق قىلىپ.

ھەممە كۈلۈشۈپ كەتتى. ئۇ چاغلاردا كەچتە شەھەرنىڭ چوڭ كوچىلىرىنىڭ ئۇيەر - بۇيەرلىرىگە پانار يېقىپ قويۇلاتتى. پانار ئىچىدىكى شام ئۆزى تۇرغان تۈۋرۈكنىڭ ئەتراپىنى ئارانلا يورۇتۇپ، بىر - ئىككى سائەت كۆيۈپلا ئۆچۈپ قالاتتى. ئەمما، ھۆكۈمەتنىڭ مەھەللە - كوچىلارغا قويغان ئادەملىرى ھەركۈنى دېگۈدەك ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ «چىراغ پۇلى» دەپ كىشىلەرنى بىزار قىلىۋېتەتتى.

راست دېگەندەك جەمئىيەت كەيپىياتىدا كۈندىن - كۈنگە ئىلگىرى كۆرۈلمىگەن جانلىنىش پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇ يىللاردا ئىلغا تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر، سوۋېتكە ئوقۇشقا بېرىپ كېلىپ توختاپ قالغان ئىلغار زىيالىيلار خېلى توپلىشىپ قالغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاكتىپ كۈرەچ

چىقىرىشى بىلەن «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» تېزلا قۇرۇلدى. غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەرقايسى مەكتەپلىرىنى ئاساس قىلىپ مەھەللە - مەھەللىلەردە نۇرغۇن سەنئەت كۇرژۇكلىرى تەشكىللىنىپ، بۇ تۇرۇنلار جەمئىيەتنىڭ مەدەنىي پائالىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. ھەركۈنى كەچلىكى مەكتەپ دەرۋازىلىرىدىن ئالدىراش كىرىپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. ئۇ يەردە چوڭلارنىڭ ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى، سەنئەت گۇرۇپپىلىرى بار ئىدى. ئۇزۇندىن بېرى مۇشۇنداق بىر روھىي ئازادلىقنىڭ بولۇشىنى كۈتكەن خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ ئاقارتىش ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىش قىزغىنلىقى بەكمۇ ئۈستۈن ئىدى.

«ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» يېنىدا قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە يەنە «سانايىنەپىسە» قۇرۇلدى. ئىلگىرى مەھەللە - مەھەللە، مەشرەپ - سورۇنلاردا چېچىلىپ يۈرگەن نۇرغۇن قابىلىيەتلىك سەنئەتچىلەر بۇ سەنئەت تەشكىلى ئەتراپىغا كۈچ بولۇپ توپلاندى. سانايىنەپىسىگە جەمئىيەتتىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ياشلاردىن ئارتىس قوبۇل قىلىش باشلانغاندا، روزى تەمبۇر قاتارلىق ساز ئۇستىلىرىنىڭ ئىسمىغا موزدۇز ئابدۇۋەلىمۇ كەلگەنىدى.

بىركۈنى دۇكانغا ياشقىنا بىر يىگىت كىرىپ كەلدى.

— ئابدۇۋەلى دېگەن موزدۇز بالا مۇشۇ دۇكاندا ئىشلەمدۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— مانا مەن، نېمە ئىش بار ئىدى؟ — دېدى ئابدۇۋەلى قولىدىكى تىكىۋاتقان ئىشىنى بىر تەرەپكە قويۇپ.

— سىزنى روزى تەمبۇر ئەتە ئەتىگەندە سانايىنەپىسىگە بىر كەلسۇن، دەيدۇ.

— مېنى؟! نېمە قىلمىدىغاندۇ...

— سانايىنەپىسكە ئادەم ئەۋەتىپتۇ. ھەقچان سىز-دىنمۇ ئىمتىھان ئېلىپ كۆرۈپ باقامدىكىن.

— ئىمتىھان؟! — سەل تەشۋىشكە چۈشۈپ قالدى ئابدۇۋەلى.

— ئىمتىھان دېسە چۆچۈپ كەتتىڭغۇ. سېنى بىر-ئىككى ناخشا ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ باقىدۇ شۇ. بولدى، بولدى، سىز كېتىۋېرىڭ، ئابدۇۋەلى ئەتە بارىدۇ، — دېدى ھاسان بۆرە ھېلىقى يىگىتكە قاراپ.

ئاندىن موزدۇزلار غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى.

— مانا بىزنىڭ ئارىمىزدىنمۇ بىر ئارتىس چىقىدىغان بولدى - دە!

— ئىمتىھان ئالسا قايسى ناخشىنى ئېيتىسەن بولار ئابدۇۋەلى؟

— ۋادەرىخادىنلا چۈش.

— ئەۋرىشىمنى ئېيتامسەنيا؟

— باشتا يېڭىسىرەك ناخشىلاردىن باشلىغىنى ياخشى...

— ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەي بىز موزدۇزلارنى شەرمەندە قىلىپ يۈرمە يەنە.

— نېمە دېگىنىڭ، بۇ كۈنىنىڭ ياشلىرى ھەرقانچە ناخشا ئېيتسا مۇشۇ ئابدۇۋەلىچىلىك ئېيتار. قالغان كەم يەرلىرى بولسا كېيىن ئۆگىنەمەدۇ!

— يا ئەمدى، موندۇقۇپ كېتەمدىكىن دەيمەنا...

موزدۇزلار بۇ يېڭىلىق ئۈستىدە خېلى ئۇزاق تالاشتى، ھېساممىدىن ئۇستام بۇرۇتىنى تولغاپ،

— ئابدۇۋەلى، سەھنىگە چىقىپ راسا كېلىشتۈرۈپ

بىر ناخشا ئېيتىدىغان بولساق، قىزلارمۇ ئارقىمىزدىن ئەگە-
شىپ كېتەلمەي قالىدۇ - دە! — دېيىشتى.

شۇ كۈنى ئابدۇۋەلىنىڭ قولىمۇ ئىشقا بارماي قالدى. ئەتىسى ئۇ سانائىنەپىسە ۋاقىتلىق ئورۇنلاشقان قورۇنى ئىزدەپ-سوراپ ئىپىسپ بارغاندا، چوڭ بىر ئۆيگە تام ياقىلىتىپ قويۇۋەتكەن ئورۇندۇقلاردا بىرمۇنچە كىشى ئولتۇراتتى. ئىچىھان بىردىن ئۈچىگىن يىشىلغان ياشلاردىن بىرنەچچىسى ئىشىكنىڭ ئالدىدا تۇرۇشاتتى. ئابدۇۋەلى ئۆي ئىچىگە قاراپ ئەيمەنگەندەك بولدى. ئولتۇرغانلارنىڭ بەزىلىرى كاستۇم - بۇرۇلكىلارنى كىيىپ، گالستۇك تاقىغان، بەزىلىرى ئادەتتىكىچە كىيىنگەن يېشى چوڭ ئادەملەر ئىدى. «مىنۇزدۇز ئابدۇۋەلى كەلدىمۇ؟» دەپ چاقىرغاندا ئۇ ھاياجاندىن يۈرىكى دۈپۈلدىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا چىقتى.

— خوش، سەن ساز چالامسەن، ناخشا ئېيتامسەن؟

— ناخشا ئېيتىمەن.

— ناخشاڭنى باشلا...

— قايسى ناخشىنى ئېيتىپ بېرەي.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ بىرنەچچەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

— بىلىدىغان ناخشاڭ جىق ئوخشىمامدۇ؟ قېنى ئۇزۇڭ خالىغان بىرنى ئېيتىپ باقە!

ئابدۇۋەلى چوڭقۇر نەپەس ئالدى. ئۇنىڭدىكى قورقۇش كەيپىياتى ئاستا - ئاستا تارقاپ، كۆز ئالدىغا ئېمىشقىدۇر ئىرە زاۋۇتىنىڭ ھويلىسىدا قولىغا كەپتەرنى قوندۇرۇۋېلىپ، ئېچىنىشلىق قىياپەتتە تۇرغان ئەمىنجان ئۇستام كەلگەندەك بولدى. ئۇ ئاشۇ ئۇستام ياخشى كۆرىدىغان ناخشىلارنىڭ بىرىگە باشلىدى - دە، ئارقا - ئارقىدىن

ئۆلاپ بەرنەچچە ناخشىنى بىراقلا ئېيتىۋەتتى. بۇ مۇزدۇزـ
نىڭ ناخشىسىنى تېخى ئاڭلاپ باقمىغانلار ناھايىتى ھەيـ
ران بولدى. ئۇنىڭ ئاۋازى شۇنچىلىك ساپ، جاراڭلىق،
ناخشىنىڭ سۆزلىرىنى ئېلىشى خېلىلا پىششىق ئىدى.

شۇ چاغ باھارمۇ، يازمۇ؟ شەنبىمۇ، يەكشەنبىمۇ؟
پەسىلنىڭ قايسى ۋاقتى، ھەپتىنىڭ قايسى كۈنى ئىكەنـ
لىكى ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە يوق. ئەمما داڭلىق ئۇستازـ
لار ئۇنىڭغا قادىلىپ تۇرغان ئاشۇ مىنۇتلار ئۇنىڭ كۆز
ئالدىدا ھازىرمۇ تولۇقلۇنكىدەكلا تۇرۇۋېتۇ. شۇ سائەتلەردىن
باشلاپ ئابدۇۋەلى ئارتىسلىق ھاياتقا قەدەم قويدى.

ئون ئىككىنچى باب

جۇزۇن

سانايىنەپەسنىڭ دەسلەپكى تەشكىلاتچىلىرى شائىر
ۋە ئارتىس قاسىمجان قەمبىرى، يازغۇچى زىيا سەمەدىلەر
ئىدى. قابىل ئارتىس جالالىدىن يەھيارى ئۆمەكنىڭ تۇنـ
جى رېژىسسورى بولغانىدى. داڭلىق چالغۇچى روزى تەمـ
بۇر مۇزىكا يېتەكچىسى ئىدى. سانايىنەپەسدە كۆزگە كۆـ
رۈنگەن سەنئەتچىلەردىن يەنە ھاسان تەمبۇر، مەرۇپ ناـ
سىرى، ھۇسەيىن تەمبۇر، سەيدۇللام. ئابدۇنەبى مالاپوپ،
تېيىپشاجۇن، نۇرمەھەممەت ناسىروپ، مەنتاھىر ھەسەن، ھىزـ
دۇلەت، تۇرسۇن تېيىپ قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى.
سانايىنەپەسنىڭ ئارتىس ۋە باشقا خىزمەتچى خادىملىرى
جەمئىيەتتىكى مۇئەللىملەر، ئىشچى - خىزمەتچى، ھۈنەرـ

ۋەن، تىجارەتچى قاتارلىق ھەر ساھە - ھەر كەسىپتىكى كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، تۈمەكنىڭ مەخسۇس تەييارلەنگەن مەمۇرىي خادىملىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ماناش ئالمايتتى. تۇرمۇشتا باشقا كىرىمى يوق، قىيىنچىلىقى بار سەنئەتچىلەرگە ئوييۇن قويۇپ قىلغان كىرىمدىن ياكى ئويغۇر ئويۇنچىسىنىڭ باشقا پۇللىرىدىن ئاز - تولا ياردەم قىلىناتتى. ھېچقانداق ھەق ئالمىسىمۇ قاتناشقۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقى ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. كۈندۈزلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىش - ئوقىتىنى قىلىپ، كەچتە سائەت بەش - ئالتىگىچە بەلگىلەنگەن ئورۇنغا جەم بولۇپ سائەت ئونلاردىن ئاشقۇچە رىپىتىتسىيە قىلىشاتتى.

سانايىنەپىسە باشقا خەلق ناخشا - سازلىرى، ئۇسسۇل، ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان لەپەرلەر، جەمئىيەتتىكى ئىللەتلەرنى پاش قىلىدىغان كىچىك كومېدىيىلەرنى ئوينىدى. بۇ يىللار ئىبغى غۇلجا شەھىرىدە كۇلۇپ يوق ئىدى. تەييارلانغان ئوييۇنلار ۋالى قادىرنىڭ بېغى①، گۈلشەنباغ ۋە شەھەردىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ مەيدانلىرىدا سەھنە ياساپ ئويىنىلاتتى. ھەر يىلى «ئاپرېل بايرىمى» دا ئالتۇنلۇقتىكى تالالىقتا ئوييۇن كۆرسىتىلەتتى. 1935 - يىلى داموللا جاللاپنىڭ قورۇسىدا «ئىچكۈلۈك نەتىجىسى»، «ئۆيلىنىش» دېگەن ئەسەرلەر ئوينالدى.

ئارتىسلارنىڭ كىيىم - كېچەكى ۋە سەھنىگە لازىملىق بۇيۇملار بايلارنىڭ ئۆيلىرى، سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدىن ئارىيەت ئېلىپ كېلىنەتتى، يەنە بەزى نەرسىلەرنى ئار-

① ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك خەلق باغچىسى.

تىسلارنىڭ ئۆزلىرى ئۆيلىرىدىنمۇ ئېلىپ كېلەتتى... دېكوراتسىيە ئىشلەش ئىشلىرىمۇ تېخى ناھايىتى ساددە ئىدى. ئاق رەختكە سىزىلغان ئاددىي كۆرۈنۈشلەر سەھنىنىڭ ئارقا ۋە يان تەرەپلىرىگە تارتىپ قويۇلاتتى. ئۇ چاغلاردا پەردىنى ئېچىپ - يېپىشمۇ ناھايىتى قىزىق بولاتتى. پۈشتەك چېلىنىشى بىلەن بىر ئادەم پەردىنىڭ بىر چېتىنى تۇتۇپ سەھنىنىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا قاراپ يۈگۈرەتتى. بەزىدە پەردىنىڭ سىيرىلغۇچى ماڭماي خېلى ئاۋارىچىلىككە سالاتتى؛ بەزىدە پەردە تارتقۇچى پۈتلىشىپ سەھنىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا يىقىلىپ چۈشىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى... مەيلى قانداقلا بولمىسۇن قويۇلۇۋاتقان نومۇرلار سەنئەتكە تەشنا خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولاتتى. ئويۇن مەيدانى ھەردائىم تاماشىبىنلار بىلەن تولۇپ تۇراتتى. ئارتىسلار ھەر قېتىمقى ئويۇندىن ھاياجان بىلەن قايتىشاتتى. كېچىلىرى ئۇلار سەھنىدىكى قىزغىن ھەرىكەتلەر، تاماشىبىنلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىش سادالىرى، سەھنە ئارقىسىدا تۇرغان رېژىسسورنىڭ مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلۈمسىرەشلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ئۇزاققىچە ئۇخلىيالمايتتى...

* *

ھۆسەيىنبەگ يۈنۈسوپ دېگەن بىر كىشى ئۆتكەنىدى. ئۇ ئەرەب - پارسچە، رۇسچە تىللارنى بىلىدىغان، يىگىچە مەكتەپلەرنى ئاچقان، بىلىملىك، مەرىپەتپەرۋەر زات ئىدى. چەت ئەلدىن غۇلجا شەھىرىگە دەسلەپكى مەتبەئە

ماشىنىلىرىنى ئېلىپ كىرگەنىدى. يېڭىلىق تەرەپدارى بولغاچقا مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ئۇنى «ھۈسەينبەگ كالتە قۇيرۇق»مۇ دېيىشەتتى. «ئاپرېل ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن ھۈسەينبەگ «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» نىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، سانايىنەپىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغىمۇ كۆپ كۈچ چىقارغانىدى. ئۇ ئۆزىمۇ بىر سەنئەتچى ئىدى. كلاسسىك ئەلى سەنەمگە ئويناشتا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان ئادەم يوق ئىدى.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ، ئۆزىنى بىر قۇر قىزىشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 1935 - يىلى ئىككىنچى نۆۋەتلىك مىللەتلەر قۇرۇلتىيى ئاچتى. بۇنىڭغا جايلاردىكى چوڭ بايلار، ئەمەلدارلار، خەلق ئىچىدىكى تەسىرى بار كىشىلەرنى چاقىرغانىدى. ھۈسەينبەگ شېڭ شىسەينىڭ مانا مۇشۇ قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، قايتىش يولىدا ئۆتەيدە ماشىنا ۋەقەسى بىلەن ۋاپات بولدى. بۇ كىشىنىڭ خەلق قەلبىدە قالدۇرغان تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغانلىقتىن، بۇ شۇم خەۋەر پۈتۈن غۇلجا شەھىرىنى زىلزىلىگە سالدى. قاسىمجان قەمبىرى، ئىبرات خەلپىتىم، زىيا سەمەدى، زۇنۇن قادىر قاتارلىق نۇرغۇن يازغۇچى - شائىرلار ھۈسەينبەگ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ شېئىر، ماقالىلەرنى يېزىپ ئېلان قىلدى. سانايىنەپىسە ھۈسەينبەگنىڭ ھاياتىنى بىر سەھنە ئەسىرى قىلىپ يېزىپ، دەرھاللا سەھنىلەشتۈردى. رېژىسسورلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ئويۇن رەسمىي باشلىنىشتىن بۇرۇن بىر مۇڭلۇق ناخشا ئېيتىلىشى، ناخشىدىن كېيىن پەردە ئېچىلىپ، ئاندىن ئويۇن باشلىنىشى كېرەك ئىدى. ناخشىغا سېلىنىدىغان سۆز:

كەتتى بولگۇن ئارمىنىزدىن،
مۇسىمنىبەگدەك بىر قەھرىمان.
بار ئۆمرىنى ۋەتەن ئۈچۈن،
خەلق ئۈچۈن پىدا قىلغان...

دېگەن مەزمۇنلاردا يېزىلدى. ناخشا «جۇنۇن» ئاماڭغا سىڭدۈرۈلگەن بولدى.

تاماشىبىنلارنىڭ دىققىتىنى سەھنىگە كۆچلۈك مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھېسسىياتىنى سەھنە ئەسىرىنىڭ مەزمۇنىغا بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن دەسلەپتە ئېيتىلىدىغان بۇ ناخشا ناھايىتى ئوبدان ئورۇنلىنىشى لازىم ئىدى. شۇڭا، ناخشا ئۈچ كىشىگە ئۆگىتىلدى، ئۇلارنىڭ بىرى ئابدۇۋەلى ئىدى. سانايىنەپىسكە كىركىنىگە بىرەر يىلدىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ، ئابدۇۋەلى تېخى سەھنىگە چىقىپ باقمىغانىدى، ئادەم چاقىرىپ كېلىدىغان، ئېلان چاپلايدىغان، دېكوراتسىيىگە لازىم نەرسىلەرگە ياردەملىشىدىغان بولغۇر يېتىم ئىشلارنى قىلاتتى. بۇ يېڭى ۋەزىپە ئۇنى ھەم خۇشال قىلدى، ھەم ھاياجانلاندۇردى. دۇكاندا ئىش تىكىۋاتقاندا قولى ئىشتا بولسىمۇ، خىيالى شۇ «جۇنۇن» دا ئىدى.

— ھاسىنكا، جۇنۇننى بىر ئېيتىپ بېرىڭە! — دەپ مۇراجىئەت قىلاتتى ئۇ.

ھاسان بۆرە ئالدىرىماي ناخشا باشلايتتى:

ئارپا، بۇغداي سامانى
سەلكىن ئايرىيدۇ،
ئورۇق - تۇغقان، قېرىنداشنى

ئۆلۈم ئايرىيدۇ،

— ياقۇپجىنىكا، مۇشۇ ناخشىنى سىز بىر ئېيتىپ بېقىڭا، — دەيتتى ئۇ يەنە.

سېغىنى دېدىم، سېغى دېدىم،
كەچتىم بۇ جانىدىن.
يۈرەك باغرىم پارە - پارە،
كۆز ياشىم ئاندىن...

— نېمە بولدى، ساڭا بوگۈن «جۇنۇن» نىڭ ئىشقى چۇشۇپتىغۇ؟ ماڭا قارا، بۇنى ساڭا مەنمۇ بىر ئېيتىپ بېرەي، — دەپ بۇرۇتىنى تولغاپ قويۇپ ھېسامىدىن ئۇستامۇ ئاخىردا جۇنۇننى بىر قېتىم ئېيتتى.

ھەممىسى ئوخشاشلا «جۇنۇن» بولسىمۇ، يەنە ھەركىمنىڭ ناخشا ئېيتىشىدا ئۆزىگە خاس بىر پۇراق بار ئىدى. ئابدۇۋەلى ئۇلارنىڭ ناخشا ئېيتىشىدىكى بۇ ئۆزگىچىلىكلەرگە دىققەت قىلاتتى. ھاسان بۇرۇننىڭ ئاۋازىدىكى تەمكىنلىك، ياقۇپجان دۇتارنىڭ ئاۋازىدىكى مۇڭ، ھېسامىدىن ئۇستامنىڭ ناخشا سۆزلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئەپچىللىكى ئۇنى جەلپ قىلاتتى...

جالالىدىن يەھيارى ھېلىقى ئۈچ ناخشىچىنى ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ، ئىككىلەنمەيلا ئابدۇۋەلىنى تاللىۋالدى... تويۇن باشلىنىدىغان كۈنى مەيدانغا ئادەم ناھايىتى نۇرغۇن توپلانغانىدى.

— قانداق، يۈرىكىڭ دوپۇلدەۋاتامدۇ؟ — دەپ سورىدى

سەھنىگە چىقىش ئالدىدا جالالىدىن يەھيارى ئابدۇۋەلىدىن.

— سەل قوزغىلاندەك بولۇۋاتىمەن.

— ھۆسىيىنبەكنى كۆرگەنمۇ سەن؟

— كۆرگەن.

— ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئىچىڭ ئېچىشىدىغاندۇ؟

— ئەلۋەتتە.

— ھە، سەھنىگە چىققاندا تۆۋەندىكى ئادەملەرگە قارىۋالما، نەزەرىڭنى تاماشىبىنلارنىڭ ئۈستىدىن ھالقىتىپ يىراقلارغا تاشلا. كۆڭلۈڭدە ھەرھۆم ھۆسىيىنبەكنىڭ ۋاپاتىغا چوڭقۇر ئېچىنىش بولسۇن. باشقا ھېچنېمىنى ئويلىما. شۇ چاغدا ناخشىنى ھودۇقماي، ياخشى ئېيتالايسەن.

ئابدۇۋەلى سەھنىگە چىقىپ، تۆۋەندىكى داۋالغۇپ تۇرغان غايەت زور ئادەم دېڭىزىنى كۆرۈپ ئىختىيارسىز جىددىيلىككە چۆمۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭغا ساز تەڭكەش قىلىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق ئىسكىرىپكىچىسى سەيدۇللام بىللە چىققانىدى. سەيدۇللام كامالەتلىك ئىسكىرىپكا قىللىرى ئۈستىگە قويۇشى بىلەن ئېچىنىشلىق بىر سادا كۆتۈرۈلدى. شۇ چاغدا ئابدۇۋەلىنىڭ كۆز ئالدىدىن ھەممە نەرسە ئۆچكەندەك بولدى ـ دە، ناخشا باشلىۋەتتى.

كەتتى بوگۈن ئارىمىزدىن

بىر قەھرىمان،

ئۆچتى چىراغ خەلقىمىزنى

ياقتى پۈتان...

پۈتۈن مەيدان چىۋىننىڭ ئۇچقىنى ئاڭلانغۇدەك جىمجىتلىققا چۆكتى. ھەممە ئادەم ئاشۇ ناخشىچى بىلەن بىردەك نەپەس ئېلىۋاتقاندەك قىلاتتى. شۇ ئەسنادا بىر ئايال ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى، ئارقىدىنلا پۈتۈن مەيداننى يىغا - زار قاپلاپ كەتتى... ناخشا ئاخىرلىشى بىلەن يېشى توختىغان بىر ئايال كۆز ياشلىرىنى سۈرتكىنىچە سەھنىگە چىقىپ ئابدۇۋەلىنى مەھكەم قۇچاقلاپ، «رەھمەت ئوغلۇم!» دەپ تەشەككۈر بىلدۈردى.

شۇ كۈنى «جۇنۇن» ئاھاڭىنى ئورۇنداش بىلەن ئابدۇۋەلى بىردىنلا پۈتۈن شەھەر خەلقىگە تونۇلدى.

* *

ئابدۇۋەلىنىڭ ئاكىسى ئابدۇلئەزىزمۇ مەشرەپ سورۇنلىرىنىڭ ياخشى ناخشىچىلىرىدىن ئىدى. ئەمما ئۇ ئىنىسىنىڭ سالاينەپىسگە قاتنىشىشىغا قارشى ئىدى. ئۇ سازەندىچىلىك بىلەن ئارتىسلىقنى — ئۆزلۈم ئېلىپ كەلگەن ئۆتكۈزىدىغان ئەرلىك غۇرۇرى بار ئادەمگە ياراشمايدىغان چاكىنا ئىش، دەپ قارايتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئابدۇۋەلىنى قاملاشما-قاملاشمىسىمۇ ئۆزىنى ئاۋارە قىلىپ بىكار پايپاسلاپ يۈرەمدىكىن، دەپ ئىچى پۇشاتتى. ھۆسەيىنبەگ نامىغا ئوينالغان ئويۇننى كۆرۈشكە بارغان ئابدۇلئەزىز ئۆز ئىنىسىنىڭ ناخشىسىنى، بۇ ناخشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنكى مەيداندىكىلەرنىڭ كەيپىياتىنى كۆرۈپ قاتتىق تەسىرلەندى. ئۇ چارۇللايىپلار ئائىلىسىدىن ھەقىقىي بىر ناخشىچىنىڭ چىقىدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى.

ئەتىسى كەچتە ئابدۇلئەزىز ئىشىمىنى تۈگىتىپ تاماققا چاقىردى. تاماقتىن كېيىن ئۇ ئولتۇرغان ئورنىدىن تۇرۇپ، كېيىم ئىشكاپىنى ئاچتى. ئۆزىگە يېڭى تىكتۈرۈپ تېخى كىيمىگەن كاستيۇم - بۇرۇلكىنى ئېلىپ:

— ئۇكام، بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم، كۆپنىڭ ئالدىدا چىراي-لىقراق كىيىپ يۈرەرسەن، — دەپ ئابدۇۋەلىنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويدى.

بۇ ئىش ئابدۇۋەلىنىڭ سانايىنەيسەمدە تېخىمۇ بېرىلىپ ئىشلىشىگە تۈرتكە بولدى. شۇ يىلى ئابدۇلئەزىز يەنە ئۆزى يول مېڭىپ ئىشىنى تۈگەلىدى. بۇ ئابدۇلئەزىزنىڭ ئابدۇ-ۋەلىگە ۋىجدانلىق ھاياتىدا ھېسسىياتتا ھەر تەرەپكە چې-چىلىپ كەتمىسۇن، دەپ قىلغان چوڭ غەمخورلۇقى ئىدى. دېمىسىمۇ ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرى-غىچە ئۆز ئاكىسى، ئاتا بولۇپ قوشۇپ قويغان شۇ نامنە بىلەن بىللە ئۆتتى.

* *

موزدۇزلاردا «مۇشۇكنى پەش، توخۇنى تاخ دېگۈچە بىر پىچىقىم قالسۇن» دېگەن گەپ بار. موزدۇزخانىلاردىكى بىز تىلغا ئالغان ئۇستىلارنىڭ ئادىتىدە ئاغزى ناخشا بە-لەن پاراڭدا بولسىمۇ، قولى ئىشتىن بىر مىنۇتمۇ توختاپ قالمايتتى. ئىشنى بازارغا ئۈلگۈرتۈش ئۈچۈن بەزىدە ئۇ-لار چىراغ يورۇقىدا كېچىلەپمۇ ئىشلەپ كېتەتتى. كېچە-كېچىلەپ رېمىتىسىگە قاتنىشىپ يەنە كۈندۈزى كۈن بويى مۆكچىيىپ ئولتۇرۇپ ئىشلەش ئابدۇۋەلىنى خېلىلا ئالدىرى-

تىپ قويدى. ۋاپۇرۇش بازىرىدىكى سودىگەرلەر زاكالەت
بېرىپ قويغان ماللىرى ۋاقتىدا قولىغا تەگمىسە، دۇكانغا
كېلىپ دوق قىلىپ ئۇستامىلارنى تەگلىكتە قويۇشتىن يان-
مايتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بازاردا ئوقەت قىلىدىغان دوستلىرى
بىر كۈنى ئۇنىڭغا مەسلىھەت بېرىپ:

— ئابدۇۋەلى، ھەم سانايىئەپەستكە قاتنىشىپ، ھەم
دۇكاندا ئىش تىكىپ بىر ئۆينى باقمىقىڭ تەس. بازاردا
بىز بىلەن ئوقەت قىل. ئاپقىنىمىز تەڭ بولسۇن، — دېدى.

شۇنداق قىلىپ، ئابدۇۋەلى سانايىئەپەستكە قاتنىشىپ
ئۇزۇن ئۆتمەيلا مۇزدۇزلۇق كەسپى بىلەن مۇ خوشلاشتى.
ئەمدى ئۇ كۈندۈزلىرى بازاردا ئابىلمىز①، يا-
سىناخۇن، مەمتىمىن قارىي دېگەن بۇرادەرلىرى بىلەن شېرىك
دەللاللىق قىلىدىغان بولدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى ياكى
كەچكە يېقىن ئۇلار تاشلەپكىدىكى مىرقاسىمھاجىنىڭ سا-
رىيى، دەگدەرۋازىدىكى سۇلتانبايىنىڭ سارىيى، تۆگىلان سا-
رايى، خەنزۇ بازىرىدىكى ئىچكىرىدىن مال ئاچىقىدىغان سو-
دىگەرلەر چۈشىدىغان دەگلەر، تەختى ھەمەلىسىدىكى
خوتەن سارايلىرىنى ئارىلاپ، بۇ يەرگە چۈش-
كەن سودىگەرلەرنىڭ قانداق مال ئېلىپ كەل-
گەنلىكىنى، ئۇلارغا تېمىلەرنىڭ لازىملىقىنى ئۇقۇشاتتى؛
ئاندىن يەنە بازار ئارىلاپ، دۇكانلارغا قانداق مال لازىم-
لىقىنى تىڭ - تىڭلايتتى. سودىگەرلەرنىڭ ماللىرىنى دۇ-
كانلارغا يەتكۈزۈپ بېرىپ، سودىگەرلەرگە كېرەكلىك مال-
لارنى بازاردىن تېپىپ بېرىپ، ئوتتۇرىدىن پايدا كۆرۈشەتتى،
ئاساسەن سىرتتىن ماتا، چەكمەن، پاختا، چاي، دورا - دەر-

① ئابلىز ئابباسوپ — ئابدۇكېرىم ئابباسوپنىڭ ئاكىسى.

مان، كىلەم، كوچا ئەتىرىسى، قۇرۇق مېۋىلەر كېلەتتى. ـودىگەرلەر بۇ يەردىن چەم، خۇرۇم، تېرە، ھەرخىل ئاياغ كىيىم ۋە سوۋېتتىن كىرگەن گەزمال، قەنت - گېزەك، سەرەڭگە قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ مېڭىشاتتى. ئابدۇۋەلى بازاردىكىلەرگە «ناخشىچى مۇزدۇز» دېگەن نام بىلەن تونۇش بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئوقىتى راۋانلىشىپ، مۇزدۇزلۇق قىلغانغا قارىغاندا تۇرمۇشى ئوڭشىلىپ قالدى.

ئۇ چاغلاردا سارايدىن ئالغان ماللارنى دۇكاندارلارغا ئۆتكۈزۈشتە مالدىن پايدا ئالغان بولسا دۇكاندارىدىن چاي پۇلى ئالىدىغان قائىدە بار ئىدى. ھەم پايدا ئېلىپ، ھەم چاي پۇلى ئالسا «ھارام» بولىدۇ، دېيىلەتتى. لېكىن، «چاي پۇلى ئالمىساق، دۇكاندار بۇ مالدىن كۆپ پايدا ئالغان ئوخشايدۇ، دەپ گۇمانلىنىپ قالىدۇ» دەپ بەزىدە ھەم پايدا كۆرۈپ، ھەم چاي پۇلى ئالىدىغان ئىشلارمۇ بولۇپ قالاتتى. مۇنداق چاغلاردا، ئابدۇۋەلى شېرىكلىرى بىلەن «ھارامنى ھارامغا خەجلەيمىز» دەپ قاۋاقخانىغا بېرىپ ئاز - تولىدىن ئىچىشىپمۇ قوياتتى. بەزىدە مۇنداق ئولپەتچىلىككە كونا گىر بازىرىدا ئوقەت قىلىدىغان زىكرى ئەلپەتتامۇ ئارىلىشىپ قالاتتى. شۇڭا زىكرى ئەلپەتتانىڭ ئابدۇۋەلىنى كۆرسە:

— بۈگۈن ھارامدىن تاپاۋەت يوقمۇ؟ — دەپ قويىدىغان چاقچىقى بار ئىدى.

ئون ئۈچىنچى باب

ھەقىقىي غېرىپ

1936 - يىلىغا كەلگەندە سەنئەت ئىشلىرىدا خېلىلا چوڭ يۈكسىلىشلەر بولدى. غۇلجا شەھىرىدىكى ئەڭ چوڭ كۇلۇب — «ئۇقاق كۇلۇب»① ياسىلىپ چوڭ تىپتىكى سەھنە ئەسەرلىرىنى ئوينىغاشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. 30 - يىللارنىڭ ئاخىرى، 40 - يىللارنىڭ بېشىغا كەلگەندە يەنە «رۇس كۇلۇبى»، «خەنزۇ كۇلۇبى»، «ئۆزبېك كۇلۇبى»، «تاتار كۇلۇبى» قاتارلىق كۇلۇبلار ئارقا - ئارقىدىن سېلىندى. بۇ تىمتىكى ئەكسىچە سەھنە ئەسەرلىرىنى تەييارلاش، ئوريناش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ كۇلۇبلاردە، ھەر كۇنى كەچلىكى كىشىلەرنىڭ ئىشتىن چۈشۈپ، ئويۇنخانىلارغا قاراپ ئالدىراپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى. ھەربىر مەيدان ئويۇننىڭ بېلىتى ھەش - پەش دېگۈچە سېتىلىپ بولاتتى. خەلقنىڭ كەيپىياتىدا يېڭى بىر روھلىنىش بارلىققا كەلگەنىدى. مۇشۇ يىللاردا سانايىنەپىسە «پەرىخۇن»، «قانلىق داغ»، «ئارشىن-

---

① «ئۇقاق كۇلۇب» نىڭ دەسلەپكى نامى «مىللەتلەر كۇلۇبى» ئىدى. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى يوق باھانىلارنى توقۇپ چىقىپ بۇ تەشكىلاتنى مۇسادىرە قىلىۋالدى. بۇ ئىش ئاھالىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت «كۇلۇبنى ئېچىۋېتىڭلار» دېگەن بۇيرۇق تەلەپنى قويۇپ تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ئۆزبېكلەر بىرلىشىپ چىقىرىپ كۇلۇبنى قايتا ئېچىۋالدى. شۇندىن باشلاپ كۇلۇب نامى «ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبى» (ئۇقاق كۇلۇب) قا ئۆزگەرتىلگەنىدى.

AltunOq

مال ئالان»، «نوزۇگۇم»، «پەرھاد - شىرىن»، «رابىيە - سەئىدىن»، «جاھالەتنىڭ جاپاسى» قاتارلىق نەچچە ئون پارچە ئەسەرنى ئوينىدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ سەھنە ئەسەرلىرىدە رول ئېلىشى دەسلەپتە ئادەتتىكى روللارغا چىقىش بىلەن باشلاندى. «ئۆيلىنىش» ئەسىرىدە ئۇ ياردەمچى يىگىتلەر رولىنى ئالدى. «ھاي ۋە مالاي» دراممىدا ئادەتتىكى ئاممىلار قاتارىدا سەھنىدە كۆرۈلدى. «قانلىق داغ» دا ئۇ بىر پايىنىڭ رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ جالالىددىن يەھيارىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى. جالالىددىن يەھيارى بىلەن قاسىمجان قەمبىرى ئابدۇۋەلىنىڭ ئۆسۈشىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلار ئاۋاز، ھەرىكەت، تەن قۇرۇلۇش جەھەتتە ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە بۇ ياشنىڭ سەھنىدىكى ئىستىقبالىنى مۆلچەرلەپ يەتكەنىدى. ئۇستازلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئابدۇۋەلى بارا - بارا ئاساسلىق روللارنى ئېلىشقا ئۆتتى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئوينالغان «ئۆز مۆھىت»، «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «شاڭخەي كېچىسى»، «چاقىرىلمىغان مېھمانغا سوۋغات»، «پارتىزان قىزى» دېگەن سەھنە ئەسەرلىرىدە ئۇ «ياپون گېنېرالى»، «پارتىزانلار باشلىقى»غا ئوخشاش ئاساسلىق روللارغا چىقىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. شۇڭا ئۇ كېيىنكى چاغلاردا چاقچاق قىلىپ «جۇڭگو - ياپون ئۇرۇشىغا بىرمۇ قاتناشقان» دەپ قوياتتى.

* *

30 - يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ سانائىيە-

پىسە «غېرىپ - سەنەم» نى تەييارلاپ سەھنىگە ئېلىپ چىقتى. ئادالەتنى، مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى كۈيلەيدىغان بۇ ئەسەر شۇ تەڭسىز زاماندا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ كۈچ- لۈك ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى.

ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تارىلىپ يۈرگەن «غېرىپ - سەنەم» ۋەقەسى بۇندىن ئىلگىرى تولا- راق خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئىچىدە ئاغزاكى ئېيتىلىپ يۈرەتتى. غۇلجىدا توختىقارى دېگەن بىر دۇتارچى ئا- دەم ئۆتكەنىدى. ئۇ ھەر جۈمە كۈنى بازاردا «غېرىپ - سەنەم»، «لەيلى - مەجنۇن»، «پەرھاد - شېرىن» غا ئوخ- شاش ئاشىق - مەشۇقلار قىسسىلىرىنى ناخشا - ساز بىلەن بايان قىلاتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىغا ھەر قېتىم ئاز دېگەندە بىرەر يۈزدەك ئادەم توپلاشقان بولاتتى.

«شۇنداق قىلىپ، شاھى ئابباس غېرىپنى باغدات شەھرىگە پالىغاندا، سەنەم ياقىلىرىنى چاك ئېتىپ يىغ- لاپ، غېرىپقا قاراپ شۇنداق دەپتۇلەر، — دەپ دۇتارىنى قولىغا ئالاتتى توختىقارى:

مۇندىن كېتەر بولدۇڭسەن باغدات شەھرىگە،
يارىم سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.
ئاللا سالدى جۇدالىقنىڭ دەردىگە،
غېرىپ سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.

ئاندىن غېرىپ سەنەمگە قاراپ مۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ:

مېنى كەتتى دىبان مالال بولمىغىن،

كۆپ يىغلىما سەنەمجان كەتسەم كېلۇرمەن،
قىزىل گۈلدەك ئېچىلىپ ھەرگىز سولمىغىن،
ئامان بولسام سەنەمجان كەتسەم كېلۇرمەن...»

.

توختىغارىپ غېرىب - سەنەم قىسسىسىنى ئەنە شۇن-
داق بايان قىلىپ، ئاخىرىنى ناھايىتى چىرايلىق نەغمە-
مەرغۇللار بىلەن چۈشۈرەتتى - دە: «يارىتقان ئىگەم دۇن-
يادىكى ھەممە - ئاشىق - مەشۇقلارنى مۇرادىغا يەتكۈزگەي!»
دەپ دۇئا قىلىپ ئورنىدىن تۇراتتى.

مەشھۇر ئەلنەغمىچىمىز روزى تەمبۇرمۇ «غېرىب -
سەنەم» رىۋايىتى ۋە ناخشا - سازلىرىغا ناھايىتى پىششىق
ئىدى. سانائىنەپىسە خادىملىرى روزى تەمبۇرنىڭ بايانىغا
ئاساسەن ئەسەرنىڭ دەسلەپكى خاتىرىسىنى تۇرغۇزۇپ چىق-
تى. ئاندىن زىيا سەممەدى، قاسىمجان قەمبىرى، زۇنۇن قا-
دىر قاتارلىق قەلەمكەشلەرنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ
قاتنىشىشى بىلەن «غېرىب - سەنەم» سەھنە ئەسىرى دۇن-
ياغا كەلدى. ھاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، زىكرى ئەل-
پەتتا قاتارلىق مۇزىكا ئۇستىلىرى بۇ ئەسەرنىڭ ناخشا
ئاھاڭلىرىنى ئىشلەپ مۇكەممەللەشتۈرۈشتە كۆپ ئەجىر سىڭ-
دۈردى. كوللېكتىپنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن بۇ ئەسەر
شۇ دەۋردە ئوينالغان سەھنە كىتابلىرىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى
قاتارىغا ئۆتتى.

دەسلەپتە غېرىب رولىغا قاسىمجان قەمبىرى، سەنەم
رولىغا قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئايالى ۋازىيە خانىم چىقتى.
ئۇ چاغلاردا «غېرىب - سەنەم» توققۇز پەردە ئون كۆرۈ-
نۈشلۈك قىلىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، ئىككى كېچە ئوينىلاتتى.

بالا ۋاقتىدىكى غېرىب رولىنى ئەخمەتجان، مەتۋاقى كامال قاتارلىق ئارتىسلار ئالغانىدى. سەنئەتنىڭ ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىكى رولىغا ھەجەربۇۋى، سۇلتانىمىز قاتارلىق ئار-تىسلار چىقاتتى. ئابدۇۋەلى دەسلەپتە شاھ ئاپپاسنىڭ تەخ-تى يېنىدا تۇرىدىغان بىر لەشكەرنىڭ رولىنى ئالدى. بۇ قاراۋۇل ھەرقانداق شارائىتتا كىرپىكمۇ قاقماي، دەھ-شەتلىك تۈستە بۇتتەك قېتىپ تۇرۇشى لازىم ئىدى. ئاب-دۇۋەلى بۇ رولنى كېلىشتۈرۈپ ئويناپ چىقتى. ئاز ئۆتمەي، جالالىدىن يەھيارى غېرىب رولىغا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنى تاللىۋالدى. «غېرىب - سەنەم» قىسسىسىنى ئابدۇۋەلى موزدۇزلار ئاغزىدىن كۆپ قېتىم ئاڭلىغانىدى؛ بۇ سەھ-نە ئەسىرىگە سېلىنغان بېيىت - ئاھاڭلارغىمۇ ئۇنىڭ قۇلى-قى پىشىشىق ئىدى. شۇڭا بۇ رولنى ئۇ ناھايىتى تېز ئۆزلەشتۈرۈپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا غېرىب رولىنى ئال-غۇچى ئەڭ ياخشى ئارتىسلاردىن بولۇپ كۆزگە كۆرۈندى.

ئابدۇۋەلى ئىشلىگەن موزدۇزخانىدا پات - پات ئۇنىڭ پارىڭى بولۇپ تۇراتتى.

— ئاخشام ئابدۇۋەلىنىڭ غېرىبنى قانداق قاملاش-تۇرغانلىقىنى كۆردۈڭلارمۇ؟ — دەيتتى ھاسان بۇۋە مۇلاھى-زە يۈرگۈزۈپ.

— ھە، قانداقراق بولدى؟ — دېيىشەتتى ئويۇنغا بارالمىغانلار.

— ئۇنىڭ كىيگەن كىيىمى، تەقى - تۇرقى، ھەرى-كەتلىرىنىڭ قاملاشقىنىنى دېمەمسىلەر، ئويۇن قىزىغاندا كۆ-لۈپتا ئولتۇرغىنىمنى ئۇنتۇپ، ئابدۇۋەلى بىلەن بىللە ئور-نىدىن پالىلىپ، دەشت - باياۋانلارغا چىقىپ كەتكەندەك

بولۇپ قالدىم!

— خۇدايا توۋا، شۇنداق قىلىپ بىزنىڭ مۇزدۇزلار ئارىسىدىمۇ بىر ئارتىس چىقتى-ھە!

— چىقالىدىمۇ، ئۇنداق؟ مۇندىقى ئەمەس، ھەقىقىي ئارتىس دېگىنە!

— ئاخشام مەن كۆلۈبنىڭ ئالدى كەينىدە ئولتۇرۇپ قاپتىمەن، — دېدى يەنە بىرەيلەن، — لېكىن، ئابدۇۋەلىنىڭ ھەر بىر سۆزى، ناخشا ھەر بىر تىنىقىنىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئولتۇردۇم. خۇدا يامان كۆزدىن نېرى قىلسۇن، ئۇنىڭدىكى ئېيتىدىكەن ساپ ئاۋاز-ھە!؟

بارا-بارا تويۇن تەپسىلىرىدىكى «غېرىب رولىدا — ئابدۇۋەلى ھارۇللايوپ» دېگەن سۆزلەر ئالاھىدە جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولىدىغان بولدى. «غېرىب-سەنەم» كۆپىنچە ئۇشاق كۆلۈبىدا ئوينىلاتتى. بۇنداق كۈنلەردە بىلەت تولۇقسى بىلەن ئېلىپساتارلارنىڭ قولىدىكى بىلەتنىڭ باھاسى بەش-ئون ھەسسە ئۆرلەپ كېتەتتى. كۆلۈبنىڭ ئالدى ئاماكا-قەغەز، شېمىشكە-يۇرچاق ساتىدىغانلارنىڭ ۋارقىراشلىرى، بىلەت ئىزدەپ يۈرگەنلەرنىڭ ۋاراڭ-چۇرۇڭى بىلەن ئاۋاتلىشىپ كېتەتتى. تەۋزىچىلەر، كاۋاپچىلارنىڭ قارا چىرىغىدىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق ئىس كىشىلەر بېشى ئۈستىدە ئەگىپتتى.

كۆلۈب تەرتىپىنى ئۆينۇر ئۇيۇشمىسى قويغان مەخسۇس خادىملار باشقۇراتتى. كۆلۈبنىڭ ئالدىدىكى زالدا كەم-كېمەك ساقلايدىغان بۆلۈمچىلەر بار ئىدى. خانىملار، بايۋەچچىلەر ئۈستىدىكى ئېغىر كىيىملىرىنى شۇ يەرگە تاپشۇرۇپ، كىرىشەتتى-دە، ئۇ چاغلاردا تېخى ئەرلەر بىلەن

ئاياللار ئارىلىشىپ ئولتۇرۇپ ئويۇن كۆرىدىغان ئىشلار يوق ئىدى. دەسلەپتە سانايىنەپىسە كېيىنى ئەرلەرگە ئويۇن قويـسا، كۈندۈزى ئاياللارغا ئوينىدى. كېيىن، كۆلىزىنىڭ سول تەرىپىدىكى بىر قىسىم ئورۇنلارنى مەخسۇس ئاياللارنىڭ ئولتۇرۇشىغا ئاجراتتى. ئاياللار شۇ تەرەپتىكى خاس ئىشىكتىن كىرىپ ـ چىقىشاتتى.

شۇ دەۋردە سانايىنەپىسە بىر ئايدا ئون ـ يىگىرمە مەيدان ئويۇن كۆرسەتتى. ئابدۇۋەلى غېرىب رولىدا ئويـنىغانىمىزى پىششىپ باردى. بىر قېتىم «غېرىب ـ سەنەم» نى كۆرگىلى كەلگەن شەھەرنىڭ چوڭ مۆتىۋەرلىرىنىڭ بىرى — ساۋۇت داموللام ئويۇن ئاخىرلاشقاندا ئابدۇۋەلىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىپ:

— ئابدۇۋەلى، بىز ئەسلى غېرىبنىڭ قانداقراق ئادەملىكىنى كۆرمىگەن. ئەمما، سىنىڭ ئېگىش ـ تۇرۇشۇڭ، قەددىي ـ قامىتىڭ، ناخشىلىرىڭغا قاراپ، ھەرقانچە غېرىب بولسىمۇ شۇنچىلىك بولغىيدى دەپ قالدىم. رەھمەت ئوغلۇم، سەن ھەقىقىي غېرىبنىڭ ئۆزىكەنسەن! — دېدى.

بۇ — ئەنە شۇ يىللاردا غېرىب ـ سەنەم ئويۇنىنى كۆرگەن بارلىق تاماشىبىنلارنىڭ باھاسى ئىدى. ئابدۇۋەلىنىڭ خەلق ئېغىزىدا «مۇزدۇز ناخشىچى» دىن «ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ» دېگەن تولۇق نام بىلەن شۆھرەت تېپىشىمۇ شۇ چاغلاردىن باشلاندى.

* *

«غېرىب ـ سەنەم» نىڭ غۇلجا شەھىرىدە پەيدا قىلـ

مان دافدۇغىسى بەزى ناھىيىلەردىكى سەنئەتچىلەرگىمۇ ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈۋەتتى. شۇ چاغدا، سۈيدۈڭ ناھىيىسى «غېرىب - سەنەم» نى تەييارلاپ، غېرىب رولىغا[1] چىقىدىغان مۇۋاپىقراق ئارتىس تاپالماي، قۇلجا ئۇيغۇر ئويۇنچىسىدىن ياردەم سورىغاندا، ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ دېكوراتسىيە خىزمەتچىسى شېرىپ دېگەن كىشىنى ئېلىپ سۈيدۈڭگە يېتىپ باردى. ئاز تەييارلىقتىن كېيىن سۈيدۈڭ سانائىنەپىسە خىزمەتچىلىرى ناغرىلارنى چېلىپ، ناھىيە كوچىلىرىنى ئايلىنىپ، «غېرىب - سەنەم» نىڭ ئوينىلىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. غېرىب رولىغا شەھەردىن كەلگەن ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنىڭ چىقىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ پۈتۈن ناھىيە خەلقى تەۋرەپ كەتتى.

بۇ ئويۇننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا سۈيدۈڭدىكى سەنئەتچىلەر كۆپ كۈچ چىقاردى. سەنەم رولىغا مەلىكەم، ھەسەن ۋەزىر رولىغا ئىسمايىل (شاۋجۇ)، قورئەتداز رولىغا ئابدۇرېھىم يۈسۈپلەر چىقتى. ئەينى يىللاردا سۈيدۈڭدە نامى بار موشۇر سەنئەت دېگەن كىشىمۇ رولىلاردا بولغانىدى. ۋارىسكام دېگەن كىشى دېكوراتسىيىنى بېزەش ئۈچۈن گۈل - يوپۇرماقلارنى قەغەزدە ماھىرلىق بىلەن قىيىپ چىقىپ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنىدى... ئويۇن بىر ھەپتە داۋام قىلدى. بۇ بىر ھەپتىدە «غېرىب - سەنەم» نى كۆرۈش قىزغىنلىقى سۈيدۈڭگە كۆچكەندەك بولۇپ قالدى.

* *

[1] 1939 - يىللىرى بولسا كېرەك، ئۈرۈمچى ئۇيغۇر ئويۇش-

مىنى غۇلجا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇرۇمچى-
نىڭ سەنئەت ئىشلىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن غۇلجىدىن سەي-
دۇللام رەھمىتۇللا- مەرۇپ نامىرى، مەتنازىر ھەسەن، ئىس-
مايىل قاتارلىق بىرقانچە قابىل ئارتىسلارنى ئۇرۇمچىگە
يۆتكەپ كەتكەنىدى. شىڭ شىسەينىڭ 37 - يىلدىن كېيىن-
كى تۇتقۇن قىلىشىدا قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئەكسىيەتچىلەر
تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلگەندە ئۈ-
رۈمچىدە تۇرۇپ قالغانىدى. بۇلار ئۇرۇمچىدىكى ئابدۇكېرىم
رازىيوپ، ئابدىگول، سىراجىددىن زەپەر، ياسىن ھەسەن،
قەمبەرخانىم قاتارلىق كۈچلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۇرۇمچىنىڭ
شۇ مەزگىلدىكى سەنئەت ئىشىنى خېلى ئوبدانلا جانلاندۇر-
غانىدى.

1942 - يىلى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپقا ئۇرۇمچىگە بې-
رىشقا توغرا كەلدى. ئۇ چاغلاردا ئۇرۇمچى - ئىلى يولىدا
تولىراق ھارۋىكەشلەر قاتنايتتى. بىرەر ماشىنىنى كۆرۈپ
قالسا ئاتلار ئۈركۈپ تۇرالمايتتى. يوللار ئىنتايىن يامان
ئىدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ مىڭ تەسلىكتە بىر قارا
ماشىنا بىلەن ئۇقۇشۇپ، يۈكنىڭ ئۈستىدە چايقىلىپ تول-
غۇپ، بەش - ئالتە كۈن دېگەندە ئۇرۇمچىگە يېتىپ كې-
لەلىدى. «تەنىمىن» ئەتراپىدىكى بىر ھارايغا چۈشتى، ئە-
تىسى يۇيۇنۇپ، كىيىم - كېچەكلىرىنى ئالماشتۇرۇپ كوچى-
غا چىقىپ، ئۇرۇمچىدە «غېرىب - سەنەم» نىڭ ئوينىلىۋات-
قانلىقىنى ئاڭلاپ قالدى. بۇ خەۋەر «ئىلىنىڭ غېرىبى» نى
ھاياجانغا سالدى. باشقىلارنىڭ «غېرىب - سەنەم»نى قانداق
ئوينىۋاتقانلىقىنى كۆرۈش قىزغىنلىقىدا ئۇ شۇ كۈنى كەچتىلا
ئويۇن قويۇلىۋاتقان كۇلۇبنى سوراشتۇرۇپ تېپىپ باردى.

ئويۇن روزى ھاجىنىڭ مەسچىتى يېنىدىكى چوڭ كۈلۈبنا ئوينىلىۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ كەلگەندە ئاللىبۇرۇن بىلەت سېتىلىپ بولغانىدى. ئۇ كۈلۈپ ئالدىدا نەققەززا بولۇپ ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ يۈرگەندە، ئۇيۇقسىز ئالدىدا مەرۇپ ناسىرىنىڭ قىزى رىزۋان پەيدا بولۇپ قالدى. رىزۋان:

— ۋاي، ئابدۇۋەلىكامغۇ سىز، قاچان كەلدىڭىز؟ — دېگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى.

— تۈنۈگۈن كېلىشىم. بۇ يەردە «غېرىب - سەنەم»نى ئويناۋېتىپتۇ، دەپ ئاڭلاپ كېلىۋىدىم. قارىسام بىلەت تۈگەپتۇ.

— بولدى يۈرۈڭ، ئىشىكتىكىلەر مېنى تونۇيدۇ.

ئۇلار كىرگەندە ئويۇن باشلىنىپ بولغانىدى. غېرىب رولىنى سىراجىدىن زەپەر، سەنەم رولىنى پەرىدە ئويناۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى كىشىلەرنى ئارىلاپ ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ لۇتپۇللا مۇتەللىپنى كۆرۈپ قالدى. لۇتپۇللا شەپكىسىنى يېنىغا ئېلىپ قويۇپ، ھەدەپ بىرنېمە يېزىۋاتاتتى. ئۇ جارۇللايوپنى كۆرۈپ، يېنىدىكى بوش ئورۇنغا تەكلىپ قىلىپ سالاملاشتى - دە:

— قاچان كەلدىڭىز؟ ئۈرۈمچىنىڭ ئويۇنىنى غۇلجىنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭا قانداقراقكەن، — دېدى.

— نېمە يېزىۋاتىسىز؟ — دەپ سورىدى جارۇللايوپ.

— «غېرىب - سەنەم» توغرىسىدا مۇلاھىزە يېزىۋاتىمەن. نەگە چۈشتىڭىز؟ ماقالەم پۈتكەندە سىزگە ئوقۇپ بېرىمەن. سىز غېرىب رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوينىغان ئارتىسقۇ...

سەھنىدە مەرۇپ ناسىرى جۇنەيدىن باغدادى رولىنى ئويناۋاتاتتى. ئابدىكۇل قاراقچىلار باشلىقى رولىغا چىققانىدى. ئابدۇكېرىم رازىيوپ شاھى ئابباس رولىدا ئىدى... ئويۇن ئارىلىقىدىكى دەم ئېلىشتا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ سەھنىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ ئارتىسلار بىلەن كۆرۈشتى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئۈرۈمچىگە كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بىر - ئىككى كۈن ئىچىدىلا ئەتراپقا يېيىلىپ كەتتى. كىشىلەر: غۇلجىنىڭ غېرىب بوپ چىقىدىغان ئاتاقلىق ئارتىسى كەپتۇدەك، ناخشا ئېيتمىغان بولسا ئاۋازى كۇلۇبنى كۆتۈرۈۋېتىكۈدەك، — دېيىشەتتى. بەزىلەر: ئاشۇ ئارتىس غېرىب رولىغا چىقىپ بىر ئويناپ باقسا، كۆرسەك بوپتىكەن، — دەپ تەلەپمۇ قىلىشتى... شۇنىڭ بىلەن، ئۈرۈمچى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى جارۇللايوپنى چاقىرىپ سۆھبەتلىشىپ غېرىب رولىغا چىقىپ بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۈرۈمچىدە دەسلەپ غېرىب رولىغا قاسىمجان قەمبىرى چىققانىكەن. قاسىمجان قەمبىرى تۈرمىدىن چىقىپ قەمبەرخانىمغا ئۆيلەنگەن بولۇپ، قەمبەرخانىم بۇ ئويۇندا «غېرىبنىڭ ئانىسى» رولىنى ئالغانىكەن. گەرچە بۇ سەھنىدىكى ئادەتتىكى بىر رول ئېلىش مەسىلىسى بولسىمۇ، بۇ ئىش جەمئىيەتتىكى بەزى مۇتەئەسسىپلەرنىڭ پىتنە تېرىشىگە سەۋەبچى بولغان. ئۇلار: «ئەر - خوتۇن تۇرۇپ، بىرى بالىسى، بىرى ئانىسى بولۇپ سەھنىگە چىقسا قانداق بولىدۇ. مۇنداق ئەر - خوتۇننىڭ نىكاھى دۇرۇس بولمايدۇ» دەپ قاسىمجان قەمبىرىنىڭ غېرىب رولىنى ئېلىشىغا قاتتىق قارشىلىق قىلغان.

ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ غېرىب رولىغا چىقىشقا ماقۇل بولدى. ئەمما ئۇ:

— ئۈرۈمچىدە غېرىب - سەنەمنى يەتتە پەردە سەككىز كۆرۈنۈشلۈك كونا كىتابى بويىچە ئويناۋېتىپسىلەر. ئاھاڭ، ناخشىلىرىنىمۇ تولۇقلىمىساق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. دېكوراتسىيىلەرنىمۇ ئازراق ئۆزگەرتسەك بولغۇدەك. بىر ئاي تەييارلىق ۋاقىت بەرسەڭلار، ئاندىن ئوينىساق، — دېگەن تەلەپنى قويدى.

ئۆمەر ئۆمۈرشۇسى ئويۇننى باشقىدىن تەييارلاشقا قوشۇلدى. ئەمما، تەييارلىق ۋاقتىنى ناھايىتى ئۇزۇن كۆردى. خېلى تالاش - تارتىشتىن كېيىن، تەييارلىق ۋاقتى ئاخىر ئونبەش كۈنگە توختىتىلدى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ مەسلىھىتى بىلەن غېرىب - سەنەم ئويۇنىغا مۇھىم تولۇقلاشلار ئېلىپ بېرىلدى. زىكرى ئەلپەتتانىڭ غۇلجىدا «غېرىب - سەنەم» گە ئىشلىگەن ئاھاڭلىرى ئېلىنىپ، ناخشا - سازلارمۇ بىرقەدەر مۇكەممەللەشتى. جارۇللايوپ غېرىب رولىغا چىقىپ، بۇ ئويۇن قايتا ئوينالغاندا، تاماشىبىنلار «غېرىب - سەنەم»نىڭ ھەقىقەتەنمۇ جانلىق، تەسىرلىك چىققانلىقىنى كۆرۈشتى. جارۇللايوپ ئۈرۈمچىدە يەنە بىر قېتىم شۆھرەتكە ئېرىشتى. شۇ قېتىم ئۇ ئۈرۈمچىدە سوغۇق چۈشكىچە تۇرۇپ قالدى.

جارۇللايوپ 1943 - يىلى باھاردا تەكلىپ بىلەن ئۈرۈمچىگە يەنە باردى. بۇ قېتىم ئۇلار «غېرىب - سەنەم» دىن باشقا «ئارشىن - مال ئالان»، «پەرھاد - شېرىن» ئەسەرلىرىنىمۇ قايتا ئىشلەپ قويدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئەسلەر، پەرھاد روللىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوين

ناپ ئۈرۈمچىدىكى تاماشىبىنلارنىڭ كەڭ ئالقىشىغا ئېرىش-
تى. لوتپۇللا مۇتەللىپ جارۇللايوپنىڭ سەھنىدە رول ئېي-
نىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە ماقالە يېزىپ
«شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلدى.

1943 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇ يەنە غۇلجىغا قايتتى. ئۈ-
رۈمچى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۇنى ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كې-
لىشكە تەكلىپ قىلغانىدى. لېكىن جارۇللايوپ قايتىپ
بارالمىدى. ۋەزىيەت بارغانسېرى جىددىيلىشىپ، ئوچ ۋىلا-
يەت ئىنقىلابى پارتلاش ئالدىدا تۇراتتى.

ئون تۆتىنچى باب

ئىنقىلاب يىللىرىدا!

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ خەلققە سالغان زۇلمى
كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ، 1944 - يىلى ئىلى تاغلىرىدا
ئاخىر ئىنقىلاب ئوتى ياندى. بۇ يالقۇن ئۇلغىيىپ، تېز-
دىن غۇلجا شەھىرىگە تۇتاشتى. ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى ئو-
بۇر - ئۆزگىرىشچىلىكتا ساتايىنەۋېسىنىڭ پائالىيەتلىرى توختى-
ى. پۈتۈن جەمئىيەت، پۈتۈن خەلقنى تەشۋىش ۋە جىد-
دىيلىك ئۆز قوينىغا ئالغانىدى.

— خوش ئابدۇۋەلى، ئۈرۈمچىنىڭ ئەھۋالى قان-
داق؟ — دەپ سورايتتى بازاردىكى بۇرادەرلەر.

— ئۈرۈمچىدىمۇ پالانچىنى قولغا ئاپتۇ، پوكۈنچىنى
ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق. كۈندۈزى قارې-
ساڭ يەنە ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئىش - ئوقىتىنى قىلىۋاتقان...

— ھە، ھەرقانداق شۇملۇق بولسا كېچىسى قىلىدۇ-دە، بۇ ئەبلەخلەر... مانا، نەلقىدا يۈرىكى بار ئەرلەردىن بىرقانچىسى چىقىپتۇ دەيدۇ.

بازار ئىچىدە خەلقنى ئىتتىپاق بولۇپ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە ئورتاق قارشى تۇرۇشقا چاقىرىدىغان تەشۋىق ۋەرەقىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئاز ئۆتمەي، ئىلىقىدىن چۈشكەن پارتىزانلارنىڭ ئوپادىكى تۈرمىگە ھۇجۇم قىلىپ، قامىلىپ ياتقان مىڭلىغان كىشىلەرنى قۇتقۇزۇپ چىقىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر شەھەرگە پۇر كەتتى. ئەمدىلىكتە شەھەرنىڭ ئۆزىمۇ تېگىپلا كەتسە پارتلاپ كېتىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغانىدى.

بىر كۈنى، سەھەر ۋاقتىدا جارۇللايوپنىڭ دەرۋازىسىنى بىرى ئۇردى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئېھتىيات بىلەن دەرۋازىنى ئېچىپ، دەرۋازا ئالدىدا تۇرغان ئابدۇكېرىم ئابباسوپنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. ئۇنىڭ يېنىدا قولىدا ئاپتومات تۇتقان ئىككى - ئۈچ كىشى تۇراتتى. سالامدىن كېيىن ئۇلار ئىچىشكە سۇ سوردى.

— ئاسماندىن چۈشتۈڭلارمۇ، نەدىن كەلدىڭلار؟ قېنى، ئۆيگە كىرىڭلار!

— ئالدىرايمىز، — دەپ ھويلىدىلا كىرىپ توختىدى ئۇلار، ھەر بىرى گۈپۈلدىتىپ بىر - ئىككى چۆمۈچتىن ئۇسسۇزلۇق ئىچىشتى.

جارۇللايوپ ئابدۇكېرىم ئابباسوپنى كىچىك چېغىدىنلا تونۇيتتى. ئابباسوپ بالا ۋاقتىدا ھۈسەينىيە مەكتىپىدە بىر مەزگىل ئوقۇغانىدى. مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭ قوي-

خاندا ئۇ لەپەرلەرگە چىقاتتى. ئۈرۈمچىدە چاغلىرىدىمۇ غۇل-
جىغا كەلسىلا سالايىنەپىسىگە پات - پات بېرىپ تۇراتتى.
«ئۆز موھىت» ئوخشاش نەھەدە كىتابلىرىنىڭ تەرجىمىسىنى
سەنئەت ئۆمەككە ئابدۇكېرىم ئابباسوپ يەتكۈزۈپ بەرگەنىدى.
ئابدۇكېرىم ئابباسوپنىڭ ئاكىسى ئابلىز، جارۇللايېپنىڭ يې-
قىن ئادىمى ۋە بازاردا بىللە ئوقەت قىلىدىغان شېرىكى
ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان چېغى-
دا، ئۇنىڭ دادىسى ھاشىم ئاقساقال شىڭ شىسەي ھۆكۈ-
مىتى تەرىپىدىن غۇلجىدا قولغا ئېلىنىدى. ئارقىدىنلا ئابباس-
سوپ ساۋەنگە پالاندى. مانا شۇ چاغلاردا ئابلىز بىلەن
جارۇللايوپ ئۈرۈمچىگە ماڭىدىغانلاردىن ئابدۇكېرىم ئابباس-
سوپقا خەت - خالتا ئەۋەتىپ تۇرغانىدى. خوش، ئۇلار
بۈگۈن بىر قاق سەھەردە نەدىن پەيدا بولۇشقاندۇ؟!...

— بىز خائىن لۇبىندىنا خەلقنىڭ ھۆكمى — ئۆ-
لۈم جازاسىنى ئىجرا قىلىپ كەلدۇق، — دېدى ئابباسوپ،
ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ كۆڭلىدىن كېچىۋاتقان خىيالىنى
سەزگەندەك، — سىز ئىنقىلاب قىلمىشنى خالايدىغان تونۇش-
لىرىڭىز بولسا باشلاپ چويۈن زاۋۇتىغا بارارسىز. شۇ يەرگە
توپلاشماقچىمىز.

ئۇلار شۇنداق دېيىشتى - دە، قانداق تۇيۇقسىز پەي-
دا بولغان بولسا يەنە شۇنداق تېز كۆزدىن غايىب بولدى.
جارۇللايوپ «لۇبىندى ئۆلتۈرۈلدى» دېگەن گەپنىڭ تەسى-
رىدە ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىلا قېتىپ تۇرۇپ قالدى. «شۇ
لۇبىندى راستىنلا ئۆلگەن بولسا - ھە!»

لۇبىندى گومىنداڭنىڭ ناھايىتى تەسىرى چوڭ/ساق-
چى ئەمەلدارى ئىدى. ئۇ «قالايمىقانچىلىق» لارنى/ بىر

تەرەپ قىلىش ئۈچۈن غۇلجىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇق-
لىرىنى قولغا ئېلىپ غۇلجىغا كەلگەنىدى. كەلگەن كۈنى-
دىن باشلاپ لۇبەندى ئىككى قوللۇق ھىيلىگەرلىك ۋاسىتە
قوللىنىپ، بىر تەرەپتىن خەلقنى باستۇرۇش ئىشىغا قول
سالسا، يەنە بىر تەرەپتىن دىنىي زاتلارنى، خەلق ئىچىدە
تەسىرى بار شەخسلەرنى ھەدەپ ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان
قىلىپ تېخىمۇ رەزىل شۇملۇقلارنى پىلانلاپ يۈرگەنىدى.
لۇبەندى ئەسلى غۇلجىلىق خۇيزۇ ئىدى. ئەلىمدىكەلەر ئۇ-
نى «مۇخەممەر» مۇ دېيىشەتتى. ئۇ كۈندۈزى دىنىي زات-
لارغا نەزىر بېرىپ خەتمە - قۇرئان قىلدۇرسا، كېچىسى
زىيالىيلارنى چاقىرىپ ھاراق زىياپىتى ئۆتكۈزەتتى. مەلۇم
ئۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، سانايىئەپسەدىكى بىر قىسىم مۇ-
ھىم كىشىلەرنىمۇ ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلىپ ئولتۇر-
گەنىدى. لۇبەندىنىڭ پارتىزانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلى-
كى توغرىسىدىكى خەۋەر پۈتۈن شەھەرنى زىلزىلىگە سالدى.
بۇ خۇددى پارتلاش ئالدىدا تۇرغان بومبىغا ئوت يېقىۋەت-
كەندەك ئىش بولدى...

ئابدۇۋەلى جارۇللايېپ مەھەللىسىدىكى يىگىرمە -
ئوتتۇز ئادەم بىلەن چويۇن زاۋۇتىغا يېتىپ بارغاندا، بۇ يەرگە
ئالدىراپ نۇرغۇن ئادەم توپلىشىپ بولغانىدى. ئۇلار-
نىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كەلگىنىگە تېخى ئۇزۇن
بولمىغان قاسىمجان قەمبىرى، مەھەممەتجان مەخسۇم، رە-
خىمجان سابىرھاجىيوپ قاتارلىق كىشىلەرمۇ كۆزگە چېلى-
قاتتى. كىشىلەر ئارىسىدا: بىر قىسىم پارتىزانلارنىڭ ھازىر
پىلاچى خالق، سويدۇك تەرەپلەرنى ئايلىنىپ كېلىپ باش-
كۆۋرۈك ئەتراپىغا توپلانغانلىقى، بۇ يەردە ھازىر شۇ پار-

تېزانلار بىلەن قوشۇلۇپ باش ساقچىغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىنىڭ ئۇزۇلۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا گەپ - سۆزلەر بولۇۋاتقان ئىدى. راست دېگەندەك، شۇ كېچىدىلا بۇ پىلان ئورۇنلىنىپ، باش ساقچى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىشى ئەنە شۇ كۈندىن باشلاندى.

ئۇرۇش باشلىنىش بىلەن سانايىنەپىسىدىكى سەنئەتچىلەرنىڭ ياشلىرى قولىغا قورال ئېلىپ ئالدىنقى سەپتىكىلەرگە قېتىلدى. يېشى ئوتتۇز بىلەن قىرىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكىلەر شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا قاتناشتى. ياشتا چوڭلارنىڭ ھەممىسى ئۆي - ئۆيىگە تارقاپ، كۈندىلىك تىرىكچىلىكى بىلەن شۇغۇللاندى.

ئىنقىلابچىلار شەھەرنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، تېزدىن ئامانلىقنى ساقلاش ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇ ئەترەتنىڭ باشلىقى ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، رەخمجان سابىرھاجىيوپ، مەسكاۋپ ۋە كېيىن نەبىجان قاتارلىق كىشىلەر بولغانىدى. شەھەردىكى تۆت ئورۇنغا ساقچى شۆبە ئىدارىلىرى قۇرۇلدى. زىياسەمەدى، نايىپجانلار خەنزۇ بازىرىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىنى باشقۇردى؛ قازانچىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىگە ئېلىخان تۆرىنىڭ ئوغلى ئاسىلقان، ئابدۇقادىرلار مەسئۇل بولدى؛ شەھەر ئىچىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىگە چۆچەكتىن كەلگەن ئوختى ئەلىموپ، تۇرسۇن بايۋەچچىلەر رەھبەرلىك قىلدى؛ دەڭدەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىدە ئابلا زاكىروپ، ئەزىز قاراباشوپ، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپلار مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئۆتىدى.

ئامانلىقنى ساقلاش ئەترىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا ئىچكى ھەيرانباغ، ئايرودروم، لەڭشاڭلاردا گومىنداڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرى جان تالىشىۋاتقان بولۇپ شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش خىزمىتىدە ئىشلىنىدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ساقچىدىكىلەر دائىم شەھەر خەلقىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، خەنزۇ پۇقرالارغا «دەخلى قىلىنمىسۇن» دېگەن مەزمۇندىكى يەڭ بەلگىلىرىنى تارقىتىپ بېرىش، ئوغرى، بۇلاڭچى ۋە شەھەر ئىچىدە ھەرىكەتلىنىپ يۈرگەن دۈشمەن جاسۇسلىرىغا زەربە بېرىش ئوخشاش ۋەزىپىلەر بىلەن كېچە - كۈندۈز ئالدىراش بولاتتى.

جەمئىيەتتە تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بەزىدە ئادەمنىڭ تەقدىرىگە كۈتۈلمىگەن ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. سەھنىدە شۆھرەت قازانغان «غېرىب» ئەمەلىيەتتە تولۇق ساقچى فورمىسىنى كىيىپ، ناچالنىك ئۇنۋانى بىلەن 1944 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە ئامانلىق ساقلاش خىزمىتىنى ئىشلىدى. بۇ ئۇنىڭ سەنئەت ئىشى بىلەن ئۆتكەن پۈتۈن ھاياتىدىكى كىچىككىنە قىستۇرما ۋەقەلىكتەك بىر ئىش بولدى. ئەمما، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ھايات سەھنىسىدىكى بۇ رولىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئالدى. ئۈچ ۋىلايەت مەركىزىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى جارۇللايوپقا بۇ مەزگىلدە كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن مۇكاپات ۋە مېداللار بەردى.

*　　　*

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئىلگىرى سەنئەت ساھەسىدە ئىشلىگەن، كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، سانايىـ

مەيسنى قايتا تەشكىللىدى. بۇ سەپكە يەنە قازاق، ئۆزبېك، تاتار، شىبە ئوخشاش ھەر مىللەت ئارتىسلىرىنى قېتىلىپ، سانايىنەپىسنىڭ ئىسمى — «ئىتتىپاق تىياتىرى» بولدى. ئاساسلىق ئارتىسلارنىڭ ھەممىسىگە رەسمىي مائاش بەلگىلەندى. سەھنە جاھازلىرى ۋە ئارتىسلارنىڭ سەھنە كىيىملىرى تولۇقلىنىپ، ئىلگىرىكىدەك باشقىلاردىن ئارىيەت ئېلىپ كېلىندىغان ئىشلارغا خاتىمە بېرىلدى.

دەسلەپتە ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ تىياتىرغا قايتىپ كېلىشنى خالىمىدى. ئۇنىڭ نەزىرىدە: سەھنىلەردە كىتابلاردىكى قەھرىمانلارنى دوراپ ئارتىسلىق قىلغاندىن كۆرە، قورال تۇتۇپ، ئىنقىلابقا بىۋاستە قاتنىشىش ئەھمىيەتلىك ئىدى. ئىتتىپاق تىياتىرىنىڭ تەشكىللىنىشىگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، جارۇللايوپنى چاقىرتىپ سۆھبەت ئېلىپ باردى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاتاقلىق رەھبىرى ئەخمەتجان ئەپەندى بىلەن ئىلى گېزىتخانىسىنىڭ يېنىدىكى ئۆيلەرنىڭ بىرىدە كۆرۈشتى. ئەخمەتجان ئەپەندى بېشىغا مانچەستىر قىزىل دوپپا كىيگەن بولۇپ، كىيىملىرى ناھايىتى ئاددىي ئىدى.

— ئاڭلىدىم، — دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، — ساقچىدا يامان ئەمەس ئىشلەپسىز. يەنە داۋاملىق ئىشلەپ قېلىش ئارزۇيىڭىز بار ئىكەن.

— شۇنداق، ئەپەندىم.

— يېقىندا، گومىنداڭ تەرەپ بىلەن تۈزۈلگەن بىتىمدا «مىللىي مەدەنىيەت بىلەن سەنئەتنى ئەركىن راۋاج-

لاندۇرۇش» دېگەننى ئالاھىدە بىر ماددا قىلىپ كىرگۈزدۇق. قوراللىق ئۆزگىرىش تۈگەيدۇ. لېكىن، خەلقنىڭ مەدەنىيەت - سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش خىزمىتى مەڭگۈ داۋاملىشىدۇ... بۇنى چۈشىنىسىزغۇ دەيمەن جارۇللايوپ؟

— چۈشىنىمەن، ئەپەندىم.

— مەببەللى، سىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، ساقچىلىق كېنېرالى بولغىنىڭىزدىن، سەھنىنىڭ ئادىدىي ئارتىسى بولغىنىڭىز ئەھمىيەتلىك. سىزنىڭ ساقچىدىكى ئورنىڭىزغا ھازىرلا باشقا بىرەيلەننى يۆتكەپ كېلىپ تولۇقلاشقا بولىدۇ. ئەمما، خەلقنىڭ سىزدەك بىر ئارتىسنى يېتىشتۈرۈشى ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس...

بۇ گەپلەر جارۇللايوپقا قاتتىق تەسىر قىلدى. ئۇ شۇ كۈنىلا ئىتتىپاق تىياتىرىغا بېرىپ ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇردى.

بۇ قېتىم تىياتىرغا يەنە ھەسەنجان جامى قاتارلىق تۆرگەن يېڭى كۈچلەردۇ كېلىپ قوشۇلدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن تۈزگەن تىنچلىق بىتىمىنى بۇزغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدىكى سەنئەتچىلەر ئېغىر بېسىمغا ئۇچرىغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ۋەزىيەتتە سىراجىدىن زەپەر، ئابدىگۈل، ھۆرنىيەت، قادىر رازى، ئابدۇكېرىم رازى، ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، ھۆرنىيازخان، ئۆزىزەم قاتارلىق بىر تۈركۈم سەنئەتچىلەرنى ئۈرۈمچىدىن ئۈچ ۋىلايەتكە جەلپ قىلىپ ئەكىلىپ ئىتتىپاق تىياتىرىنى كۈچەيتتى.

ئىتتىپاق تىياتىرى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن ئاتاقلىق رېژىسسور جالالىدىن يەھيارى توكۇل يىگىنىسنىڭ

سۈيقۇقى تومۇرغا مىڭىپ كىتمىش سەۋەبى بىلەن ۋاقىتسىز ئالەمدىن ئۆتتى. ھەممە ئۇنىڭ ۋاپاتىغا قاتتىق ئىچچىندى... قايتا تەشكىللەش بولغاندا سىراجىددىن زەپەر تىياتىر باشلىقى بولدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ، ئابدىگۈل، ئابدۇكېرىم رازىيوپلار كەسپىي بۆلۈمگە يېتەكچىلىك قىلدى. بۇ يىللاردا مۇزىكا، ناخشا - گۈسىرۇللاردا كۆپلىگەن يېڭىلىقلار بارلىققا كەلدى. تىياتىر ھال سوراش ئۆمەكلىرى تەشكىللەپ بورتالا، جىڭ، كەڭساي، شىخو، ماناس قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۇچ ۋىلايەت جەڭچى - ئوفىتسېرلىرىغا ئويۇن قويدى. شۇ يىللاردا نىم شېھىتنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» ئەسىرى، «غېرىپ - سەنەم»، «قانلىق داغ»، «غۇنچەم»، «گۈلنسا»، «باي ۋە مالاي»، «تارىشىن - مال ئالان»، قازاقچە «بوز يىگىت»، «قالىڭ مال»، «قىزچىبەگ»، «شۇغا»، «ئىرتارغىن» قاتارلىق ئەسەرلەر ئوينالدى.

جارۇللايوپ يېتەكچىلىك خىزمىتىنى ئىشلەش بىلەن يەنە ئاساسلىق روللارنى ئالدى. ئۇ ئىجرا قىلغان «مەجنۇن»، «قارا دەيدۇ»، «دەردىڭ يامان»، «ئالتۇنتۇم» دېگەن خەلق ناخشىلىرى فىرونتتىكى جەڭچى - ئوفىتسېرلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. شۇ چاغدىمۇ بەزى جەڭچىلەر ئۆيۋەندىن خەت چىقىرىپ، جارۇللايوپنىڭ «غېرىپ - سەنەم» ۋە باشقا سەھنە ئەسەرلىرىدىكى ناخشىلارنى ئورۇنداپ بېرىشىنى تەلەپ قىلاتتى.

بەشىنچى قىسىم

سەپەر

1949 - يىلى ئۆلكە ئازاد بولۇش بىلەن ئىلى «ئىتتىپاق تىياتىرى» رەسمىي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تىياتىر بولۇپ قۇرۇلدى. شەھەرلەردىن يېزىلارغىچە، ئىدارە - مەكتەپلەردىن مەھەللىلەرگىچە سەنئەت كۇرۇژوكلىرى تەشكىللىنىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىدىكى قايىنام - تاشقىنلىق يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تىياتىر ئەينى يىللاردىكى «يەر ئىجارىسىنى كېمەيتىش»، «يەر ئىسلاھاتى» ئوخشاش ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ماسلىشىپ، جايلارغا بېرىپ ئويۇن كۆرسەتتى. ھۈسەنجان جامى مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن «ئازاد زامان»، ئابدۇنەبى ماناپوپ ئىشلىگەن «ئاشۇ باغ»، «ئىشلە ئىشچان دېھقانلار» دېگەندەك دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ناخشا - سازلار بارلىققا كەلدى. تىياتىر يەنە «قانلىق داغ»، «دۇنچەم»، «گۈلنىسا»، ماياپە قادىرنىڭ «زومىگەرلەر خەلق قولىدا» دېگەنگە ئوخشاش سەھنە ئەسەرلىرىنى ئوينىدى. بۇ دەۋردە چارۇللايوپ سەھنە كىتابلىرىدا داۋاملىق رول ئېلىش بىلەن يەنە رېژىسسورلۇق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىدى، تۆۋەنگە بېرىپ ئويۇن قويغان چاغلاردا ئۇ ئېيتقان «ئۇما ناخشىسى» دېھقانلار

تەك سۆيۈپ ئاڭلايدىغان ناخشا بولۇپ قالغاندى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ 1951 ـ يىلىدىن 1956 ـ يىلغىچە يەنە ئەھمىيەتلىك بىرقانچە سەپەرلەردە بولدى.

ئون بەشىنچى باب

مۇقام ئۇستازى يىلەن يىللە

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان. ئون ئىككى مۇقام — خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئەسىرلەر مابەينىدىكى سەنئەت تارىخى، بەدىئىي دىتى، تەپەككۇرى، مۇزىكا تۇيغۇسى قاتارلىق تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇزىكا قامۇسى؛ شۇنداقلا ئۇ مەلۇم بىر دەۋرنىڭ، بىردەملىك قىزغىنلىقنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، مىللىتىمىزنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل، كۈيى جەھەتتىكى ئۇزاق يىللىق ئىزدىنىشىنىڭ مەھسۇلى. ئۇيغۇر كۈيشۇناسلىقى توغرىسىدىكى يازما خاتىرىلەر، مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە سىزىپ قالدۇرۇلغان ساز ئەسۋابلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، سازەندە، ئۇسسۇلچىلارنىڭ ئاجايىپ ئوبرازلىرى خەلقىمىزنىڭ سەنئەت تارىخىنىڭ ناھايىتىمۇ يىراقتىن باشلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئون ئىككى مۇقام ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى ئاھاڭلارنىڭ مەيدانغا كېلىش دەۋرى ئىسلام دىنى ۋە بەلكى بۇددا دىنلىرىدىنمۇ ئىلگىرى بولۇشى مۇمكىن.

ئون ئىككى مۇقام ئاشۇ ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىكى

خەلق ئاھاڭلىرى ۋە ھەر بىر دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر كۈيچىلەر-نىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرىنىڭ توپلاپ - رەتلىنىشىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن مۇنداق مول بايلىقنىڭ ئۆز ئاھاڭ تەرتىپلىرى بويىچە رەتلىنىپ، تولۇقلىنىپ، بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تۇرغۇزۇلۇشى — مىللىتىمىزنىڭ مۇستەھكەم بىرلىككە، پاراۋانلىققا، ئۇزۇن يىللىق تىنچلىققا ئىگە بولغان بىر دەۋرنى باشتىن ئۆتكۈزگەنلىكىدىن ۋە بۇ خىزمەتنىڭ ئەنە شۇ دەۋردە ئورۇنلانغانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ. چۈنكى ئون ئىككى مۇقامدەك مۇنداق بىر چوڭ مۇزىكا قامۇسىنى تىكلەش ئۈچۈن خەلق بىلەن ھاكىمىيەت تەڭ قاتناشماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى... يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئون ئىككى مۇقام مىللىتىمىزنىڭ بارلىق خەلق ئاھاڭلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىردىنبىر قامۇسمۇ ئەمەس، بۇ قامۇس ئىچىگە كىرمىگەن نۇرغۇن ئاھاڭلار يەنە خەلق ئىچىدە چېچىلىپ تۇرۇپتۇ. بۇ خەلقىمىزنىڭ ناخشا - كۈي بايلىقىنىڭ ناھايىتىمۇ موللۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇقام — شەخسلەرنىڭ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن يەككە ئولتۇرۇپ ئورۇندايدىغان سازى ئەمەس، ئۇ چوڭ بىر كوللېكتىپنىڭ، ئاممىۋى سورۇنلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىلمىي ئاساستا كىرىشتۈرۈلگەن مۇزىكا تەرتىپى. ھەر بىر مۇقامنىڭ باشلىنىش قىسمى چوڭقۇر، پەلسەپىۋى پىكىرگە ئىگە تېكستلەر بىلەن سالماقلىق، مۇڭلۇق ئېيتىلىدىغان بولۇپ، ئۇ ئەنە شۇ چوڭ سورۇندىكى كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى يىغىش، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ھېسسىياتىنى مۇزىكا دۇنياسىغا باشلاپ كىرىش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مۇقام

ئۆزىنىڭ سىرلىق تىللىرى بىلەن تىڭشىغۇچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالغاندىن كېيىن قەدەممۇ قەدەم يېڭىلىنىپ، بارغانسېرى شوخ پەدىلەرگە، كوللېكتىپ ئورۇندىلىدىغان ناخشا - ئۇسسۇل ئاهاڭلىرىغا ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ يەنە مەرغۇللىرى، چۈشۈرگىسى بولىدۇ. بۇ هال بىزگە خۇددى كىرىش سۆزى، باپ، خاتىمىلىرى تولۇق يېزىلغان مۇكەممەل بىر ئەدەبىي ئەسەرنى ئەسلىتىدۇ.

ئۇيغۇر خاندانلىقلىرىنىڭ پارچىلىنىشى، چوڭ - كىچىك يېغىلىقلار، دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ تاشلىنىپ قېلىنىشى، قۇملۇقلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ تارىم ۋادىسىدىكى نۇرغۇن بوستانلىقلارنى ۋەيران قىلىپ، خەلقنى يىراقلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىشى قاتارلىق خىلمۇ خىل تارىخىي هادىسىلەر تەسىرىدە مىللىتىمىزنىڭ سەنئىتى بەزىدە روناق تېپىپ گۈللەندى، بەزىدە ئاجىزلاپ كەتتى ... بولۇپمۇ كېيىنكى يىللاردا مۇستەبىت هاكىمىيەتلەرنىڭ خەلق تۇرمۇشىنى، ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋەيران قىلىش، دىنىنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە مىللىي زۇلۇم تۈپەيلىدىن مىللىتىمىزنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى جۇشقۇن دەۋرى تۈگەپ، ئون ئىككى مۇقام يوقىلىش گىردابىغا كېلىپ قالغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن خەلق هۆكۈمىتى بۇ خەۋپنى دەرهال تونۇپ، ئون ئىككى مۇقامنى قۇتقۇزۇلدۇرۇش خىزمىتىگە قول سالدى.

بۇ تارىخىي ئەهمىيەتلىك خىزمەت شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئاددىي بىر قورۇدا ئېلىپ بېرىلماقچىدى. 1951 - يىلى ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش خىزمىتىگە قاتنىشقا غۇلجىدىن روزى تەمبۇر بىلەن ئابدۇۋەلى جارۇللا-

يوپىرىغ ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلدى. بۇ يەردە جارۇللايېپ جەنۇبىي شىنجاڭدىن چاقىرتىلغان ئاتاقلىق مۇقامچى تۇرداخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇرئاخۇن بىلەن تونۇشتى. سەنئەتچىلەرنىڭ يېتىپ - قوپۇشى، تاماقلىنىشى ۋە ئۈنئالغۇغا ئاۋاز بېرىشى ئۈچۈن ئاشۇ قورۇ ئىچىدە مەخسۇس ئۆيلەر ھازىرلانغانىدى، مەخسۇس بىر ئاشپەز ئۇلارنىڭ تاماقىدىن خەۋەر ئالاتتى. ئۈنئالغۇغا ئېلىش، نوتىغا خاتىرىلەش ئىشلىرىنى بېجىرىش ئۈچۈن ۋەن تۇگشاۋي باشلىق ئۈچ - تۆت مۇزىكا مۇتەخەسسىسلىرى ھازىر بولدى. تەرجىمە ۋە تېكىستلەرنى خاتىرىلەش ئىشلىرىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن ئابدۇكېرىم خوجايوپ، تېيىپجان ئېلىيوپ، ئارتىس ئايىمجان قاتارلىق يولداشلارمۇ قاتناشتى.

1880 - يىللىرى ئەتراپىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى مۇھەممەت موللا (كارۇشالڭ ئاخۇنۇم) غۇلجىدا تۇرغان قىرىق يىلدىن ئوشۇق ئۆمرى ئىچىدە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئىلىدا ئون ئىككى مۇقامنىڭ داستان قىسمىنى بىر قەدەر كەڭ تارقاتقانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلىدىكى مۇقامچىلىق يەنىمۇ راۋاجلانغانىدى. مۇھەممەت موللىنىڭ شاگىرتلىرىدىن مەتىمىنئاخۇن مۇقامچى، ھاسان تەمبۇر، ھۈسەيىن تەمبۇر، بارات تەمبۇر، روزى تەمبۇر، جامى ئاكا، ئابلا تەمبۇر قاتارلىق مەشھۇر نەغمىچىلەر مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئېيتىشتا ئۇنىڭغا يەنە ئىلى ناخشىلىرىنىڭ پۇرىقىنى بېرىپ، بۇ ئاھاڭلارنى تېخىمۇ يېقىملىق، شوخ قىلىپ، يېڭىچە تۈسكە كىرگۈزگەنىدى. جارۇللايوپ ئۆز ئۆمرىدە ئەنە شۇ ساز ئۇستىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى كۆرگەن. بۇ قېتىم تۇرداخۇن ئاكا

ئۇنىڭدا تېخىمۇ چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى.

تۇرداخۇن ئاكىنىڭ يېشى شۇ چاغلاردا يەتمىشتىن ھالقىغانىدى. ئۇ دوكلەك يۈز، ئوتتۇرا بوي، ساقاللىق كەلگەن، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. مىجەزى ئوچۇق، پاراڭچى كىشى ئىدى. شۇ قېتىم ئۇ ئۈرۈمچىگە يەكەندىن كەلگەنىدى. تۇرداخۇن ئاكىنىڭ پاراڭ سېلىپ بېرىشىچە: ئۇنىڭ دادىسىمۇ ئۇستا سازەندە ئىكەن. تۇرداخۇن ئاكا ياش ۋاقتىدا ساز ئۆگىنىشكە ناھايىتى ئىشتىياق باغلىغان، ئۆگەنگەنلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن كۆپ يۇرتلارنى ئارىلاپ، نۇرغۇن ئۇستىلارنى كۆرگەنىكەن. ئۇ ساقلاپ كەلگەن ئون ئىككى مۇقام تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ئەنە شۇنداق بىر ئۆمۈر چەككەن رىيازىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرى تۇرداخۇن ئاكا بىلەن روزى تەمبۇرنىڭ جەنۇب ۋە شىمال ئۇسلۇبىدىكى ئېيتىشلىرىنى ئاساس قىلىپ ئايرىم لېنتىغا ئېلىندى. ئۇ چاغدىكى ئۈنئالغۇنىڭ شەكلىمۇ غەلىتە بولۇپ، ئۈنئالغۇ لېنتىسى ئورنىغا غالتەككە ئورالغان سىم ئىشلىتىلەتتى. تۇرداخۇن ئاكا مۇقام ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇراخۇن يېنىدا ئولتۇرۇپ داپ بىلەن تەڭكەش قىلاتتى. ئۇلار بىر-ئىككى سائەت چېلىپ، دەم ئېلىشقا ئولتۇرغاندا روزى تەمبۇر ئېيتاتتى، بۇ چاغدا جارۇللايوپ داپ بىلەن تەڭكەش قىلاتتى ۋە مۇقامنىڭ داستان قىسمىدىكى ناخشىلارغا قوشۇلاتتى.

تۇرداخۇن ئاكا تۇنجى قېتىم ئۈنئالغۇدىن ئۆز ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا ھەيران بولۇپ:

— بۇمۇ بىر كارامەتكەن جۇمۇ! شۇنچە ياشقا كەل-

گوچە خەلققە ناخشا توۋلاپ بېرىپ، ئۆزۈمنىڭ ئاۋازىنى ئۆزۈم ئاڭلاپ باقماپتىكەنمەن... — دېدى.

تۇداخۇن ئاكىنىڭ سۆزلىرى ئەنە شۇنداق ئاددىي ۋە مەنىلىك ئىدى. بىر كۈنى جارۇللايۇپ:

— تۇداخۇنكا، مۇشۇ مۇقام دېگەننىڭ مەنىسى زادى نېمىدۇ؟ — دەپ سورىۋىدى، تۇداخۇن ئاكا:

— ئابدۇۋەلى، مۇقام دېگەن ئالتۇن قوزۇق، روھىي ئوزۇق، — دەپ جاۋاب بەردى.

ئۇلىنالىمىغا هەر كۈنى تۆت - بەش سائەت ناخشا بېرىلەتتى. ئاندىن دەم ئېلىش بولاتتى. بۇ چاغدا، تەڭرىتېغىنىڭ ئىككى ئېتىكىدىن كەلگەن بۇ مەشھۇر نەغمىچىلەر قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كېتىشەتتى. بىر كۈنى تۇداخۇن ئاكا روزى تەمبۇرنىڭ تەمبۇر چېلىشىغا زوقى كېلىپ:

— ئوفاۋالا، سىلى بۇ هۈنەرلى كىمدىن ئۆگەنگەن؟ — دەپ سورىدى.

— مۇھەممەت موللامدىن، — دەپ كارۋىشالىق ئاخۇنۇم توغرىسىدا پاراڭ قىلىپ بەردى روزى تەمبۇر.

— هە، بىلىمەن. مۇھەممەت موللا دادامنىڭ يېقىن بۇرادىرى ئىدى. سازدا كامالەتكە يەتكەن كىشى، دەپ ئاڭلىغان. ئۇ زات بىلەن قانچە يىل بىللە بولغانتىلە؟

— ئېلىمنىڭ ئادەملىرى مۇقامنىڭ داستان قىسمىنىلا ئۆگىنىپ، قالغان ئاهاڭلىرىنى ئۆگىنىشكە ئانچە كۆڭۈلشـمگەنىكەن. بۇ ئىشقا كارۋىشالىق ئاخۇنۇم ناهايىتى هەيران بولغانىكەن. مەن مەرهۇم بىلەن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۈچ-تۆت يىللا بىللە بولۇپ قالدىم. بۇرۇنراق تونۇشقان بولسام كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالىدىكەنمەن، — دېدى روزى

تەمبۇر. تۇداخۇن ئاكا يېنىدىكى ئوغلىغا قاراپ:

— مانا قارا، خاۋۇ ئوغاۋالنىڭ جىلگىرىنى. سەنزە ھېنىڭ قىشىمدا يىگىرمە يىل داپ چالدىڭ، مۇشۇ ئوغاۋالچىلىكمۇ بىرنېمە ئۆگەنمىدىڭ، — دېدى.

روزى تەمبۇر تۇداخۇن ئاكىنىڭ ساز چېلىشى، ناخشا ئېيتىشتىكى پىششىقلىقىنى، ئاھاڭ، تېكىستلەرگە بايلىقىنى كۆرۈپلا بۇ كىشىنىڭ كۈچلۈك بىر مۇزىكا ئۇستىسى ئىكەنلىكىگە قول قويغانىدى؛ تۇداخۇن ئاكىمۇ روزى تەمبۇرنىڭ تەمبۇر چېلىشتىكى ماھىرلىقى، ئاھاڭلارنى ئورۇنداشتىكى ئەپىسلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ تالانتلىق سازەندە ئىكەنلىكىگە باھا بېرىپ بولغانىدى. بۇ ئىككى ساز ئۇستىسىغا بىر-بىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئارتۇقچە سۆز كەتمەيتتى. روزى تەمبۇر تۇداخۇن ئاكىنى ناھايىتى ھۆرمەتلەيتتى، تۇداخۇن ئاكا ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئادەملىرىگە ئىشلىتىدىغان ئاددىي تىلى بىلەن روزى تەمبۇرنى «ئوغاۋالا» دەپ ماختايتتى.

تۇداخۇن ئاكىنىڭ ئاۋازى ساپ، يېقىملىق ئاۋازلاردىن ئىدى، ئۇ مۇقام تېكىستلىرىنىڭ سۆزلىرىنى ناھايىتى ئوچۇق ئالاتتى. بۇ زاتنىڭ ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي بولۇپمۇ ئاھاڭ، تېكىستلەرنى تېنىمەي، شۇنچە راۋان بايان قىلىشى كىشىنى قايىل قىلماي قالمايتتى. تۇداخۇن ئاكا مۇقامنى خۇددى نامازدا ئولتۇرغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، سول قولىدىكى سازنىڭ بېشىنى سول يوتىسىغا تىرەپ ناھايىتى ئەستايىدىل ئېيتاتتى، مۇقام باشلانغاندا گويا كۆز ئالدىدىكى پۈتۈن نەرسىنى ئۇنتۇپ، غايىبانە بىر ئالەمگە كەتكەندەك كۆزىنى يۇمۇپ بىر ئېيتقىنىچە ئاخىرىنى چۈشۈرۈپ

بىراقلا توختايتتى.

بەزى كۈنلىرى، كەچتە پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئۇ:

— قېنى، ئىلىنىڭ ناخشىلىرىنى بىر ئاڭلىمايلىمۇ! — دەپ قالاتتى.

مۇنداق چاغلاردا روزى تەمبۇر بىلەن ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بېرەتتى. جارۇللايوپ تۇنجى قېتىم يۇقىرى ئاۋازدا كوچا ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بەرگەندە تۇداخۇن ئاكا:

— ئوغاۋالا! — دەپ جارۇللايېۋنىڭ قولىنى سىقتى، — بۇ ناخشىلار قۇيرۇقىنىڭ پۈركىنى چىلىق تۇتۇپ تۇرۇپ ئېيتىدىغان چىلىق ناخشىلارئىكەن جۇمۇ ... ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ھەرەمگە بارالىسام ئىلىنى بىر كۆرسەم بولغۇدەك...

ئەپسۇسكى، تۇداخۇن ئاكىغا ئىلىغا كېلىش نېسىپ بولمىدى. شۇ قېتىم، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش ئاخىرلىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئۇلۇغ زات يەكەندە ئالەمدىن ئۆتتى. روزى تەمبۇر 1957 - يىلى 57 يېشىدا غۇلجىدا ۋاپات بولدى. شۇم ئەجەل قىسقىغىنا بەش - ئالتە يىل ئىچىدە بۇ ئىككى مۇزىكا ئالىمىنى ئارىمىزدىن ئېلىپ كەتتى، شۇندىن كېيىنلا بىز ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش ئىشىنىڭ ئالدىراشلىقتا بولسىمۇ، ناھايىتى ۋاقتىدا قىلىنغان ئۇلۇغ بىر خىزمەت بولغانلىقىنى چۈشەندۇق ... لېكىن، بىزنىڭ بۇ چۈشەنچىمىزنى ھازىرچە يەنە تازا چوڭقۇر دەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ، تونۇش چوڭقۇرلاشقانسىرى ئەۋلادلىرىمىز تېخى* تۇداخۇن ئاكىنىڭ ھەيكىلىنى تىكلەيدۇ ۋە بۇ ھەيكەل يېنىدىكى خاتىرە تاشقا ئەينى ۋاقىتتا ئون ئىككى مۇقامنى خاتىرىگە ئېلىش خىزمىتىگە قاتناشقان بارلىق

كىشىلەرنىڭ نامىنى ئويۇپ قالدۇردۇ. كەلگۈسىدە يەنە شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئون ئىككى مۇقام لېنتىغا ئې-لىنغان ھېلىقى ئاددىي قورۇمۇ خاتىرە ئۆيىگە ئايلىنىشى، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش باشلانغان كۈن — تۇداخۇن ئاكىنى خاتىرىلەش بايرام كۈنى قىلىنىشى مۇمكىن...

ئون ئالتىنچى باپ

جەنۇبقا سەپەر

جەنۇبىي شىنجاڭ — ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئاتا-بوۋىسىنىڭ يۇرتى. غۇلجا شەھىرىنىڭ بازىرىدىكى جەنۇبلۇق كاسىپلار، جارۇللايوپ ئىشلىگەن تېرە زاۋۇتىدىكى جەنۇبتىن چىققان ئاجايىپ ئۇستاملار، چايخانىلارنى ئاۋات قىلىدىغان مۇساپىرلار، شەھەر بازارلىرىدا[1] راۋاپ چېلىپ يۈرگەن ھېلى-قى «شاكىچەك» ... بۇلارنىڭ ھەممىسى جارۇللايوپنىڭ يۈرىكىدە ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا جەنۇبىي شىنجاڭنى بىر كۆرۈش ئىستىكىنى قوزغىغانىدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ بەخ-تىگە، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش خىزمىتىنىڭ ئا-خىرلىشىشى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر بۆ-لۇم ئەدەبىيات سەنئەتچىلىرىنى «ھال سوراش، ئويۇن قو-يۇش ئۆمىكى»گە ئۇيۇشتۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەت-مەكچى بولۇپ تۇرغان ۋاقتقا توغرا كەلدى. ھال سوراش ئۆمىكى تەركىبىدە تېيىپجان ئېلىيوپ، خەمىت خومىيەن،

ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، زۇنۇنقىز، سۇلتانمۇرات، ئاينسا، قۇربان ئىبراھىم، ئوسمانجان قاتارلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بار ئىدى. جارۇللايوپ بۇ ئۆمەك تەركىبىگە قوشۇلدى. ئۆمەكنى زىيا سەمەدى باشلاپ ماڭدى.

هال سوراش ئۆمەكنى دەسلەپتە كوچاغا چۈشتى. كوچادا جارۇللايوپ ھاشىمھاجىنى ئىزلەپ تاپتى. بۇ كىشى ئىلگىرى غۇلجىدا بىر مەزگىل تۇرغانىدى. ھاشىم ھاجىم ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق دارۋازلىرىدىن بولۇپ، دارۋازلىق ھۈنىرى بىلەن ھىندىستان، ئىران، ئىراق، ھەتتا مىسىرلارغىچە بېرىپ ئويۇن ئالەمىنى ئارىلىغان ئادەم ئىدى. شىنجاڭدا دارۋازلارنىڭ پىرى سانىلاتتى. ھاشىمھاجىم سازدىمۇ خېلى كامالەتكە يەتكەن كىشى ئىدى. ھاشىمھاجىم جارۇللايوپقا كوچا بازارلىرىنى كۆرسەتتى. ئۇرغۇن تارىخىي ئورۇنلارنى تونۇشتۇردى. هال سوراش ئۆمەكى كوچادا تۇرۇپ ئويۇن قويغاندا ھاشىمھاجىم ئۆزىكچىلەر قاتارىدا ساز چالدى.

ئاقسۇدا جارۇللايوپ ئاقسۇنىڭ ئەينى يىللاردىكى داڭقى چىققان ئارتىسلىرىدىن ئىساخان، ئىبراھىم ساتتار، ئازادەم ئوخشاش تالانتلىق سەنئەتچىلىرى بىلەن تونۇشتى. ئۆمەك ئاقسۇ شەھەر ئىچىدە بىرقانچە نۆۋەت ئويۇن قويغاندىن كېيىن، ئاقسۇ ئەتراپىدىكى ئۇچتۇرپان قاتارلىق ناھىيىلەرگە كەتتى.

بۇ مەزگىلدە، ئاقسۇ خەلقى ئاغزىدىن شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەرنى ناھايىتى كۆپ ئاڭلىغىلى بولاتتى. شائىرنى خەلق ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالاتتى. ئۇنىڭ بازاردىكى ساتىراشخانىلارغا كېلىپ خەلقتىن

تۇرمۇش ئۆگىنىدىغانلىقىنى، ساز چالىدىغانلىقىنى، قولغا ئېلىنغاندىمۇ بىر سائىراشخانىدىن تۇتۇپ كېتىلگەنلىكىنى ھېكايە قىلىشاتتى. جارۇللايوپ شائىرنىڭ ئۆلۈمىگە قاتتىق ئېچىندى. مۇتەللىپنىڭ غۇلجا سانايىنەپىسكە كېلىدىغان چاغلىرىنى، ئورۇمچىدە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەنلىرىنى ئەسلىدى. شۇ چاغدا، شائىر ئەرشىدىن تاتلىق ئاقسۇدا ئىدى. ئۇ جارۇللايوپنى لۇتپۇللانىڭ قەبرىسىگە باشلاپ چىقتى. ئەينى يىللاردا بۇ قەبرە — ئەتراپتىكى سانسىزلىغان قەبرىلەردىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيدىغان ئاددىيلا توپا قەبرە ئىدى.

ئاقسۇنىڭ شۇ چاغدىكى ۋالىيسى — ئىلگىرىكى غۇلجا ئۇيغۇر ئويۇنچىسىنىڭ رەھبىرى، سانايىنەپىسنىڭ ئاتاقلىق تەشكىلاتچىسى مەمتىمىن خەلپەتھاجى ئىدى. ئۇ ھال سوراش ئۆمىكىدىكى مۇھىم ئارتىسلار ۋە رەھبەرلەرنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرىپ زىياپەت بەردى. زىياپەت ئۈستىدە ئۇ:

— لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابچىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغان قاتىل ھېكىمنۇرغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى بېكىتىپ، يۇقىرىغا سۇنغاندۇق. يۇقىرى ھازىر بۇ ھۆكۈمنى تەستىقلاپ چۈشۈردى. ھۆكۈم ئەتە - ئۆگۈن ئىجرا قىلىنىدۇ. ھال سوراش ئۆمىكىدىكى يولداشلارنىڭ كۆرەش يىغىنىغا قاتنىشىپ بېرىشىنى قارشى ئالىمىز، — دېدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ مېھمانلار جۇۋۇلدىشىپ كەتتى. قاتىل ھېكىمنۇر ھەققىدە ئاڭلىغان بولسىمۇ، ھېچكىم تېخى ئۇنى كۆرمىگەنىدى. جارۇللايوپ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— مەن بۇ قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭغا تۇرمۇش ئۆگەنگىلى كېلىۋىدىم. مۇتەللىپنىڭ قاتىلىنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى

بەيدىغىنىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولدۇم. سىلەرگە بىر تەلىپىم: مۇمكىن بولسا، شۇ ھېكمەتنۇر دېگەننى ئۆز كۆزۈم بىلەن بىر كۆرۈپ سۆزلەشسەم. كېيىنكى چاغلاردا لۇتپۇللانىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئەسەر يېزىلسا، ئۇنى ھەممىدە ئېھتىياجلىق تولىمۇ كەلسە پايدىلىنىشقا بولامدىكىن! ... — دەپ تەلەپ قىلدى.

ساقچى باشلىقى ھەمدۇللايوپ بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلىپ،

— بولىدۇ، ئەتە ئەتىگەندە جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىگە بېرىڭ، — دېدى.

ئەتىسى جارۇللايوپ تېيىپجان ئېلىيوپنى باشلاپ، تۈرمىگە چىقىپ ھېكمەتنۇر بىلەن ئۇچراشتى. يۈزىدە چېچەك ئىزى بار، ئوتتۇرا بوي، قارىماققا كەلگەن بۇ جىنايەتچى ئايرىم بىر كامېرغا قامالغانىدى. ئۇنىڭ تېخى ئۆزى ئۈستىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمدىن خەۋىرى بولمىسا كېرەك، جارۇللايوپ بىلەن تېيىپجان ئېلىيوپنى «يۇقىرىدىن مەسىلەمنى تەكشۈرگىلى كەلگەن كادىر ئوخشايدۇ» دەپ قالدىمۇ، بىرنەچچە سائەت داۋاملاشقان بۇ سۆھبەتتە ئۇ سورالغان سوئاللارغا ناھايىتى ياۋاشلىق بىلەن جاۋاب بەردى ... ھېكمەتنۇر بىر - نەچچە كۈندىن كېيىن سازايى قىلىنىپ، ئېتىلدى. شۇ كۈنى پۈتۈن ئاقسۇ تەۋرەپ، خەلق كوچا - كوچىلارغا پاتماي قالغانىدى. قاتىلنى غەزەپكە كەلگەن بۇ خالايىققا قويۇپ بەرسە، قىيما - چىيما قىلىپ تاشلايتتى.

* *

ھال سوراش ئۆمىكى ئاقسۇدىن چىقىپ قەشقەر، يەكەن،

خوتەنلەرگىچە باردى. جەنۇبنىڭ نۇرغۇن ناھىيىلىرىدە بولدى. ئۇچاغلاردا تېخى يوللار رەتلەنمىگەنىدى. ناھىيىلەر ئارا قاتنايدىغان ماشىنىمۇ يوق ئىدى. سەنئەتچىلەر تۆپىلىق يوللارنى ئات - ئۇلاغ، ئېشەكلەرگە مىنىپ بېسىپ ئۆتەتتى.

جارۇللايوپ خوتەندە سۇلايمىنىكام دېگەن بىر قالۇنچى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭدىن بىرقانچە جەنۇب ئاھاڭلىرىنى ئۆگەندى. يەكەندە ئۇ تۇداخۇن ئاكىنى يوقلىدى. بۇ مەشھۇر مۇقامچى يەكەندىكى ئار كوچىلارنىڭ بىرىدە، ئاددىي بىر ھوجرىدا تۇراتتى... قەشقەردە ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ نامىنى ئاڭلىغان، تېخى ئۆزى بىلەن دىدارلاشمىغان داڭلىق سەنئەتچىلەردىن سەمەتاخۇن، ئەمەت ئۆمەر، ئابلىز ھاجى، يولۋاسخان، پاتەم قۇربان، خالىخانلار بىلەن ئۇچراشتى. دەل شۇ مەزگىلدە قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلدى. جارۇللايوپ ئۈچۈن بۇ ئاجايىپ بىر ئۆگىنىش پۇرسىتى بولدى. خوتەن، يەكەن ئارتىسلىرىنىڭ ئۇسسۇللىرى، ئاقسۇ سەنئەت ئۆمىكىدىكى نىساخان، ئازادەملەرنىڭ ناخشىسى، قەشقەر سەنئەتچىلىرىنىڭ سەھنە كىيىملىرى، ئۇلاردىكى قويۇق مىللىي پۇراق جارۇللايوپتا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئۇنى يەنە بىر ھەيران قالدۇرغان ئىش شۇ بولدىكى: ئىلمدا «ناخشا قەشقەردىن چىقىدۇ، ئاقسۇدا بۇزۇلىدۇ، ئىلىدا تۈزۈلىدۇ» دېيىلگەن گەپ بولىدىغان، بۇ قېتىمقى كۆرەكتە ئاقسۇ سەنئەت ئۆمىكى بېرىنچىلىكنى ئېلىپ، ھېلىقى كونا قاراشنى بىكار قىلىۋەتتى.

بىر كۈنى، قەشقەرنىڭ شۇ يىللاردىكى ۋالىيسى سەيپۇللايوپ ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنى چاقىرتىپ ئىسىنىڭ

ئەھۋالىنى سورىدى. سۆز ئارىسىدا:
— قانداق، جەنۇبىي شىنجاڭلىق سەنئەت ئەسەرلىرىدىن قانداق تەسىرات ئالدىڭىز؟ — دېدى.
— جەنۇبىي شىنجاڭ ھەقىقەتەنمۇ سەنئەتنىڭ بۇلىقى ئىكەن. ئۇسسۇللۇق ناخشىلار، سەھنە كىيىملىرى تەرەپتىن ئۆگەنگىدەك خېلى نەرسىلىرىمىز بار ئىكەن، — دېدى جارۇللايوپ.
— قەشقەردە ئىلى ناخشىلىرىغا قىزىقىدىغان ئادەملەر خېلى بار، بىراق، ئىلى ناخشىلىرىنى ئوبدان ئېيتىدىغان ئارتىسلىرىمىز كەمچىل. سىزنى خۇشخۇي ئىش بىلەن چاقىرتۇۋىدىم، سۆزلەيدىغان ئارتىسلاردىن بىر - ئىككىنى تەربىيىلىشىمىزگە ئاز - تولا ياردەم قىلسىڭىز قانداق؟
— بولىدۇ، قولۇمدىن كېلىشىچە ياردەملىشەي.
ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىلى ناخشىلىرىنى ئۆگىنىشكە ھەۋەس قىلىدىغان ياشلاردىن بىر قانچىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى.
— ئاراڭلاردا ئىلى ناخشىسىنى كىم ياخشى ئېيتالايدۇ؟ — دەپ سورىدى بىرىنچى كۈنى جارۇللايوپ ئولتۇرغانلاردىن.
— ھېكىماخۇن ئوبدان توۋلايدۇ! — دېيىشتى ئۇلار ئارىدىن بىرىنى كۆرسىتىپ.
جارۇللايوپ ھېكىماخۇننى ناخشا ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ ھەيران بولدى. بۇ يىگىتنىڭ ناخشا ئېيتىشى خېلىلا قائىدىلىك بولۇپ، روشەن ئىلى پۇرىقى بار ئىدى.
— سىز بۇ ناخشىلارنى كىمدىن ئۆگەنگەن ئۇكام؟ — دەپ سورىدى جارۇللايوپ.
— بۇ يەردە ئىلگىرى ئاق تېيىپجان دېگەن بىر كىشى

تۇرغانىدى. شۇ كىشىدىن ئازتولا ئۆگىنىۋىدۇق، — دېدى يىگىت.

مەلۇم بولدىكى، غۇلجىدىكى داڭلىق ناخشىچىلارنىڭ بىرى بولغان ئاق تېيىپھاجىم 1940 - يىللىرى ئەتراپىدا قەشقەرگە كېلىپ ماشىنىچىلىق قىلغان. ھاجىم بۇ يەرگە كېلىپ بىر مەزگىل ناھايىتى زېرىكىش ھېس قىلغانىكەن. ئۇ چاغلاردا قەشقەردە «ھەزرەت سەيلىسى» ناھايىتى ئەۋج ئالغانىكەن. سەيلە مەزگىلىدە ئاپاق غوجا مەقبەرىسىنىڭ ئەتراپى ئاپاق غوجىنىڭ ئىخلاسمەن مۇخلىسلىرى، چاچ - ساقاللىرىنى بېلىگىچە قويۇۋەتكەن تاشقىلار، ئېغىر كۈنگە قالغانلىقىدىن ئەمەس، ئادەت بولۇپ قالغانلىقىدىن دۇئاچىلىكنى تاشلىيالماي كېلىۋاتقان كەسپىي قەلەندەرلەر، ئالدامچى، بىكار تەلەپلەر بىلەن تولۇپ كېتىدىكەن. بىر يەردە «خۇدانىڭ بىرلىكى، ئۆلمەكنىڭ، ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلمەكنىڭ ھەقلىقى» توغرىسىدا كىتابخانلىق بولسا، بىر يەردە قوشقار سوقۇشتۇرۇش بولىدىكەن؛ بىر يەردە ۋايىزلار ھەزرىتى شاھى مەرداننىڭ جەڭلەردىكى كاراستى ئۈستىدە مەدداھلىق قىلسا. يەنە بىر يەردە بىر توپ ئادەم ئىت تالاشتۇرىدىكەن. بۇ يەرگە كۆپىنچە ئادەملەر پەقەت ئاشۇ قىزىقچىلىقلارنى كۆرۈش ئۈچۈنلا توپلىشىدىكەن... ئاق تېيىپھاجىم ھەزرەت سەيلىسىگە چىقسا ھېچكىمگە ئارىلاشماي، كۆلنىڭ بويىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، سىرغا قاراپ ناخشا ئېيتىدىكەن. ئۇنى تونۇيدىغان كاسىپ باللار:

— ئۇستام، ئىمىگە مۇڭداق قىلىلا؟ — دەپ سورىسا، ئۇ:

— قوشقار سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇشنىلا كۆرسەڭلار بولامدۇ؟! بۇ يەردە دەقەمدە ئولتۇرۇپ ناخشا - سازدىن پەيزى ئالىدىغان ئىش يوق ئوخشايدۇ. ئۆزۈم

بىلەن ئۆزۈم يەيزى قىلىۋاتىمەن. ئاخشامنى بىلىقلار بولمىسىز ئاڭلىسۇن، — دەيدىكەن.

ئېيىن، كاسىپ بالىلاردىن ھېكىماخۇن، تۇۋداخۇن، لىزاخۇن تۇخشاش بىرقانچە يىگىتلەر ئۈنىگدىن ناخشا ئۆگىنىۋېتىكەن.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن جارۇللايوپنىڭ كۆز ئالدىدىن ئاق تېيىپاجىمنىڭ كېيىنكى ھاياتى بىر - بىرلەپ ئۆتتى.

ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشىنىكى ھەۋىسى، قىزىقىشلىرى خىلمۇ خىل بولىدۇ. ئاق تېيىپاجىم يۇرت كېزىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدىغان سەپەر خۇمار ئادەم ئىدى. ئۇ ئىلگىرى ئىلىدىكى بايلارغا ئەگىشىپ ئەرەبىستانغىچە بارغان، ئەنجان، نامەنگەن، بۇخارالارنى كېزىپ، ئۆزبېك چايچىلىرىنىڭ قولىدىن چاي ئىچكەن. بۇ قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭ شەھەرلىرىنى ئارىلاپ، قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ، 1942 - يىلى ئەتراپىدا مۇزداۋان ئارقىلىق يەنە ئىلىغا قايتقانىدى. ئارالتۆپىگە يېتىپ كەلگەندە ھۆكۈمەت چېرىكلىرى ئۇنى «جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا يۈرگەن جاسۇس» دېگەن گۇمان بىلەن قولغا ئالدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھارپىسىدا غۇلجىدا «ئاق تېيىپاجىم تۈرمىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ» دېگەن گەپ تارقالدى. ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ساقچىلىرى ئارالتۆپىگە چىقىپ «ئاق تېيىپاجىم ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى» دېگەن گەپنىڭ ئەتەي تارقىتىلغان ئىغۋا ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىدى. ئەسلىدە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلاش ئالدىدا ئۇنى گومىنداڭچىلار «خەتەرلىك جىنايەتچىلەر»

قاتارىدا ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنىدى. شۇ چاغدا بۇ داڭلىق ناخشىچى ئەللىك بەش ياشتا ئىدى.

* *

جارۇللايېۋنىڭ جەنۇبتىن ئۆگەنگەنلىرى ناھايىتى مول بولدى، ئاتىشىنىڭ راۋاب بىلەن ئورۇندىلىدىغان ئۆزگىچە بەدىلىرى، قەشقەر، دولان سەنەملىرى، ئاقسۇ، خوتەنلەرنىڭ خەلق ناخشىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر، قەشقەرنىڭ ئەر - ئايال ئىجرا قىلىدىغان قوش كىشىلىك نومۇرلىرىنىڭ بەدىيلىكى ئۇنىڭ ئېسىدىن چىقمايتتى. ئايدوۋەلى جارۇللايېۋ ئىلىغا كېلىپلا ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرىدىن ئالغان تەسىراتىنى تىياتىردىكى يولداشلارغا يەتكۈزدى ۋە رەھبەرلىككە جەنۇبنىڭ بەزى نومۇرلىرىنى ئىلىدا ئويناپ كۆرۈش تەكلىپىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئىزدىن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۆلكىسى بويىچە سەھنە كىيىملىرى تىكتۈرۈلدى، مۇزىكىلار قاتارىغا راۋابمۇ كىرگۈزۈلدى. مەلۇم ۋاقىت تەييارلىقتىن كېيىن بۇ ئويۇنلار سەھنىدە ئوينىلىپ، چوڭ تەسىر قوزغىدى. ئىلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان كاسىپلار: «خۇددى ئۆز يۇرتىمىزنى كۆرگەندەك بولدۇق» دېيىشتى. جارۇللايېۋ بۇ ئويۇنلاردا دولان مۇقامىنى ئورۇنلاپ زور ئالقىشقا ئېرىشتى.

ئون يەتتىنچى باب

پايتەختتىكە سەپەر

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە، مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەربىي قىسىملىرىدا ئۆز ئىچىدىن تەشكىللەنگەن سەنئەت گۇرۇپپىلىرى بار ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ سەنئەت گۇرۇپپىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ «ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكى» (كورپۇس سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلغانىدى. 1953 ـ يىلى، بۇ سەنئەت ئۆمىكىنى باش سىياسىي بۇ بېيجىڭغا كېلىپ ئويۇن كۆرسىتىشكە تەكلىپ قىلدى.

ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكىنىڭ بېيجىڭغا تەكلىپ قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەربىي رايون رەھبەرلىرى كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىنى كەسپىي جەھەتتىن كۈچەيتىش ئۈچۈن يەرلىكتىن ئابلاخان كېپەك، رەخمەت، ئېپلانچىك ھەمبەربۇۋى قاتارلىق سەنئەتچىلەرنى سورىدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋېنى رېژىسسورلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى ھەربىي سەنئەت ئۆمىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش پىكرىنى قويدى. لېكىن بۇ تەلەپنى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى رەت قىلدى.

بۇ كۈنلەردە ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ لوسوكۇڭدا يەر ئىسلاھاتى خىزمىتىگە قاتنىشىۋاتاتتى. ئىلىنىڭ ئەينى يىللاردىكى ۋالىيسى ئەنۋەر جاكۇلىن ئۇنى چاقىرتىپ كەلدى. كىچىك ماشىنا ۋالىي مەھكىمە دەرۋازىسىدىن كىرىپ، مەھكىمە بىناسىنىڭ ئىشىك پەلەمپىيى ئالدىغا كېلىپ توختىغاندا، ئەنۋەر جاكۇلىن پەلەمپەي ئۈستىدە كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ

بەستلىك، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. جارۇللايېۋ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئۇنى سۆلۈمگە باشلىدى. قىسقا ئەھۋاللىشىشتىن كېيىن ئەنۋەر جاكۇلىن جارۇللايېۋنى چاقىرتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئېيتتى.

— سىز ۋىلايىتىمىزنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىگە قاتنىشىپ بېيجىڭغا بارسىز. ئۇلارنىڭ ئىشىغا ياردەم قىلىپ، خىزمىتىڭلار ئاخىرلاشسا شۇ چاغدا قايتىپ كەلسىڭىز بولىدۇ. مائاش ۋە باشقا تەمىناتلىرىڭىز ئوخشاشلا بېرىلىدۇ. خىزمىتىڭىزگە مۇۋەپپەقىيەت تىلەيمەن.

شۇنداق قىلىپ، بېيجىڭغا بارىدىغان ئۆمەك ئوڭۇشلۇق تەشكىللەندى. خەستوپ يۈۋەت ئۆمەك باشلىقى، ئولاتايېۋ ئۆمەكنىڭ سىياسىي كومىسسارى بولدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ رېژىسسورلۇققا بەلگىلەندى. ئەترەت باشلىقى نىزاموپ تۇرسۇن، مۇزىكا ئەترەت باشلىقى — دىرىژور ئابلىكىم ئابدۇللا ئىدى. ئەللىك نەچچە كىشىلىك بۇ ئۆمەك تەركىبىدە زۆھرە، پەرۇزەم، ئاتاقلىق ئىسكىرىپكىچى ھوشۇر روزى، قۇربان ئۆمەر، ئابلاخان، ھۆرديەت، رازىيە غۇلام، مەنسۇروپ ئەكرەم، ئاۋاكرى ناسىروپ، رەخمەت، ھەجەربۇۋى، نۇربۇۋى، سىراجىدىن ئىسرايىل، ھوشۇروپ، سۇلايمان، ئەيسا قاتارلىق كۆزگە كۆرۈنگەن ئارتىسلار، ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە قازاق، تاتار، رۇس، ئۆزبېك، قىرغىز، خەنزۇ ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرى بار ئىدى.

ئۆمەك ئۈچ ئاي قاتتىق رېپېتىتسىيە قىلدى. جارۇللايېۋ يەنە ئۇلارغا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆگىنىپ كەلگەن بىر قىسىم نومۇرلارنى ئۆگەتتى. بۇنىڭ بىلەن سەنئەت

AltunOq

تومۇرلىرى ئىچىمۇ جانلاندى. مېڭىش ئالدىدا ھەربىي رەھبەرلى ئارتىس ۋە خىزمەتچىلەرگە يېڭىدىن ھەربىي فورما تارقىتىپ بەردى. سەنئەت ئۆمىكى ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارغاندا تەييارلانغان نومۇرلىرىنى رەھبىرىي يولداشلارغا كۆرسىتىپ پىكىر ئالدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پايتەختتىكى رەھبىرىي يولداشلارغا تەقدىم قىلىش ئۈچۈن سوۋغاتلارنى تەييارلاپ بېرىپ، سەنئەت ئۆمىكىنى ئالاھىدە ئۇزاتتى.

ئۇ كەزلەردە ئۈرۈمچى بىلەن لەنجۇ ئوتتۇرىسىدا تېخى پويىز قاتنىمايتتى. سەنئەتچىلەر قارا ماشىنىلارغا ئولتۇرۇپ ناھايىتى جاپالىق يول باستى. قونالغۇلارمۇ ئىنتايىن ناچار ئىدى. چۆلنىڭ ھاۋاسى بەك ئۆزگىرىشچان بولۇپ، بىردەمدە كۈن ئەتراپنى توننۇردەك قىزىتىپ، ھەممىنى چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمدۈرسە، بىردەمدە بوران چىقىپ ھەممىنى قۇم - توپىغا كۆمەتتى. لېكىن سەنئەتچىلەرنىڭ روھى ناھايىتى ئۇستۇن ئىدى. ئۇلۇغ پايتەختنى، مىليونلىغان ئەمگەكچىلەرنى ئازادلىق كۈرىشىگە يېتەكلىگەن رەھبەرلەرنى كۆرۈش خۇشاللىقى ھەممە قىيىنچىلىقلارنى ئۇنتۇلدۇراتتى... ئۇلار لەنجۇ، شىئەن شەھەرلىرىدە بىرلەچچە كۈندىن توختاپ ئويۇن قويۇپ، شۇ يەردىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ پىكرىنى ئېلىپ كەم يەرلىرىنى تولۇقلىغاندىن كېيىن، پويىزغا ئولتۇرۇپ بېيجىڭغا قاراپ بىراقلا يۈرۈپ كەتتى.

ئارتىسلار بېيجىڭدىكى بىر ھەربىي مېھمانخانىغا چۈشتى. قانچە سۇلالىلەرنىڭ پادىشاھلىرىنى كۆرگەن، قانچىلىغان قانلىق توقۇنۇشلارغا شاھىت بولغان ئۇلۇغ پايتەخت ئازادلىقتىن كېيىن تىنچ، يېڭى بىر كەيپىياتقا چۆمگەنىدى،

تيەنئەنمېن مەيدانىدا قىزىل بايراق لەپىلدەيتتى؛ ئاددىي كىيىملەرنى كىيگەن ئوقۇغۇچىلار، قىرقمەچاچ قىزلار بېيجىڭ كوچىلىرىدىن ئالدىراش ئۆتۈشەتتى. تار يان كوچىلاردىن چىقىۋاتقان كونا بېيجىڭلىقلار شىنجاڭدىن كەلگەنلەرگە قىزىقىش بىلەن قارايتتى.. ئۆمەك ئۆز تويۇنىنى بېيجىڭدىكى مەشھۇر خۇەيرېنتاڭ زالىدا قويدى. شۇ كۈنى جۇڭگونىڭ قەدىمىي بىناكارلىق شەكلىدە سېلىنغان بۇ ھەشەمەتلىك زالغا مەركىزدىكى پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى دېگۈدەك كەلگەنىدى. ئويۇن باشلىنىش ئالدىدا، ئۆمەك رەھبەرلىرى مەركىزدىي ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە سوۋغات تەقدىم قىلدى. سوۋغاتلارنى مەركەزگە ۋەكالىتەن باش قوماندان جۇدې چىقىپ قوبۇل قىلدى. قوماندان جۇدېغا تون كىيگۈزۈلگەندە زال ئىچىدە كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ئالقىش ساداسى ياڭرىدى.

كونسېرت ئومۇمىي خور بىلەن باشلاندى. ياش مۇزىكانت ئابلىكىم ئابدۇللا ئازادلىقنىڭ دەسلەپىدىلا ئىجاد قىلغان «داھىي ماۋزېدۇڭ»، «ياشا داھىي» دېگەن بۇ خورلارنىڭ مەزمۇنى يېڭى، مۇزىكىسى ناھايىتى جۇشقۇن ئىدى. ئارقا - ئارقىدىن ئورۇندالغان بارلىق نومۇرلار رەھبەرلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولدى. شۇ قېتىم جارۇللايوپ ھۈسەنجان جامى مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن «ئازاد زامان» ناخشىسىنى ئورۇندىغانىدى. ئۇ ئەلخىسا ئېيتىۋېتىپ تۆۋەندىكى تاماشىبىنلار ئارىسىدىن دۆلەت رەھبەرلىرىنى ئىزدەيتتى. ئۇنىڭ كۆزى ئالدىنقى رەتلەردە ئولتۇرغان رەئىس ماۋ زېدۇڭ، جۇ ئېنلەي زۇڭلى، ليۇشاۋچى قاتارلىق رەھبەرلەرگە چۈشكەندە ھاياجاندىن ئېيت-

ۋالقان ئاخشىمىدىن ئېزىپ كەتكىلى تاس قالدى.

ئويۇن ئاخىرلاشقاندا، باش قوماندان جۇدې سەنئەت ئۆمىكىنىڭ يېتەكچىلىرىنى خوشپېرىنىڭ ئىچىدىكى ئايرىم بىر ئۆيدە قوبۇل قىلدى. باش قوماندان ئۇلارغا ماۋجۇشىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى، ئويۇننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى تەبرىكلەپ رەھمەت ئېيتتى. ئۆمەك باشلىقى يۈۋەن بۇ قېتىمقى ئويۇننى تەييارلاشقا كۈچ چىقارغان يولداشلار قاتارىدا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنى تىلغا ئېلىپ بۇ يەردە تونۇشتۇرغاندا، باش قوماندان جارۇللايوپ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، خاتىرە رەسىمگە چۈشتى. مەركىزى ھۆكۈمەت ھەربىي ۋايون سەنئەت ئۆمىكىدىكى بارلىق يولداشلارغا بىر قۇردىن ھەربىي كىيىم تەقدىم قىلدى، ئۆمەك بېيجىڭدا يەنە بىرلەپچە مەيدان ئويۇن قويغاندىن كېيىن، شاڭخەي، نەنجىڭ، خاڭجۇ قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

ئۇ چاغدا ئىچكى ئۆلكىلەردىكى كۆپىنچە كىشىلەرنىڭ تېخى شىنجاڭ توغرىسىدا چۈشەنچىسى يوق دېيەرلىك ئىدى. شىنجاڭدا قانداق ئادەملەر، قانداق مىللەتلەر ياشايدۇ؟ ئۇلارنىڭ گەپ - سۆز، كىيىم - كېچەك، ئۆرپ - ئادەتلىرى قانداق؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى تېخى بىر سىر ئىدى، بۇ قېتىم 5 - كورپۇس سەنئەت ئۆمىكى ئىچكى ئۆلكىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. بۇ — ھەربىي سەنئەت ئۆمىكى يولغا چىققا قەيەرگە بارسۇن ئالدى بىلەن شۇ يەردىكى ھەربىيلەردىن ھال سوراپ ئويۇن قوياتتى. ئۆمەكنىڭ ئىنتىزامى ھەربىي ئىنتىزام ئىدى. ئارتىسلار ئويۇن مەيدانىغا كىرىش - چىقىش، كوچىلاردا يۈرۈش ۋە باشقا كوللېكتىپ

پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە رەتلىك تىزىلىپ ھەرىكەت قىلاتتى. ئۇمەك ئۆزىنىڭ سەنئەت نومۇرلىرىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلدىكى ئالاھىدىلىكىنى روشەن گەۋدىلەندۈردى. زۆھرە ئورۇندىغان داپ ئۇسسۇلى، جارۇل لايوپ ئىجرا قىلغان «ئازاد زامان»، دولان ۋە قەشقەر سەنىمى، مۇقاملىرى، رەھمەت بىلەن ئابلاخان ئورۇندىغان قارا يورغا ئۇسسۇلى، ئابدىكۇلىنىڭ سۇناي بىلەن كەلتۈر- گەن ھەرمىللەت ئاھاڭلىرى، مەلنۇروپ ئەكرەم ئېيتقان ناخشا — «ئۆرۈك گۈللىگەن چاغدا»، ئابلىكىم ئابدۇللا ئىجاد قىلغان خورلار، خەنزۇچە نومۇرلار، تاتارلارنىڭ «شامىلە» ئۇسسۇلى، رۇسلارنىڭ «كوپاك» ئۇسسۇللىرى چوڭ شەھەر تاماشىبىنلىرىنى تاڭ قالدۇردى.

شائخەيدە بولغان بىر ئىش جارۇللايوپنىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ. ئۇ مەزگىللەردە شائخەي كىشىگە تولىمۇ قالاي- مىقان كۆرۈنەتتى. ئېگىز بىنالار ۋە شۇ ئېگىز بىنالار ئاستىدىكى تار كوچىلار، ئادەمنىڭ ھەددى - ھېسابىسىز كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. جارۇللايوپ بىر كۈنى شائخەي كوچىلىرىدا يولداشلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ئېزىپ قالدى. قەيەرگىلا بارمىسۇن ھەممە يەر ئوخشاش كوچىدەك كۆرۈنەتتى. ھېچكىم ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنمەيتتى. ئاخىر ئۇ بىر رىكشىچىغا ئۆزلىرى چۈشكەن مېھمانخانىنىڭ ئىسمىنى بىرنېمىلەر دەپ چۈشەندۈرۈپ، كىرا قىلىپ، يول- داشلىرىنى ئاران تېپىۋالدى. بۇ، ئادەم سۆرەيدىغان رىكشا ئىدى. ئۇنىڭدا چوقچىيىپ ئولتۇرۇپ سەنئەتچىلەر چۈشكەن مېھمانخانىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى سۆزلىسە جارۇللايوپ ھازىرمۇ كۈلىدۇ.

ئۆمەك دۆلەت بايرىمىغا ئۈلگۈرۈپ ئۈرۈمچىگە سالا-مەت قايتىپ كەلدى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 5 - كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئويۇن قويۇپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن قايتقانلىقى شەرىپىگە كاتتا زىياپەت بەردى.

ئون سەككىزىنچى باب

ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر

1954 - يىلى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلۇپ، ئۈرۈمچى، ئالتاي، چۆچەك، غۇلجا قاتارلىق ئورۇنلاردىكى قازاق سەنئەتچىلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئىتتىپاق تىياتىرى «ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى» گە ئۆزگەرتىلدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى بولۇپ كەسپىي خىز-مەتلەرنى باشقۇردى. كەسپىي بۆلۈمگە يەنە ئاتاقلىق مۇزى-كانت زىكرى ئەلپەتتا يېتەكچىلىك قىلدى.

1956 - يىلى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بىر قىسىم ئار-تىسلار بىلەن بىللە موڭغۇلكۈردە ئويۇن قويۇۋاتاتتى. شەھەردىن ئۇنى چاقىرتىپ جىددىي تېلېفون چىقىپ قالدى. جارۇللايوپ تېكەسكە كەلگەندە تېكەس ناھىيىسى ئۇنى كىچىك ماشىنا بىلەن شەھەرگە يولغا سېلىپ قويدى. شەھەرگە كەلگەندە ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىدىغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى. بۇ قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا زىيارەتكە چىقىدىغان-لا ئىلىدىن چاقىرتىلغانلار ئىچىدە يەنە كامال ئىشكباي، باياخۇن، زىكرى ئەلپەتتا، دانىش دەقىش، مالىك يۈنۈس،

ما ئاۋات قاتارلىق ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرى بار ئىدى. ئۇلار تېز تەييارلىق كۆرۈپ ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى.

بۇ قېتىمقى ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىش — ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، قازاقىستان مەدەنىيەت ۋەكىللىرىنىڭ 1950 - يىلى شىنجاڭغا كەلگىنىگە جاۋابەن ئېلىپ بېرىلىدىغان زىيارەت ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇ ئۆمەكنى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىدىن تەشكىللىدى. بۇلارغا مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى دەپ نام بېرىلدى. زىيا سەمەدى دېلېگاتسىيە باشلىقى، بۇقارا ئىشانبايېۋ مۇئاۋىن دېلېگاتسىيە باشلىقى بولدى. ئەينى يىللاردىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەردىن بۇ ئۆمەكتە يەنە ئابلەي روزى، زۇنۇن قادىر، ئىبراھىم بارات، پاشا ئىشان، سەمەتاخۇن، پاتەم قۇربان، ھۆسەنجان جامى، روزىخان ئەخمەت، ئابدۇرېھىم ئەخمەدى، ھۆرنىيەت، ئايتۇرغان، ئامىنە يۈسۈپ قاتارلىقلار بار ئىدى. ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرىدىن بولۇپ ئەللىك نەچچە كىشى ئىدى.

ئۆمەك ئەزالىرى ئۈرۈمچىگە يىغىلىپ جىددىي تەييارلىق قىلدى. ھەر بىر ئارتىسنىڭ ئورۇندايدىغان نومۇرلىرى بېكىتىلدى. مەخسۇس كىيىم - كېچەكلەر تىككۈزۈلدى. ئاخىردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئۇزىتىش زىياپىتى بەردى. ئۆمەك ئەزالىرى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ، غۇلجا ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراپ ئۇچتى.

بۇ جارۇللايېۋنىڭ تۇنجى قېتىم ئايروپىلانغا ئولتۇرۇشى ئىدى. ئايروپىلاننىڭ دۈگىلەك دېرىزىسىدىن تۆۋەنگە قارىغاندا

ئاق بۇلۇتلار ئايروپىلان قانىتى ئاستىدا كۆكۈش تۈتۈندەك يېنىك ئۈزەتتى. تاغلار، قارىغايلىقلار، يېشىل ئېدىرلار بىر-بىرىگە ئۇلىشىپ سوزۇلۇپ ياتاتتى ... جارۇللايېوپ خىيالىدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆتكۈزدى. قەپەس ئىچىدە چايقىلىپ كېتىپ بارغان ئېلاخۇن كۆككۆز، يامۇلىنىڭ ئارقىسىدىكى يودىن ئاخشا بىلەن سۇ تارتىۋاتقان مەجبۇس، قولىغا كەپتەرنى قوندۇرۇۋېلىپ بىردە يىغلاپ، بىردە كۈلۈپ تۇرغان ئىمىنجان ئۇستام نىمىشقىدۇر ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى. يەنە ئۇنى، «يېشىم ئەللىككە قاراپ ماڭدى. چەتكە چىققاندا خەلقنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىيالارمەنمۇ، يوق؟» دېگەن ئەندىشە ھاياجانغا سالاتتى ...

* *

ئالمۇتا ئايرودرومىدا جۇڭگو ۋەكىللىرىنى قازاقىستاننىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەرباپلىرى چىقىپ قارشى ئالدى ۋە قارشى ئېلىش نۇتقى سۆزلىدى. جۇڭگو تەرەپتىن زىياسەمىدى سۆز قىلدى. جارۇللايېۋنىڭ كۆزى شۇ چاغدا قارشى ئېلىشقا چىققانلار ئىچىدە تۇرغان ئايدۇكېرىم رازىيوپقا سۇلتانمۇرات قاتارلىق ئىلگىرى شىنجاڭدا بىللە ئىشلىگەن كەسىپداشلارغا چۈشتى، ئۇلار جۇڭگودىن چىققان بۇرادەرلىرىگە پەخىرلىنىش ۋە ھۆرمەت تۇيغۇسىدا تىكىلىپ تۇراتتى.

ۋەكىللەر كىچىك ماشىنىلارغا بۆلۈنۈپ ئولتۇرۇپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. ئايدۇۋەلى جارۇللايېوپ چىققان ماشىنىدا مەنسۇر ئەپەندى ئولتۇراتتى. سالامدىن كېيىن مەنسۇر ئەپەندى:

— ئەجەب، روزى تەمبۇر كەلمەپتۇ؟ — دەپ سورىدى.
— روزىكامنىڭ سالامەتلىكى يار بەرمىدى.
— بىنى تونۇمسىلەر؟
ماشىندا يەنە ھۆسەنجان جامى بىلەن زىكرى ئەلپەتتا بىللە ئىدى. ھۆسەنجان:
— ئايدۆۋەلىكام تونۇمدىڭمۇ؟ — دەپ جارۇللايوپقا قارىدى.
— ھە، ئەسقەرما؟ — دېدى مەنسۇر ئەپەندى.
— مەنسۇر ئەپەندى ئىلگىرى ئۇرۇمچىدە تۇرغان، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە چۆچەكتە خىزمەت قىلغان ئادەم ئىدى. ئۇ ئەينى يىللاردا ئىلىغا بارغان ۋە غۇلجىدىكى سەنئەتچىلەرنىڭ ئويۇنلىرىنى كۆرگەنىدى. ئۇنىڭ ھازىرقى سۆزى جارۇللايوپنىڭ «ئارشىن - مال ئالان»دا ئەسقەر رولىدا ئوينىشىنىڭ ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيتتى.
— سىز مەنسۇر ئەپەندى ئەمەسمۇ؟ — دەپ جاۋاب بەردى جارۇللايوپ.
ئالمۇتا - ئەتراپىدا قارىغايلىق تاغلار كۆرۈنۈپ تۇ-رىدىغان، يېشىللىقتا چۆمگەن شەھەر ئىدى. رىشاتكىلىق باغلار، كوچىلارغا قويۇۋېتىلگەن ئورۇندۇقلار، دوقمۇشلاردىكى گۈل-لۈكلەردە ئېچىلىپ كەتكەن گۈللەر كىشىگە ئازادىلىك ھېس قىلدۇراتتى ... بىرىنچى بولۇپ چېلەك رايونىدا تۇرىدىغان ئۇيغۇر سەنئەت گۇرۇپپىسى ئالمۇتىغا كېلىپ، جۇڭگو مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنى قارشى ئېلىش يىغىنىدىن ئويۇن قويدى. چېلەك رايونىنىڭ ئەينى يىللاردىكى بۇ كونسېرت نومۇرلىرىنى يۈك سەۋىيىلىك دەپ كەتكىلى بولمايتتى. بۇ ھال تۇنجى قېتىم

چەت ئەلگە چىققان، «تەييارلىغان نومۇرلىرىمىز قانداق بولار؟»
دەپ ئەندىشىدە تۇرغان سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ ئۆزىنى تۇ-
تۇۋېلىشىغا ياردەم قىلدى. ئەمما، چېلەك ئۇيغۇر رايونىنىڭ
سەنئەتچىلىرى «ئانارخان» دراممىسىنى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ
ئوينىدى.

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ ئويۇن كۆرسىتىدىغانلىقى
توغرىسىدىكى خەۋەر ئالمۇتىدا ناھايىتى زور داغدۇغا پەيدا
قىلدى. ئويۇن «ئاباي تىياتىرى» دا ئوينالدى. ھەر بىر مەي-
دان ئويۇندا بىرمۇ بوش ئورۇن بولمايتتى. كۆلۈبىنىڭ ئالدىدا
ھەر كۈنى بېلەت تاپالماي يۈرگەن بىر توپ ئادەم ئۇزاقچىچە
توپلىشىپ تۇرۇشاتتى ... كونسېرت شۇ چاغدا ئومۇملاش-
قان قائىدە بويىچە ئومۇمىي خور بىلەن باشلىناتتى، ئاندىن
باشقا نومۇرلار ئورۇندىلاتتى. دولان سەنىمى، قەشقەر سەنىمى،
ھۈسەنجان جامى تەمبۇر بىلەن ئىجرا قىلغان مۇزىكىلار،
پاشا ئىشان، پاتەم قۇربان، ئابدۇرېھىم ئەخمىدىلەرنىڭ
ناخشىلىرى، خەنزۇ ئارتىسلارنىڭ كارمون بىلەن ئورۇندىغان
نومۇرلىرى، ساقادەت، ئامىنە يۈسۈپلەرنىڭ ئۇسسۇللىرى، قازاق-
چە ناخشىلار تاماشىبىنلارنىڭ ئىنتايىن زوقىنى قوزغىدى.
ھەر بىر نومۇردىن كېيىن زالدا كۆتۈرۈلگەن ئالقىش ساداسى
ئۇزۇنغىچە بېسىلمايتتى. شەھەر ئەتراپىدىن كەلگەن كولخوز-
چىلار سەھنىگە گۈللەرنى ئاتاتتى ... ئابدۇۋەلى جارۇللايوپقا
«قاپقارا قويكۆزلۈكۈم»، «جۇنۇن»، «شەرۋانىخان» توخشاشى
ناخشىلارنى ئېيتىش بەلگىلەنگەنىدى. لېكىن ئۇ بىرىنچى
كۈنى تەلەپ بىلەن يەتتىگە يېقىن ناخشا ئېيتتى. زالدا بۇ-
رۇتلۇق بىر كولخوزچى «ئاپىردىن، سىلەرمۇ بار ئىكەنسىلەرغۇ!»
دەپ ۋارقىرىۋەتتى. كىملەردۇر كۆز يېشى قىلاتتى. شۇنداق

قىلىپ. ئەسلىدە ئىككى سائەتكە مۆلچەرلەنگەن ئويۇن ۋاقتى ئۈچ سائەتتىن ئېشىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن، «ھەر بىر كىشى ئۆزىگە بەلگىلەنگەن نومۇرلارنى ئورۇنداش، ئىنتايىن بەك كۆپچىلىك بولۇپ كەتكەندە، پەقەت بىرلا قوشۇمچە نومۇر ئويناپ بېرىش» بەلگىلىنىپ، ۋاقىت كونترول قىلىندى.

ئۈرۈمچىنىڭ پائالىيەت ۋاقىت جەدۋىلى ناھايىتى زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى، ئارتىسلار كېچىسى ئويۇن قويسا، كۈندۈزى ئويۇن تەييارلىقى ياكى ئېكسكۇرسىيىگە قاتنىشاتتى. كونسېرت ئەھۋالى ئالمۇتا رادىئوسى ئارقىلىق خەۋەر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستاندىكى تاماشىبىنلار ئويۇننىڭ نەق ئەھۋالىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ ئارقا - ئارقىدىن تېلېگراممىلار ئەۋەتىشكە باشلىدى. مەدەنىيەت دېپلوماتىيىسى ئالمۇتىدا ئون كۈنگە يېقىن ئويۇن كۆرسەتكەندىن كېيىن، فرونزىغا يۈرۈپ كەتتى.

قىرغىزىستاننىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەربابلىرى جۇڭگو دېپلوماتىيىسىنى قىرىق - ئەللىك كىلومېتىر يىراقلىقتا ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. فرونزا ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار بۇ يەردە غۇلجىنىڭكىگە ئوخشاش مېۋىلىك باغلارنى قىلغانىدى. فرونزىدا مەدەنىيەت دېپلوماتىيىسىنىڭ ئويۇن كۆرسىتىشى ئۈچۈن تەييارلانغان كۇلۇب — ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ مەشھۇر تىياتىرلارنىڭ بىرى ئىدى. قىرغىزىستاننىڭ تىياتىر ئىشلىرى تەرەققىي قىلغانكەن، ئۇلار بىرىنچى بولۇپ «چويۇن قولاق» دېگەن ئويۇننى كۆرسەتتى.

شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ فرونزىدا كۆرسەتكەن نومۇرلىرىنىڭ زور ئالقىشقا ئېرىش[illegible] يېقىندىكى كولخوزچىلار

AltunOq

سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ فىرونزا ئەتراپىغا ئورۇنلاش-
قان ۋەتەنداشلار قايغى ئۈزۈلمەي كېلەتتى. كۇلۇبنىڭ ئال-
دىدا بىر بېلەتكىنى ئېرىشىشنىڭ ئۆزى چوڭ تەلەي ئىدى.
ۋەگمۇرەك كۈللەرنى ماشىنىلارغا بېسىپ كەلگەن قارا قوللۇق-
لار سەھنىگە ئۈزۈلدۈرمەي گۈل ئاتاتتى ... ئۆمەك بۇ يەر-
دىمۇ ئون كۈنگە يېقىن ئويۇن قويدى.

پويېز كەڭ دالىلارنى، ياختا ئېتىزلىرى، ئۈزۈمزارلىق
مەيدانلارنى كېسىپ ئۆتۈپ تاشكەنتكە يېتىپ كەلدى. بۇ يەر-
دىكى ئىمارەتلەرنىڭ شەكلى، ئادەملەرنىڭ كىيىم - كېچەك-
لىرىدىن مىللىي ئالاھىدىلىك ناھايىتى روشەن گەۋدىلىنىپ
تۇراتتى. ئۆزبېكىستان شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىگە ھۆرمەت بىل-
دۈرۈپ ئەرلەرگە ياغلام دوپپا، بەقەسەم تون كىيگۈزۈپ، شا-
يى روماللارنى ئورىدى؛ ئاياللارغا ئەتلەس كۆڭلەكلەرنى
سوۋغات قىلدى. كاتتا زىياپەتلەرنى ئۇيۇشتۇردى. «ناۋايى تې-
ياتىرى» رېمونت قىلىنىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئويۇن «مۇقىمى
تىياتىرى» دا ئوينالدى. ھوسەنجان جامىنىڭ تەمبۇر بىلەن
«ئەجەم»، «نىم-پەدە» لەرنى ئورۇنداش ماھارىتى چوڭ
بىر مۆجىزە بولۇپ تەسىرات قالدۇردى. ئۆزبېكىستان گې-
زىت - ژۇرناللىرى مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ پائالى-
يەتلىرىنى رەسىملىرى بىلەن ئارقا - ئارقىدىن خەۋەر قىلات-
دى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ تاشكەنت سەھنىلىرىدە ئورۇن-
دىغان ئىلچايىپ ناخشىلىرى بىلەن گېزىت - ژۇرناللاردا «خەلق
ماھىرى» دېگەن نامغا ئېرىشتى. ئۆمەك بۇ يەردىمۇ بىر
ھەپتىدىن ئوشۇق ئويۇن كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئەنجانغا
قاراپ ماڭدى.

ئەنجان جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان ئويغۇرلار كۆپ

بىر رايون ئىدى. ئەنجانلىقلار ئەزىز مېھمانلارنىڭ يولىغا پايانداز سېلىپ، ناغرا - سۇنايلار چېلىپ، ناھايىتى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالدى. ئەنجاندا «ستالىن» نامىلىق بىر كولخوز بار ئىكەن. بۇ كولخوز ناھايىتى باي بولۇپ، بۇ يەردە نەچچە مىڭ ئۇيغۇر بار ئىكەن. «ستالىن» كولخوزى قايتا - قايتا تەلەپ قىلىپ شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكى ۋەكىللىرىنى ئاخىر ئۆز كولخوزىغا ئېلىپ چىقىشقا مۇيەسسەر بولدى. ئۆگزىلەردە ناغرا، كانايلار چېلىنىپ تۇراتتى. يوللارغا پايانداز سېلىنىۋېتىلگەنىدى. ساھىبخانلار مېھمانلار ئۈچۈن ئالاھىدە بىر شىپاڭغا ئورۇن راسلىغانىدى. گىلەم بىلەن تولدۇرۇلغان شىپاڭغا ئايلاندۇرۇپ يىكەندازلار، مازۇق تەكىيلەر تاشلانغانىدى. تاماق جوزىسى ئۇيغۇر تائاملىرى ئاشمانتا، چۆچۈرە دەستە - دەستە ساڭزىلار بىلەن تولدۇرۇۋېتىلگەنىدى.

بۇ يەردە چوڭراق كۆلۈپ بولمىغاچقا ئوچۇق مەيدانغا يازلىق سەھنە ھازىرلانغانىدى. مەيدان يېنىغا كولخوز بازىرى ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ، بازار ئالارمەن - ساتارمەنلەرنىڭ ۋالاڭ - چۇڭى، ئاشپەزلەرنىڭ ۋارقىراشلىرى بىلەن ئاۋات ئىدى. ئويۇن كۆرگىلى كەلگەنلەر مەيدانغا سىغىشماي، ئەتراپقا توختىتىپ قويغان تراكتور، ماشىنىلارنىڭ ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇشاتتى. ھەر بىر نومۇر ئاياغلاشقاندا مەيدان تەۋرەپ ئالقىش ياڭرىتاتتى. كىشىلەر «بارىكاللا!»، «يۇرتىمىزنى كۆرگەندەك بولدۇق!»، «ئۇسسۇزلۇقىمىزنى قاندۇردۇڭلار!» دەپ ۋارقىرايتتى. «قەشقەر سەنئىتى» باشلىنىش بىلەن مەيداندىكى تاماشىبىنلارنى باشقۇرۇش مۇمكىن بولمىدى. كىشىلەر تەۋرەپ سەھنىگە چىقىپ كەتتى-

ياشتا چوڭ ئاياللار ئارتىسلارنىڭ پۇتىنى قۇچاقلاپ «ياشاڭ-لار باللىرىم!» دەپ يىغلىۋېتىشتى. ئويۇننى داۋاملاشتۇرۇپ قويۇشقا مۇمكىنچىلىك بولمىدى ...

قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئاكىسى غازى ئاقساقال ئەل-جاندا ئىدى. شۇ يىللاردا قاسىمجان قەمبىرى قەشقەردە ۋاپات بولۇپ كەتكەنىدى. ئۆمەكتىكى رەھبەرلەردىن بىرقانچەيلەن غازى ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە يەتكىچە باردى. قاسىمجان قەمبە-رىنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ناھايىتى ئېتىبار بىلەن ئۆزىتىلگەنلىكىنى، تەزىيە پائالىيىتىگە ئاپتونوم رايوندىكى بارلىق رەھبەرلەرنىڭ كېلىپ قاتناشقانلىقىنى ئېيتىپ، غازى ئاقساقالغا تەسەللى بەردى.

غازى ئاقساقال غۇلجىدا تۇغۇلغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئايالىمۇ جارۇللايوپنى تونۇيتتى. ئايال مېھمانلارغا قاراپ:

— نېمە تاماق يەيسىلەر؟ — دەپ سورىدى.

مېھمانلار ئالدىرايدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. لېكىن، ساھىپ-خانلار رەنجىش ئىزھار قىلىپ چىڭ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

— بوپتۇ، تاماق يەيدىغان ئىشىمىز بولسا لەغمەن يەيلى، — دېيىشتى ھەممىسى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك. چۈنكى ئۇلار سوۋېتكە چىققاندىن بېرى نۇرغۇن كاتتا زىياپەتلەردە بولغان بولسىمۇ، يەنە ئۆزلىرىنىڭ دائىملىق ئۆيي تامىقى لەغمەننى ناھايىتى سېغىنىشقانىدى.

— نېمە دەيدىغانسىلەر، مېھمانغىمۇ لەغمەن قىلىمىز-مۇ؟ — دەپ ھەيران بولدى غازى ئاقساقالنىڭ ئايالى.

— سىركە بارمۇ؟ — دەپ سورىدى جارۇللايوپ.

— بىز يەردە ئورۇس سىركىسى ئىشلىتىمىز. راستلا لەغمەن يېگۈڭلەر بولسا، كېپەكتىن سىركە چىقىرىدىغان

تۇڭگانلارمۇ بار، مەن بېرىپ تېپىپ كېلەي، — دېدى غازى ئاقساقال.

لەگمەن پىشقاندا مېھمانلار ئىشتىھا بىلەن ھەرقايسىسى ئىككى تەخسىدىن يېيىشتى...

ئۆمەك ئەنجاندىن چىقىپ سەمەرقەنت، بۇخارالاردا بولدى. بۇخارادىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆتۈپ شۇ ئەتراپتا ئورۇنلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار كۆپ ئىكەن. ئۇلار مانتا، سامسا، پەرمۇدىلارنى چىقىرىپ، ئاشخانا ئېچىش بىلەن چوڭ ئابرويى قازانغانىكەن. بۇخارادىكى بازار، مەسچىت، كونا ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ بىناكارلىق شەكلى قەشقەردىكى قۇرۇلۇشلارنى ئەسكە سالاتتى. ئۆمەك بۇ يەردىمۇ بىرنەچچە مەيدان ئويۇن كۆرسىتىپ چوڭ تەسىر قوزغىدى. ئارتىسلار كوچىلاردىن ئۆتكەندە ھېلىقى ئاشخانا ئىگىلىرى يۈگۈرۈپ ئالدىغا چىقىپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئۇلارنى ئاشخانىلىرىغا تەكلىپ قىلىشاتتى... مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى بۇخارادا بۇخارا ئەمرىنىڭ قەدىمىي يازلىق، قىشلىق ئوردىلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى.

ئۆمەك ئۆزبېكىستاندىن ئايرىلىش ئالدىدا تاشكەنت رادىئو ئىستانسىسى كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ مېھمانلارنى كۈتۈۋالدى. رادىئو ئىستانسىسىنىڭ شۇ يىللاردىكى رەھبەرلىرىنىڭ بىرى ئىبلاخۇن خۇدابەردىيوپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە ئىلىغا بارغان ئادەم ئىدى. ئۇ مېھمانلارغا ئىستانسىسى نامىدىن سوۋغاتلار تەقدىم قىلدى. زىياپەت ناھايىتى كۆڭۈللۈك ئۆتتى. سەنئەتچىلەر بۇ ئايرىم سورۇندا ئاساسىي پروگراممىلاردا بولمىغان نومۇرلارنى ئورۇنداپ زىياپەت قاتناشقۇچىلىرىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇردى.

ئېتىسى رادىئو ئىستانسىسى بەزى نومۇرلارنى لېنىنغا ئالدى. سوۋېت رادىئو ئىستانسىلىرى كېيىن ئۇزۇن يىللارغىچە ئاڭلاتقان ۋە بەزىلىرىنى پىلاستىنكىغا قىلىپ ئىشلەپ تارقاتقان ھەمەيجان جامىنىڭ تەمبۇر بىلەن ئورۇندىغان مۇزىكىلىرى، زىكرى ئەلىپەتتا دۇتار بىلەن ئىجرا قىلغان «بارسىلا بىللە يارايلى» ئاھاڭى، جارۇللايوپ ئورۇندىغان «جۇنۇن»، «شەرۋانىخان»، «قارا دەيدۇ»، «ئانىچا ئانا»، «قاپقارا قويكۆزلۈكلۈم» دېگەن ناخشىلار ئەنە شۇ چاغدا لېنىنغا ئېلىنغانىدى.

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى تاجىكىستان، تۈركمەنىستانلارغا بارغاندىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق شۆھرەت قازىنىپ، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدى.

تۈركمەنىستاننىڭ ئاياللىرىدا كەشمىر ياغلىقتىن بىرنى بېشىغا ئارتىپ، يەنە بىرنى مورىسىگە تاشلىۋالىدىغان ئادەت بار ئىكەن. ئەرلەر بېشىغا پاپاخ كىيىپ يۈرىدىكەن. سەنئەتچىلەر بۇ يەردە ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن داڭدار ئاتلارنى كۆردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئاتلارنىڭ بەزىلىرى نېمىسلارنى تاكى گېرمانىيىگىچە قوغلاپ بارغانىكەن. ھەر بىر ئاتنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بەلگىلەنگەن ئۇنۋانى بولۇپ، ئاتلارنىڭ تەمىناتىمۇ شۇ دەرىجە بويىچە پەرقلىق بولىدىكەن. تۈركمەنىستان چەۋەندازلىرى بۇ ئاتلارغا مىنىپ ماھارەت كۆرسەتتى... ئۇلار يەنە تۈركمەنىستان سەنئەتچىلىرى ئوينىغان «غېرىب ـ سەنەم»نى كۆردى. ئەسەر ۋەقەلىكى شىنجاڭدا ئويناۋاتقان «غېرىب ـ سەنەم»گە ئوخشىسىمۇ، ناخشا ـ ناۋا، دېكوراتسىيە جەھەتتە نۇرغۇن ئوخشىماسـ

لىقلار بار ئىدى. تۈركمەنىستان ئوينىغان «غېرىب - سە-
نەم» مۇزىكىلىق ئوپېرا ئىدى.
تۈركمەنىستاندا بولغان بىر زىياپەتتە «غېرىب - سە-
نەم» دە غېرىب رولىنى ئالغان يىگىت ئابدۇۋەلى جارۇل-
لايىۋېنىڭ ئالدىغا ئالاھىدە كېلىپ، بىر قەدەھ هاراق
سۇنۇپ:
— ئۇستاز، سىزدىن ئۆگىنىمەن. ئاڭلىسام، سىز شىن-
جاڭدا غېرىب رولىنى يىگىرمە يىل ئوينىغانىكەنسىز،
مەن بەش يىل موسكۋادا ئوقۇپ يېقىندا كەلدىم. بۇ رولغا
چىقىشىم تېخى ئۈچىنچى قېتىم. ياخشى رول ئېلىشىم ئۈ-
چۈن كۆپرەك يىكىر بېرەرسىز، — دېدى.
جارۇللايوپ ئورنىدىن تۇرۇپ:
— ئويۇنىڭلار ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى، بىز
ئوينىغان «غېرىب - سەنەم» بىلەن كۆپ ئوخشاشماسلىق-
لىرى بار ئىكەن. ئارتۇقچىلىقلىرىڭلاردىن ئۆگىنىمىز، — دەپ
جاۋاب بەردى.

*   *

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى ئولتۇرغان پويىز سوۋېت
ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى ئاشۇ بىرقانچە رېسپۇبلىكىلار جاي-
لاشقان كەڭ داللارنى ئارىلاپ ئۆتۈپ يەنە ئالمۇتىغا قاي-
تىپ كەلدى، ئەندى ئۆمەك ۋەتەنگە ئۇچۇش تەييارلىقىنى
قىلىش كېرەك ئىدى، لېكىن، بۇ يەردە ئۇلارنى چېگەك-
نىڭ ۋەكىللىرى كۈتۈپ تۇراتتى. چېگەك ئاممىسى شىنجاڭ
سەنئەتچىلىرىنىڭ چېگەككە كەلمەي كېتىشلىكىنى قاتتىق
تەلەپ قىلغانىدى. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ قارارى بىلەن

ئەڭ ئاخىرقى بىر مەيدان ئويۇننى چېلەكتە ئويناش بەلگىلەندى.

چېلەك ئىلىدىن چىققانلار كۆپىرەك جايلاشقان ئۇيغۇر رايونى ئىدى. بۇ يەردىكى ئالمىلىق باغلار كىشىگە ئىلىنىڭ پۇرىقىنى بېرەتتى، ئوخشاشمايدىغان بىر يېرى — بۇ باغلاردا ئاپورت ئالما كۆپىرەك بولىدىكەن. ماشىنىدا كېتىپ بارغاندا، بەزى ئائىلىلەر ئۆيلىرىنىڭ ئالدىدا كاۋا تۇغراپ مانتىغا تۇتۇش قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ئاياللىرى غىل - پال كۆزگە چېلىقاتتى...

چېلەك ئامبىسى سەنئەتچىلەرنى خېلى ئۇزۇن يولغا ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. چېلەك رايونى نامىدىن كاتتا زىياپەت بېرىلدى. بۇ بىر كۆڭۈللۈك ئويۇن كۈندۈزى ئوچۇق مەيدانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. مەيدانغا يىغىلغان ئادەمنىڭ سانى يوق ئىدى. دەرەخلەر ئۈستىدە باللار قاغىدەك قونۇپ ئولتۇرۇشاتتى. تاماشىبىنلار ئىچىدە غۇلجىدىن چىقىپ كەتكەن تونۇش كىشىلەر كۆزگە چېلىقاتتى. ئارتىسلار بۇ ئاخىرقى بىر مەيدان ئويۇننى ناھايىتى ئىخلاس بىلەن ئوينىدى. ھەر بىر نومۇردىن كېيىن مەيداندىن كۆتۈرۈلگەن ئالقىش ساداسى ئۇزۇنغىچە بېسىلمايتتى...

ئۆمەك چېلەكتىن كېلىپ، ئالمۇتىدا بىر كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ جۇڭگوغا قايتتى. ئايروپىلاننىڭ يۇمشاق ئورۇندۇقىغا يۆلەنگەن ھەر بىر سەنئەتچىنىڭ چىرايىدا خۇشاللىق جىلۋە قىلاتتى. ئۇلار ۋەتەننى سېغىنغانىدى. بۇ قېتىم ئۇلار شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ يېڭى سەۋىيىسىنى چەت ئەللەرگە مۇۋەپپەقىيەتلىك نامايان قىلىپ، ۋەتەنگە شان - شەرەپ كەلتۈردى.

ئالتىنچى قىسىم

ئاخىرقى سۆزلەر

ئون توققۇزىنچى باب

رول ئالغۇچىلار ۋە ياراتقۇچىلار

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى: ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بىلەن زاماندىش سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسى — ھەم رول ئالغۇچىلار، ھەم ياراتقۇچىلاردۇر. ئۇلار سەھنە ھاياتىنى باشلىغان دەۋردە تېخى بىزدە سەھنە ئەسەرلىرىنى قانداق ئويناش، سەھنىدە قانداق رول ئېلىش توغرىسىدا ھېچقانداق تەييار ئۆلگە يوق ئىدى. تەييار سەھنە كىتابلىرىمۇ ناھايىتى ئاز بولۇپ، كۆپىنچىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگەندى، كىتاب دېگەن سەھنە ئويۇنىنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئۇنى باشقىلار سەھنىگە قانداق ئېلىپ چىققان؟ رېژىسسورلار بۇ كىتابقا قانچىلىك ئەمگەك سىڭدۇرگەن؟ بۇنى ھېچكىم بىلمەيتتى. شۇ دەۋرلەردە ئوينالغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى زاماننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن يازغۇچىلىرىمىز ئۆزى يېزىپ چىقتى. بۇ ئاپتورلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى يەنە سەھنىدە رول ئالغۇچىلار ئىدى.

ئەنۋەر ناسىرى، نۇر بوساقوپ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، زىيا سەمەدى، زۇنۇن قادىرى، كېۋىر نىياز ئوخشاش شائىر-يازغۇچىلار ئەينى يىللاردا سانائىنەپىسە خىزمەتلىرىگە قول سالغان، نۇرغۇن سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىپ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دراماچىلىقىنىڭ بىناسىغا دەسلەپكى خىشلارنى قويغان. شۇنداقلا ئۇلار يەنە ئۆزلىرى روللارغا چىققان.

سەھنە كىتابى ياخشى يېزىلغان تەقدىردىمۇ ئەگەر ئۇ تەجرىبىسىز رېژىسسور بىلەن پىشمىغان ئارتىستلىق قولىغا چۈشۈپ قالسا ھاياتىي كۈچ ئاپالمايدۇ؛ ئەكسىچە، تەجرىبىگە مول رېژىسسور بىلەن تالانتلىق ئارتىس بەزىدە ئادەتتىكى سەھنە ئەسەرلىرىگىمۇ جان كىرگۈزۈۋېتەلەيدۇ. ھازىرقى زامان دراماچىلىقىمىزنىڭ تۇنجى تەشكىللىگۈچىلىرىدىن بولغان جالالىدىن يەھيارى، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق كىشىلەر ئەنە شۇنداق رېژىسسورلاردىن ئىدى. ئۇلار يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرى روللارغا چىقاتتى، ئىجاد قىلاتتى. جالالىدىن يەھيارى «ئارشىن - مال ئالان» دا قىزىقچى ۋەلىنىڭ رولىنى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ ئويناپ ئۈلگە كۆرسەتكەندى. قاسىمجان قەمبىرى «غېرىب - سەنەم» دە غېرىب، «قانلىق داغ» دا روشەننىڭ دادىسىنىڭ روللىرىنى ئالغان. ھەتتا ئۇ ئۇرۇمچىدە ئوينالغان «پەرھاد - شىرىن» ئەسىرىدە جادىگەر ئايال ياسمەننىڭ رولىغىمۇ چىققانىدى. قاسىمجان قەمبىرى «ئىناق» تەخەللۇسى بىلەن يەنە نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ ئىنقىلابنىڭ مەشھۇر رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ خىزمەت كۆرسەتتى.

ئۇ يىللاردىكى سانائىنەپىسە ئادەتتىكى بىر سەنئەت

تەشكىللاتى بولماستىن، جەمئىيەتتىكى ئىلغار زىيالىيلار، سەنئەت خۇمار ھەۋەسكارلار، جامائەت ئەربابلىرى ئىشتىراك ئېتىدىغان بىر پائالىيەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىدىن بولغان رەخىمجان سابىرھاجىيېۋ سانايىنەپەسەنلىك خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرىپ، ئۆزى روللارغا چىققانىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەھبەرلىرىدىن بولغان ئەمەتجان مۇقاملارنى ئېيتاتتى، سانايىنەپەسەنلىك مۇزىكا ئەترىتىگە قاتنىشىپ داپ-دۇمباقلارنى چالاتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما ھەيئىتى، سانايىنەپەسەنلىك رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان قاسىم مۇسايېۋمۇ روللارغا چىققان، «غېرىب-سەنەم»نى سەھنىلەشتۈرۈشتە مەلۇم ھەسسە قوشقانىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۈچ ۋىلايەت مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرىدىن بىرى بولغان قېيۇمبەگمۇ «غېرىب-سەنەم»دە ۋەزىر روللىرىنى ئوينىغانىدى.

سانايىنەپەسەنلىك مۇزىكىچىلىرى تەييار نوتىغا قاراپ ئولتۇرۇپ ساز چالىدىغان چالغۇچىلارغا ئوخشىمايتتى. بارلىق ئاھاڭلار ئۇلارنىڭ روھىغا قاچىلانغانىدى. ھېچقانداق نوتىسىز خاتا كەتكۈزمەي ئورۇندايتتى. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىجادچى ۋە رولچى ئىدى. سانايىنەپەسەنلىك مۇزىكا يېتەكچىسى روزى تەمبۇر «قانلىق داغ»، «نوزۇگۇم»، «غۇنچەم»، «گۇلنىسا» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ ناخشىلىرىنى خەلق ئاھاڭلىرىنى ئىجادىي ھالدا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلەپ چىققان. شۇنداقلا ئۇ «غېرىب-سەنەم»دە جۇنەيدىن باغدادى قاتارلىق روللارغا چىققان. «قۇرغۇيۇم» دېگەن ناخشىنى مەتتاھىر ھەسەن ئىشلىگەنىدى. «شۆكرى كىم» دېگەن ناخشىنى ئىسكىرىپكىچى سەيدۇللام بىلەن ئابدۇنەبى ماناپوپ ئىجاد قىلغانىدى.

ئابدۇنەبى مانايىۋوپ ئىشلىگەن يەنە بىر ئاھاڭ «پەر-
ھاد - شىرىن» دىكى بىرىنچى ناخشا — «دېھقان ناخشى-
سى» غا ھۈسەيىن تەمبۇر بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن.

ھۈسەيىن تەمبۇر تەمبۇرگە ناخۇن ئۇرۇپ چېلىشتا
ئۆزىگە خاس ماھارەتكە ئىگە چالغۇچى ئىدى. غۇلجىدىكى
ئاتاقلىق سازەندىلەرنىڭ بىرى زوردۇن نۇسرەت: «مېنىڭ
سازەندە بولۇپ قېلىشىمغا سەۋەب بولغان نەرسە — ھۈسەي-
نىڭ تەمبۇرگە ناخۇن چېكىشى. ئۇنىڭ «ئىۋسەك» ئا-
ھاڭىدا يەككە چالغان بىر قېتىملىق سازى يۈرىكىمگە تەم-
بۇر ئۆگىنىش ئىشتىياقىنى سالغانىدى» دەيدۇ. ھۈسەيىن
تەمبۇر چاقچاقچى ئادەم ئىدى. تەمبۇر چېلىشتا ئۆزئالدىغا
ئۇسلۇب ياراتقانىدى. ئۇ «ئىككىنچى جۇنۇن»، «پەرھاد -
شىرىن» دىكى «كىردىم يولۇڭغا» دېگەن ناخشىلارنىڭ ئاھاڭ-
نى ئىشلىگەن. ئەپسۇسكى، شۇم ئەجەل بۇ تالانت ئىگى-
سىنى ئوتتۇز نەچچە يېشىدىلا ئارىدىن ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ
ئۆلۈمىدە روزى تەمبۇر بېلىگە ئاق باغلاپ، تاۋۇتنىڭ ئال-
دىدا ھەسرەت بىلەن يىغلاپ ماڭغانىدى...

خەلق ئاھاڭلىرىنى رەتلەپ، سەھنىگە لايىقلاشتۇرۇش-
تا ھاشان تەمبۇرنىڭ تۆھپىسى ناھايىتى چوڭ بولدى.
ئۇ «پەرھاد - شىرىن»غا كىرگۈزگەن «دەريادا ئايرىلىپ
قالدىم»، «مېنى ھەر زامان» دېگەن ناخشىلار ئەنە شۇنداق
بارلىققا كەلگەن ئاھاڭلار ئىدى. ھاشان تەمبۇرنىڭ «غېرىب-
سەنەم»گە ئىشلەپ بەرگەن «تەسەددۇقىڭىز مەن بولاي»
دېگەن ناخشىنىڭ ئاھاڭىمۇ ئۆزىگە خاس پۇراققا ئىگە...
ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە سانايىنەپىسە ئارتىسلىرى
كوچىلارغا چىقىپ كوچا تەشۋىقاتى ئېلىپ بارغانىدى.

ھاسان تەمبۇر بۇ تەشۋىقات ئۈچۈن نۇرغۇن ئاھاڭلارنى ئىشلىگەن ۋە ئۆزى دۇتار چېلىپ چىقىپ ئورۇندىغان. جارۇللايوپ بۇ تەشۋىقات ئۈچۈن ئىشلىگەن يالغۇز كىشىلىك ناخشىلارنى ئېيتقاندى. بۇ ناخشىلار:

ئېچىلغان گۈل قىزىلگۈل ھەرگىز سولمايدۇ،
گۈزەللىككە قەست قىلغان ھايات كۆرمەيدۇ.
خۇشال بۇلبۇل سايرايدۇ ئاندۇ گۈللاردا،
ھەممە جاھاننىڭ كۆڭلى خۇش گۈللۈك باھاردا.

بۇ باھاردا ئۆسكەنمىز، دائىم ئۆرلەيمىز،
دەككە بېرىپ دۈشمەننىڭ بېزىنى قويمايمىز.
خۇشال بولۇپ سايرايمىز گۈللۈك جاھاندا،
ھەممە جاھاننىڭ كۆڭلى خۇش گۈللۈك باھاردا...

دېگەن ئېكىستلاردا پاكى بولمىسا،

توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتتى،
يەڭدۇق بىز قارا تۈننى.
بۇ ۋەتەندىن قوغلايمىز،
ۋەھشى، قاتىل ياپونى...

دېگەندەك مەزمۇنلاردا ئېيتىلاتتى.

داڭلىق چالغۇچى زىكرى ئەلپەتتانىڭ شۇ يىللاردا دېھرىست ئەنئەنەمەدە شاھى ئاباس رولىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئالغانلىقى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ.

يەنە ئۇ «رۇخسار» مۇقامىغا ئىشلىگەن ئاھاڭلار «غېرىب - سەنەم» گە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئويۇندا سەنئەت جەھەتتىن يەنە بىر بالداق روشەن يۈكسىلىش بولغانىدى. كومېدىيەلىك روللارنىڭ ئۇستىسى مەرۇپ ناسىرىمۇ «غېرىب - سەنەم» دە جولەيدىن باغدادى، شاھى ئابباس روللىرىدا بولغان. چالغۇچى زوردۇن ئۇسىرەت «ئانارخان» مۇزىكىسىنى ئىجاد قىلغان ۋە روللارغا چىققان. چالغۇچى ۋە ئارتىس ئابلاخان كېچەكمۇ مۇھىم روللارنى ئىجرا قىلغان. قاسىم ئاخۇن مارۇۋۇنچى بىلەن خالىق ئاخۇن دېگەن كىشىلەر «قارا يورغا» ئۇسسۇلىنى ئىجاد قىلىپ ئۆزلىرى ئويناپ چىققان، ئۇلار يەنە «خوراز سوقۇشتۇرۇش» قاتارلىق كۈلكىلىك كومېدىيەلەرنى ئىشلىگەن. تۇرسۇن سەمەتوپ قاتارلىق كىشىلەر شۇ دەۋردە سوپىلۇرلۇق خىزمىتىنى باشلاپ ئىشلىگەن تۇنجى سوپىلۇرلار ئىدى.

سەھنىنى لايىھىلەش، دېكوراتسىيە ئىشلەش ئىشلىرىدىمۇ ھېچقانداق تەييار ئۆلگە يوق ئىدى. ھەممىگە باش قاتۇرۇشقا، يېڭىلىق يارىتىشقا توغرا كېلەتتى. ئارتىسلارنىڭ سەھنىگە ھەقىقىي ئاتلارنى مىنىپ، كىرىمسىزلا چىققان ئىشلىرىنى سۆزلىسە ھازىر ناھايىتى كۈلكىلىك تۇيۇلىدۇ... ئۇ زاماننىڭ دېكوراتسىيە ياساش ئۇسۇللىرىمۇ تېخى ناھايىتى ساددا ئىدى. ياغاچ كېپەكنى يېشىل بوياپ سەھنىگە چېچىپ «چىمەنزارلىقلار» ھاسىل قىلىناتتى. بىر تۈپ ئالمىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قۇرۇپ قالغان ئالما شېخىنى سەھنىگە تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا قەغەزدىن يوپۇرماقلارنى قىيىپ بېكىتىپ، ھەقىقىي ئالمىلارنى ئېسىپ قويۇشاتتى. يېپىقلىق پەردىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈنگۈدەك بىر تۆشۈك

قالدۇرۇلاتتى. ئېلانچىلىك پەردىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ رىيالنى «رولدا پۈكلۈنچى» دەپ ئېلان قىلغاندا شۇ رولنى ئالغۇچى ئارتىس پەردىنىڭ كەينىدىن چىقىپ تۆشۈككە كېلىپ. تاماشىبىنلارغا چىرايىنى كۆرسىتىپ قوياتتى... بۇ تەر-سىلەرنىڭ ئىشلىتىشى شۇنچىلىك ئاددىي بولسىمۇ، كىشىلەرگە بېرىدىغان چىنلىق تۇيغۇسى ھەرگىزمۇ ھازىرقى زامان سەھنە كۆرۈنۈشلىرىدىن تۆۋەن تۇرمايتتى. شۇ چاغدىكى سەھنە قۇراشتۇرۇش ئىشلىرىدا رەسسام ئابلىزخان مەسۇم، ئىسلام ياغاچچىنىڭ ئوغلى ئىبراھىم، ئىسمايىللار كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن. ئۇلار دەسلەپكى سەھنە خىزمەتچىلىرىدۇر. ساتىراش ھېزىم يۇسۇپنى سانايىنەپىسىنىڭ تۇنجى گىرىم-چىسى دېيىشكە بولىدۇ. غۇلجا تاتار مەكتىپىدە ئوقۇپ يۈرگەن لۇتپۇللا مۇتەللىپمۇ بۇ يەرگە كېلىپ رەسىم سىزىپ، دېكوراتسىيە ئىشلىرىغا ياردەملەشكىنى كىشىلەرنىڭ ئېسىدە...

زۇنۇن قادىر ئۆزىنىڭ سانايىنەپىسىدە دېكوراتسىيە ئىشلەشكە قانداق ياردەملەشكىنى ئەسلەپ: «...كېيىن، دېكوراتسىيە ئىشلىرىدا يېڭىلىق يارىتىشقا باشلىدىم. سۈنئىي دەرەخ ياساش، قار ياغدۇرۇش، ئاي - يۇلتۇزلارنى پەيدا قىلىش، تومۇرنىڭ چاقنىشى، ئىتنىڭ ھاۋىشىشى ۋە ئات تۇياقلىرىنىڭ ئاۋازىنى چىقىرىشقا ئوخشاش ئىشلارنى قىلا-لايدىغان بولدۇم... سىمۇبىت تەڭشەش ئۈچۈن تونۇسلارغا ياسىتىپ چىراغلارنى كۆرسىتەتتىم... شۇنداق قىلىپ، سەھنە ئەترابىدا يۈگۈرۈپ يۈرۈپ قاتتىق چارچاپ كېتىدىغانلىقىمنى بىلمەي قالاتتىم. لېكىن دېكوراتسىيە كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەن-گەن كۈنلىرى ئۆيگە قايتقاندا ئۆزۈمنى ئىنتايىن يېنىك

مېنى قىلاتتىم. چىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلار، گۈزەل ئاي-
دىڭ كېچە، ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ شېرىن سۆھبەتلىرى...
كۆز ئالدىمدىن كەتمەيتتى. ئويۇننىڭ شۇنچە مۇۋەپپەقىيەت-
لىك ئوينالغانلىقىدىن كىشىلەر تازا رازى بولغاندۇر - ھە؟!
دېگەن خىياللار ئىچىدە كېچىچە ئۇخلىماي تاڭ ئاتقۇزۇۋەت-
كەن كۈنلىرىمىز بولغانىدى،» دەپ يازىدۇ.

سەھنە جاھازلىرى ئىلغار بولمىغانلىقتىن سەھنە قۇ-
راشتۇرۇشتا كۆپ قىيىنچىلىقلار بولۇپ تۇراتتى. ئويۇننىڭ
پەردە ئارىلىقلىرىدا دېكوراتسىيەلەرنى يۆتكەپ باشقىدىن ئور-
ۇنلاشتۇرۇپ بولغۇچە خېلى ئۇزۇن ۋاقىت كېتەتتى. مۇن-
داق چاغدا ماھان تەمبۇر، روزى تەمبۇر قاتارلىق ئاتاق-
لىق سازەندىلەر ۋە ئاي تېيىپاجى، ئابدۇل چوڭ كىچىك قا-
تارلىق ناخشىچىلارنىڭ باشلامچىلىقىدا مۇزىكا كورۇپپىسى
بىر يۈرۈش خەلق ناخشىلىرىنى ئورۇنداپ تاماشىبىنلارنى
مەلىكە قىلىپ تۇراتتى. جارۇللايېپ ناخشىلارنى يۈرۈشلەش-
تۈرۈپ ئېيتىشنىڭ كۆپ ئۈلگىلىرىنى شۇ ئەلە شۇلاردىن ئۆگەن-
گەن، ئۆزلەشتۈرگەنىدى.

ئويۇن قويۇش جەريانىدا بولۇپقان قىزىقارلىق ئەھۋال
قىلىش ئۈچۈن ئارتىسلار ئوتتۇرىسىدا پات - پات بەزى -
مۇنازىرىلەر بولۇپ تۇراتتى. «بىز قىلغان ناخشىچى مۇزى-
كىغا ئەگىشىشى كېرەكمۇ؟ مۇزىكا ناخشىچىغا ئەگىشىشى
كېرەكمۇ؟» دېگەن تالاش - تارتىش بولۇپ قالدى. ئۇ چاغ-
دىكى ناخشىچىلار بىلەن چالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان
مەسىلىنى بەزىدە ناخشا بىلەن ساز ماسلاشماي قالىدىغان ئەھ-
ۋاللار يۈز بېرىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ، جارۇللايېپنىڭ ئاۋا-
زى يۇقىرى بولغاچقا، بەزىدە گۈمبۈرلەپ ئاۋازى ناھايىتى

يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ناخشا سوزۇلۇپ كېتىپ قالاتتى. ماسان تەمبۇر بۇ مەسىلىنى: «ئەسلىدە مۇزىكا باشلاپ ماڭىدۇ، ناخشىچى مۇزىكىدىن چىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك. لېكىن، سەھنە — ئولتۇرۇش ئەمەس، سەھنىدە رول ئالغۇچى سەھنە ۋەقەلىكىگە ماسلىشىپ ھېسسىياتلىنىپ، ناخشىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ياكى مۇڭلۇق ئېيتىۋاتقان بولسا، رول ئالغۇچىنىڭ كەيپىياتىنى بۇزماسلىق ئۈچۈن مۇزىكا ناخشىچىغا ئەگىشىشى بولىدۇ» دەپ خۇلاسىلىگەنىدى.

شۇنداقلا يەنە ھەر بىر يېڭى يېزىلغان ئەسەر سەھنىگە قويۇلۇش جەريانىدا ئۈزلۈكسىز ئىسلاھ قىلىنىپ، رېژىسسور ۋە ئارتىسلار تەرىپىدىن ئىجادىي ھالدا يېڭى ھەرىكەتلەر قوشۇلۇپ مۇكەممەللىشىپ باراتتى. «غۇنچەم» دراممىسىدا غۇنچەم نۇرۇمنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرىدىغان بىر كۆرۈنۈش بار ئىدى. جارۇللايوپ بىر قېتىم بۇ ئويۇندا نۇرۇم رولىنى ئوينىۋېتىپ، سۇ قۇيۇپ بېرىۋاتقان غۇنچەمنىڭ يۈزىگە ئوچۇمىدىكى سۇدىن ئازراق چېچىۋېتىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئەسلىدە كىتابتا يوق ئىدى. نۇرۇمنىڭ غۇنچەمگە بولغان ئامراقلىقىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن قىلغان بۇ تەبىئىي ھەرىكەتنى تاماشىبىنلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ. شۇ چاغدا كىتابنىڭ ئاپتورى بولغان زۇنۇن قادىر تۆۋەندە كىشىلەر ئارىسىدا ئولتۇرۇپ ئويۇن كۆرۈۋاتاتتى. ئۇ ھاياجاندىن ئورنىدىن چاچراپ تۇردى-دە، كۆلۈبىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ چىقىپ، بىر بولاق تەشپۇت سېتىۋېلىپ سەھنىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ:

— ۋاي، ۋاي... غۇنچەمنى يېزىپ بولغان بىر ھاردۇقۇم چىقتى-دە، رەھمەت ساڭا، — دەپ ھېلىقى

نەشپۈتنى جارۇللايوپقا سۇنغانىدى.
جارۇللايوپ قانچە ئويۇنلارغا مۇشۇنداق ئىجادىي ھەرىكەتلەرنى قوشقانلىقىنى ھازىر ئۆزىمۇ ئەسلىيەلمەيدۇ.

يىگىرمەنچى باب

سەنئەتكە ئىشتىياق

بىراقتىكىلەرنى قويۇپ تۇرۇپ، مۇشۇ ئالدىنقى بىر ئەۋلاد پېشقەدەملەرنىلا تىلغا ئالساق: زىكرى ئەلپەتتا، ھەمبەرخانىم، ئەھمەت ئۆمەر، پاتەم قۇربان، يولۋاسخان، پاشا ئىشان، ھۇسەنجان جامى، مۇساجان روزى قاتارلىق بۇ كىشلەر زادى قايسى سەنئەت داشۆسىدە ئوقۇغان؟ ئۇستازى كىم؟... بۇ سەنئەت ئۇستىلىرىنىڭ ھېچقايسىسى بەلگىلىك بىر سەنئەت مەكتىپىدە سىستېمىلىق تەربىيە كۆرگەن ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھاياتى ھەققىدە توپلىنىپ تۇرۇلغان ماتېرىياللارنى كۆرۈپ باقىڭىز، بۇ كىشلەرنىڭ مۇقىم بىر ئۆگەتكۈچىسىمۇ يوق. ئۇلار سەنئەتكە بولغان تۇغما ئىنتىلىش، ۋۇجۇدىدىكى قايناپ تۇرغان ھەۋەس بىلەن رەڭگارەڭ تۇرمۇش ئىچىدىن سەنئەت شىرنىسىنى سۈمۈرگەن. ئۇلارغا ئۆز ھاياتىدا بىر ئەمەس، نۇرغۇن ساز ئۇستىلىرى ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزگەن. ئۇلارنىڭ ماكتىبى — تۇرمۇش، ئۇستازى — خەلق بولغان.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭمۇ ئاتاقلىق ناخشىچى بولۇشى، پىشقەدەم مەشرەپ سورۇنلىرىدىكى نەغمىچىلەر،

موزدۇزلار ئارىسىدىكى ناخشىچىلار، ھاسان تەمبۇر، روزى تەمـ
بۇر، ھۆسىيىن تەمبۇر، ساۋۇتكام بېدىك، ئاق تېيپاجى...
تۇرمۇشتىكى مانا شۇنداق يۈزلىگەن كىشىلەرنىڭ ھەسسىسى
بار. جارۇللايوپتىن «ئازادى سىزنىڭ ئۇستازىڭىز كىم؟» دەپ
سورىسىڭىز، ئۇ ئەلە شۇنداق ئۇرغۇن كىشىلەرنىڭ نامىنى
تىلغا ئالىدۇ، بەزىدە ھېچكىمنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيمۇ
قالىدۇ. تالانت ئىگىلىرىگە ھەممە نېمىنى بىرەركىشىنىڭ
بىر - بىرلەپ ئۆگىتىپ قويۇشىنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇلار
ئۆگىنىدىغان نەرسىلىرىنى ئۆزى ئىزلەپ تاپالايدۇ. ئادىرىـ
دا شۇنچىۋالا كۆپ نەرسىلەرنى زادى نەدىن، كىمدىن ئۆـ
گەنگەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالىدۇ...

جارۇللايوپ ئۆزىنى «خەلق يېتىلگەن ناخشىچىمەن»
دەپ يۈرگەن چاغلىرىدىمۇ ئاددىي ئادەملەر ئۇنىڭ ناخشـ
سىنىڭ بەزى يەرلىرىگە ئىزاھ بېرىپ قوياتتى.

بىر قېتىم ئابدۇۋەلى يېزا يولىدا «سېپىل ناخشىسى»
نى توۋلاپ كېتىپ باراتتى. ناخشا،

سۇلتان خوجام سورايدۇ،
سېپىل سوقتانلار نەلىك؟
بىز بەگكە نېمە قىلغان،
بىكار ياتىدۇ شەلىك...

دەپ ئاخىرلاشقاندا، جارۇللايوپنىڭ قارشىسىدىن ناخـ
شىنى ئاڭلاپ كېلىۋاتقان بىر دېھقان،

— ياشا ئوغلۇم! ئەجەبمۇ چىرايلىق ئېيتتىڭ. سەـ
دىن بىر گەپ سوراي، ھازىر «بىكار ياتىدۇ شەلىك» دەپ

ئېيتتىڭ. ئاشۇ «شەلىك» دېگەنلىرى كىملەر، بىلەمسەن؟ ــ دەپ سورىدى.

— شەلىك دېگىنى شۇ شەھەردىكى ئادەملەردۇر، ــ دېدى جارۇللا.

— ماما، مامام! — دېدى دېھقان كۈلۈپ، — سەن ناخشىنى ياخشى ئېيتىدىكەنسەن، شۇ ناخشىلاردا ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ نېمە دەۋاتقىنىنى ئانچە چۈشەنمەيدىكەنسەن!

— ئەمسە، شەلىك دېگەنلىرى كىملەر؟

— شەلىك دېگىنى شەھەردىكى تۆمۈرچى، موزدۇز، ئېلىپاتارلار ئەمەس، شەھەرنىڭ ئۆز دەرۋازىسى ئىچىدىكى دۆتەي، دارىن، بەگ - خوجىلارغا دارىتمىلىغان گەپ. شۇ زامانلاردا ئۇلارنىڭ ھامىنى تاغا ئالالماي «شەلىك» دەپلا قويغان.

دېھقان شۇنداق دەپلا ئۆتۈپ كەتتى. جارۇللايۇپ ئويلىنىپ قالدى. ئۇ سېپىل ناخشىسىنى قانچە قېتىم ئېيتقان بولسىمۇ، ناخشىنىڭ سۆزلىرىدىكى مۇنداق چوڭقۇر مەزمۇنىنى تېخى ئويلاپ يەتمىگەنىدى.

ناخشىلارنىڭ سۆزلىرىنى خاتا ئۆگىنىۋېلىپ، ئۇزاقتىچە شۇ بويىچە ئېيتىپ يۈرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ قالاتتى، بىر قېتىم جارۇللايۇپ دولانيۇزىدىكى بىر سورۇندا،

ئابلاشتىن چىقتىم كەلسەم،
قىسلامىيۇزدە پاچەك ...

دەپ ناخشا ئېيتىپتۇ، شۇ يەرلىك ئاقساقال خېلىلا ئىماپ:

— ئېسىلامىيۇزدە دېگىنىڭ؟ ئەمەس، ئەخمەق! بۇرۇن

ئابلاشلىق بىر يىگىت بولغانىكەن. ئۇ ئىسلامىيۇزىدىكى بەختىخان دېگەن بىر ئايالغا ئاشىقكەن. ئۇ ھەر قېتىم ئابلاشتىن چىقىپ ئىسلامىيۇزىدىن ئۆتكەندە بۇ ناخشىنى ئېيتىدىكەن. — دەپ تۈزەتكەنىدى.

خەلق ئەنە شۇنداق ئاددىي ۋە سەمىمىي ئۇستاز ئىدى.

* *

ئەينى يىللاردىكى سەنئەت ئۆمەكلىرى ئارتىسلارغا مۇقىم ئىش ھەققى بەرمەيتتى. سەنئەت ئۆمەكلىرىگە قاتنىشقانلاردىمۇ «مۇشۇ ئىش بىلەن جېنىمنى باقىمەن» دېگەن خىيال يوق ئىدى. سەنئەتكە بولغان ئىشتىياق. كۆچلۈك بىر ھەۋەس ئۇلاردا ئۇلار سەنئەت تەشكىللى ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئەگىپ يۈرۈشەتتى.

زۇنۇن قادىر ئۆزىنىڭ بىر ئەسلىمىسىدە، سانائىيىنەپىسسىدە سەھنىدە رول ئېلىشقا قانچىلىك قىزىقىپ كەتكەنلىكىنى ئەسلەپ مۇنداق يازىدۇ: «... ئوت تەگكەن ئادەمنىڭ يىقىلىشىنى ئوخشىتىش ئۈچۈن ئاخشىمى ئۆيۈمدە ھەر خىل قىياپەتتە يىقىلىپ مەشىق قىلاتتىم. تام ئەينەككە قاراپ چىرايىمنى تەكشۈرەتتىم. تۆۋرۈككە ياستۇق تېڭىپ قويۇپ ئۇنىڭغا مۇشت ئاتاتتىم. جېدەل چىقارغانلارنى دوراپ ۋارقىرايتتىم ... ئائىلەمدىكىلەر ماڭا، دۆلۈن ئاشىق، دەپ لەقەم قويغانىدى ...» جارۇللايېۋىچ سانائىيىنەپىسكە قاتناشقان چاغلاردا سەھنىگە چىقىشنى دائىم ئارزۇ قىلاتتى، رولنى ياخشى ئالالمىسام رېژىسسور ئورنۇمغا باشقا بىر ئادەمنى ئالماشتۇرۇۋېتەمسۇن، دەپ يوتقاندا

AltunOq

يىتىمىز رولدىكى سۆزلەرنى يادلايتتى. ئۇنىڭ ئانىسى ھەلىمىخان قانچە قېتىم «بالام، نېمە بولۇۋاتىسەن؟ خۇدايىمغا ئامانەت!» دەپ ئۇنى ئېلىشىپ قالمىغىيدى، دېگەن ئەندىشىدە بولغانىدى.

ھېچكىم مائاش ئالمىمىز سانايىنەپىسكە قاتناشقۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقى ئەنە شۇنداق كۈچلۈك ئىدى. ئىنتىزامىمىز ناھايىتى چىڭ ئىدى. بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ھەرقانداق ئىش .. ئوقەتنى تاشلاپ ھەممە جەم بولاتتى ... سانايىنەپىسە يېڭى قۇرۇلغاندا، ماسان تەمبۇرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شەھەر بازارلىرىدىكى راۋاب چېلىپ تارىلاپ يۈرىدىغان ھېلىقى شاكىچىكىمىز ئۆمەككە قوبۇل قىلىنغانىدى ۋە ئۇ بىرقانچە قېتىم سەھنىگە چىقىپ ئۆز نومۇرلىرى بىلەن ئالقىشقا ئېرىشكەنىدى. لېكىن ئۇ سانايىنەپىسىنىڭ دېگەندەك قاتتىق تۈزۈمىگە ئادەتلىنەلمىدى. بىر كۈنى ئۇ رەھبەرلەرنىڭ ئالدىغا كىرىپ قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ: «مەن راۋابىنى چېلىپ يۇرتمۇ يۇرت كېزىپ يۈرۈپ ئۆگىنىپ قاپتىكەنمەن، بىر يەردە ئۇزاق تۇرۇپ كەتسەم ئىچىم پۇشۇپ كېتىدىكەن، ماڭا رۇخسەت قىلىشسىلا» دەپ كېتىپ قالغانىدى.

سانايىنەپىسە ئارتىسلارنىڭ خىزمىتىنى دائىم باھالاپ تۇراتتى. رولنى ياخشى ئالغانلار تەقدىرلىنەتتى. ياخشى مەشىق قىلمىغانلار، ئىنتىزامسىزلىق قىلغانلار تەنقىدلىنەتتى.

1938 ـ يىللىرى بولسا كېرەك، غۇلجىدا قۇربانجان دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ سوۋېتكە مال ئۆتكۈزىدىغان سودىگەرلەردىن ئىدى. بىر قېتىم ئۇ سوۋېتتىن يېڭى سېتىۋالغان شەخسىي پىكاپىدا جارۇللايېۋىنى ئويىنىتىپ

كەلمەكچى بولۇپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ماشىنا كەڭسايىنىڭ ئېچىگە بارغانسېرى بوزۇلۇپ قىلىپ گۈللار ۋاقتىدا قايتىپ كېلەلمىدى. شۇ كۈنى كەچتە جارۇللايوپ ئاساسىي رول ئالىدىغان بىر ئويۇن ئاخىرقى رىپېتىتسىيە قىلىنماقچىدى. جارۇللايوپ شۇنچە تېپىرلىغان بولسىمۇ، يولدا چوشۇۋالىدىغان بىرەر ماشىنا ئۇچرىتالمىدى... شۇ كەچتە رىپېتىتسىيە مەيدانىغا رىپېتىتسىيە ئەھۋالىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئارتىپ سانائىنەپىننىڭ ئادەتتىكى ئارتىسلىرىغىچە ھەممەيلەن يىغىلغانىدى. جارۇللايوپنى كۈتە- كۈتە، ئاخىر ئويۇن ئوينالماي تارقىلىپ كېتىشتى. رېژىسسور جالالىدىن يەھيارى ئاچچىقىدا ئارتىسلارغا: ئەمدى ئابدۇۋەلى كەلسە، ھېچقايسىڭلار چىراي ئاچقۇچى بولماڭلار! — دەپ ئۇقتۇردى.

ئەتىسى جارۇللايوپ رىپېتىتسىيە مەيدانىغا ئەسسالامۇئەلەيكۇم! — دەپ كىرىپ كەلگەندە پۈتۈن ئارتىس، خالقىچىلاردىن بىرمۇ كىشى ئۇنىڭغا باش كۆتۈرۈپ قاراپ قويمىدى. ئىشلىمىزمۇ خىجالەت بولۇپ، تۇرغان ئابدۇۋەلى ناھايىتى ئەقىلكەتە قالدى. ئارتىسلار قايتقاندا جالالىدىن يەھيارى جارۇللايوپنى ئېلىپ قېلىپ:

— سەن قارغۇچا ئويناتامسەن؟ — دەپ سورىدى.

— ئوينىغان، — دېدى ئابدۇۋەلى.

— قارغۇچا قايسى ۋاقىتتا ھەممە قوشلارنى دوراپ سايرىيالايدىغان بولدۇڭ، بالەمسەن؟

ئابدۇۋەلى جاۋاب بېرەلمىدى.

— قارغۇچا ئىككى جاۋغىيىدىكى سېرىق تۈكلەر يوقكەندە ئاندىن ھەممە قوشلارنى دورىيالايدىغان بولىدۇ.

سەن قۇرغۇي ئۇينىغانمۇ؟ قۇرغۇينى قانچە قارت① بولسا، ئاڭغا سالغىلى بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى جالالىدىن پەھىيارى.

ئابدۇۋەلى يەنە جاۋاب بېرەلمىدى.

— قۇرغۇي، — دېدى جالالىدىن پەھىيارى، — تۆت قارت بولغاندا ئاندىن ئاڭنى ئالالايدۇ. مەن تېخى ئىككى قارتمۇ بولمىدۇق. جاۋغىيېگىدىكى سېرىق تۈكلەرمۇ تېخى يېتىلمىدى. بىر ئاددىي ھوزدۇز ئىدىڭ، ئۇستازلار تەربىيەلەپ ئاساسلىق ئارتىس قىلدى. ئەمدىلا تېخى خەلقنىڭ ئاغزىغا چىقىپ «ۋاي ئابدۇۋەلى!» بولۇپ قېلىۋىدىڭ، كۆپچىلىكنى كۆزگە ئىلمىغاندەك، نەشكىلىسىزلىك قىلساڭ بولامدۇ؟... ئەگەر رەسمىي ئۇيۇن قويۇلىدىغان كۈن بولۇپ، نەچچە يۈز ئادەمگە بىلەت سېتىۋەتكەن بولساق قانداق بولاتتى!؟...

جالالىدىن پەھىيارنىڭ شۇ كۈنكى تەنقىدى جارۇللايوپ ئۇچۇن ئۆز ئۆمرىدىكى ئۇنتۇلماس بىر تەربىيە بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ رىپېتىتسىيە مەيدانىغا دائىم بەلگىلەنگەن ۋاقىتتىن ئىلگىرى يېتىپ كېلىدىغان بولغانىدى.

* *

خەلقنىڭ سەنئەتكە بولغان ئېھتىياجى شۇ يىللاردىكى سەنئەتچىلەردە ھەرقانداق توسالغۇلارنى يېمىرىپ تاشلايدىغان بىر پىداكارانە روھنى پەيدا قىلغانىدى.

كىشىلىك تۇرمۇش ئاياللار دۇنياسىدىن ئايرىلالمايدۇ.

① قارت — قۇرغۇينىڭ قۇيرۇقى تەرىپىدىكى قارا سىزىقچە.

كىشىلىك تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سەھنىدىمۇ ئاياللار كەم بولسا بولمايدۇ. لېكىن، 30 - يىللاردىكى دىن ۋە فېئودالىزمنىڭ قارشىلىقى ئىنتايىن ئېغىر بولغان شارائىتتا، ئاياللارنىڭ سەھنىدە رول ئېلىشىغا توسالغۇ بولىدىغان نۇرغۇن كۈچلەر مەۋجۇت ئىدى. شۇ يىللاردا شەھەردە ئەلاخان دۇتارچى، ئاق بالىخان، پاتەم سەتەڭ قاتارلىق ئايال نەغمىچىلەر بولسىمۇ، ئۇلار پەقەت خېنىملارنىڭ چايلىرىنىلا ئاۋات قىلاتتى... دەسلەپتە سەھنىدە ئاياللار رولىنى ئەرلەر ئوينىدى. ئىسكەرىپكىچى سەيدۇللام تولاراق مومايلارنىڭ رولىنى ئالاتتى. ئەلاخان دۇتارچىنىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىت قىزلارنىڭ رولىغا چىقاتتى.

كېيىن ئىلغار زىيالىيلار ۋە سەنئەتچىلەر ئالدى بىلەن ئۆز ئاياللىرىنى سەھنىگە چىقىشقا دەۋەت قىلدى. ئارتىسلاردىن بىرىنچى بولۇپ «ئەينىدىن ئۆز ئايالى بىلەن رول ئېلىپ چىقىپ ئۈلگە كۆرسەتتى. بۇ بىر جۈپ ئەر-خوتۇن ئۆز زامانىسىنىڭ تالانتلىق ئارتىسلىرىدىن ئىدى. قاسىمجان قەمبىرىمۇ ئايالى رازىيەخانىم بىلەن سەھنىگە چىقىشقا باشلىدى ... كېيىن «ئىچكىلىك نەتىجىسى» دېگەن ئۆزبېكچىدىن تەرجىمە قىلىنغان درامىدا رەخمەجان سابىرى ئايالى بىلەن رولغا چىقتى»①. شۇندىن كېيىن تۇران خانىم، گۈلسۈم، پەرۋىزە، مەدىنە، پەرىدەم، شاكۈرا، سەلىمە زەيناۋۇدۇن، مىنەۋەر، ھەجەر، خەدىچە باگى، ئىنالتۇنخان، داناخان، سۇلتانقىز، ئامىنە قادىر ئوخشاش ئارتىسلار ئارقا ئارقىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ سەھنىلەرنى جانلاندۇ-

---

① زۇلپۇن قادىر «ئۇنجا ئىبائىرچىلىق ھەرىكىتى توغرىسىدا ئەسلىمە خاتىرە».

ۋۇۋەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ئالاھىدە تۆھپە يا-
راتتى. ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بى-
لەن گۈلسۈمگە «خىزمەت كۆرسەتكەن ئارتىس» دېگەن شە-
رەپلىك نام بەردى ... بۇ دادىل ئاياللارغا جەمئىيەتتىكى
نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھەۋىسى كېلەتتى، يەنە بەزىلەر بۇ
ئاياللارنىڭ كوچىلاردا ئەركىن مېڭىپ، سەھنىلەردە ئاشىق-
مەشۇقلارنىڭ رولىغا چىقىپ يۈرگىنىگە ھەيران بولۇپ «يا-
ئاللا، جاھان نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ!» دەپ ياقىسىنى تۇ-
تاتتى، ئايرىم كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ھەر خىل
ئىغۋالارنى تېرەتتى. دەسلەپتە رول ئالغان بۇ ئايال ئار-
تىسلارنىڭ سەھنىدىكى شۆھرىتى ئۆزىنىڭ نام - ئابرويىغا
قىلىنغان نۇرغۇن تۆھمەتلەر بەدىلىگە كېلەتتى. ئۇنىڭ قە-
دەمى قورقماي باسقان ئاشۇ ئاجايىپ ئارتىسلارنىڭ نا-
مى سەنئەت تارىخىمىزغا جەزمەن يېزىلىشقا تېگىشلىك.

* *

سەھنىدىكى مۇھاپىزەت ئەسلىھەلىرىنىڭ مۇكەممەل
بولماسلىقى، سەھنە بىلىملىرىنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە بەزى
كۈتۈلمىگەن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئارتىسلار بەزىدە ھاياتى-
دىن ئايرىلىپ قېلىشقا ئاسلا قالاتتى. 38 - يىللاردا بولسا
كېرەك، جارۇللايوپ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى مەزمۇن-
دىكى «ئۆز مۇھىت» دېگەن ئەسەردە پارتىزانلار باشلىقى-
نىڭ رولىنى ئالغانىدى، ئويۇندا پارتىزانلار باشلىقىنى دۈش-
مەن تۇتۇۋېلىپ قىيناپ سوراق قىلىدىغان بىر كۆرۈنۈش
بار ئىدى. يېرىم يالىڭاچ قىلىنغان پارتىزانلار باشلىقى

هوشىدىن كەتكەندە، دۈشمەن ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر چېلەك سوغۇق سۇنى چاچاتتى. بىر قېتىم، كۇلۇبنىڭ ئىچىدىكى تېمپېراتۇرا نامايىتى تۆۋەن بولغانلىقتىن، جارۇللايوپنىڭ ئۆپكىسىگە سوغۇق تېگىپ، جەددىي داۋالاشتىن كېيىن ئاران ئۆرە بولالىغانىدى.

بىر يىلى يازدا سەنئەتچىلەر كۆلەملەشمۇ دېگەن يايلاققا چىقىپ ئويۇن قويدى. يايلاقتىكىلەرنىڭ تەلىپى بويىچە يەنە «غېرىب - سەنەم» دىن بىر پەردە ئوينالماقچى بولدى. سەنئەتچىلەر تەبىئىي بىر غار بار يەرنى تاللاپ سەھنە قىلىپ، غېرىبنىڭ قاراقچىلارغا ئۇچراپ قالىدىغان كۆرۈنۈشىنى ئوينايدۇ. قاراقچىلار غېرىبنى باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا ئالغاندا، يايلاقتىكىلا تۇتۇپ مىنگەن ھېلىقى ئات ئۈركۈپ كېتىپ، غېرىب بىلەن قاراقچىنى ئېگىزلىككە قاراپ ئېلىپ قاچىدۇ. ئويۇن كۆرۈۋاتقانلار ئۈيۈر - تۈيۈر بولۇشۇپ ئورنىدىن تۇرۇشۇپ كېتىدۇ. شۇ چاغدا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ بېشىغا يۆگىگەن سەللە چۇۋۇلۇپ چۈشۈپ، ئاتنىڭ پۇتىغا يۆگىشىپ، ئات ئادەم بىلەن سەللە موللاق ئېتىپ ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەنىدى ...

«قانلىق داغ» دا ئەيسانى دارغا ئېسىپ قويىدىغان بىر كۆرۈنۈش بار ئىدى، ئەيسا رولىنى ئالىدىغان ئارتىس ئادەتتە كىيىمنىڭ ئىچىدىن بېلىگە سىم باغلىۋالاتتى. دارغا ئاسقاندا گەۋدىسىنىڭ ئېغىرلىقى ھېلىقى سىمغا چۈشۈپ بوغۇلۇپ قالمايتتى. بىر قېتىم، جارۇللايوپ ئەيسا رولىدا ئويناۋاتقاندا ئۇنى دارغا ئاستى. روشەننىڭ دادىسى كېلىپ ئەيساغا ئېسىلىپ يىغلايدۇ. قاتتىق سىلكىنىپ كەتكەنلىكتىن جارۇللايوپنىڭ بېلىگە باغلانغان سىم بوشاپ كېتىپ

ئۇ بوغۇلۇپ قالدۇ. ھوشيار رېژىسسور جالالىدىن يەھيا-رى بۇلى سېزىپ قېلىپ، دەرھال پەردىنى ياپقۇزۇپ، جا-رۇللايېۋنى يېشىپ چۈشۈرۈۋالدۇ. شۇ چاغدا ئەگەر يەنە بىر مىنۇتلا كېچىكىش بولغان بولسا، «ئەيسا» راستىنلا ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپ، بوگۈنكى ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنىڭ ھاياتى شۇ پەردىلا ئاخىرلاشقان بولاتتى.

لېكىن، مۇنداق قىيىنچىلىق، مۇنداق خەۋپلەر ئەينى يىللاردىكى ئارتىسلارنى سەھنىدىن چېكىندۈرەلمىگەنىدى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

ئۆزنىڭ تۆھپىسى

ئىلىدا قولىغا دۇتارنى ئالسا بىرەر پەدىگە ياسىدا-مايدىغان، ئۆلىقىنى تۆتۈپ بىرەر ناخشىغا تۇۋلىمايدىغان ئادەم كەم تېپىلىدۇ. جارۇللايېۋنىڭ ئاۋازى شۇنچە ياخشى بولسىمۇ، ئەگەر ئۆزنىڭ ھاياتى سەھنە بىلەن بىرلەشمىگەن بولسا، ئىلىدىكى يۈزلىگەن خەلق ناخشىچىلىرى قاتارىدا بۇ ئادەمنى كۆزگە ئانچە تاشلانماي ئۆتۈپ كەتكەن بولات-تى. سەھنە ئۆزىگە ئۆز قابىلىيىتىنى جارى قىلىشقا، ئا-ۋازىنى تولۇق پايدىلىنىپ شۆھرىتىنى يېيىشقا زېمىن ھا-زىرلاپ بەردى، 1936 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئىلى تې-ياتىر ساھەسىدە ئوينالغان قىرىق - ئەللىكتىن ئوشۇق دراما، كومېدىيە، ناخشا - ئۇسسۇللۇق ئوپېرالارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئۇ رولLارغا چىقتى. بولۇپمۇ ئۆزنىڭ «باي ۋە مالا-

لاي»دا غوپۇر، «ئارشىن - مال ئالان»دا ئەسقەر، «غېرىب - سەنەم»دە غېرىب، «پەرھاد - شېرىن»دا پەرھاد، «لەيلى - مەجنۇن»دا مەجنۇن، «نوزۇگۇم»دا باقەم، «غۇنچەم» دە نۇرۇم بولۇپ ئوينىغان روللىرىمۇ يىللاردىكى تاماشىبىنلاردا ئۇنتۇلماس تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى.

جارۇللايوپنىڭ تىياتىر ئارتىسلىقى ئۈستىدە گەپ ئاچقاندا، ئۇنىڭ چوڭ تىپتىكى ناخشا - ئۇسسۇللۇق ئوپېرا «غېرىب - سەنەم»دە رول ئېلىش ئەھۋالىنى ئالاھىدە كۆرسىتىشكە تېگىشلىك. 30 - يىللاردا بۇ ئوپېرا توققۇز پەردە ئون كۆرۈنۈشلۈك بولۇپ، ئەسەر ۋەقەسى غېرىب - سەنەمنىڭ بالىلىق ھاياتىدىن باشلىنىپ ئىككى كېچە ئوينىلاتتى. داڭلىق سەنئەتچى ھاسان تەمبۇر ناخشىنى قانداق باشلاش، ناخشىنى سازغا چۈشۈرۈش، ناخشا ئېيتىۋاتقان چاغدىكى كەيپىياتىنى سەھنە ۋەقەلىكىنىڭ راۋاجىغا قانداق ماسلاشتۇرۇش قاتارلىق مۇھىم تەرەپلەردە جارۇللايوپقا كۆپ تەلىم بەرگەنىدى. ئۇنىڭغا سەھنىدە رول ئېلىشنى ئۆگەتكۈچى ئاساسلىق ئۇستازلار يەنە قاسىمجان قەمبەرى، جالالىدىن يەھيارىلار ئىدى. ئابدۇۋەلى ئاۋازىنى ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىپ، ئەسەرنىڭ باشلىنىشىدىكى ناخشىلاردا مۇھەببەت زوقىغا چۆمۈپ غەمسىز ياشاۋاتقان غېرىبنىڭ شادلىقىنى، ئوينۇننىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ناخشىلاردا ياردىن جۇدا بولۇپ پالانغان غېرىبنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى، ئاخىرقى پەردىلەردىكى ناخشىلاردا بولسا غېرىبنىڭ ئۆز مەشۇقىغا ئېرىشىش يولىدىكى قەتئىي ئىرادىسىنى ئۇستىلىق بىلەن ئىپادىلەپ، تاماشىبىنلارنى كۈچلۈك تەسىرلەندۈرەلىدى. جارۇللايوپ «غېرىب - سەنەم»دە يىگىرمە نەچچە

بىل باش رول ئالدى. بۇ ئۇزۇن يىللار ئىچىدە سەنەم رولىنى ئويناپدىغان ئارتىسلاردىن رازىيە خانىم، ھەجەر، گۈلسۇم، پەرىدە، ئاۋۇتەت، خەلىپەم قاتارلىق توققۇز - ئون «سەنەم» ئالماشتى (بۇنىڭ ئىچىدە گۈلسۇم سەنەم رولىدا خېلى ئۇزاق يىل ئويىنغان ۋە بۇ رولدا شۆھرەت قازانغانىدى.) قىرىق - ئەللىك سەھنە ئەسىرىدە رول ئالماق، بىر رولنى يىگىرمە يىل مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ چىقماق ۋە شۇ جەريانىدا ئۇلەڭغا يېقىن ئايال ئاساسىي قەھرىمانلار بىلەن ئۇچراشماق بىرنىڭ يېقىنقى زامان تىياتىر تارىخىمىزدا تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان بولسا كېرەك. چەت ئەللەردە كىمنىڭ تاماكىنى كۆپ چېككەلەيدىغانلىقى، كىمنىڭ يۈزنگە ھەسەل ھەرىسىنى كۆپرەك قوندۇرالايدىغانلىقى ئوخشاش ناھايىتى ئەرزىمەس ئىشلارنىڭمۇ رېكورتى ھېسابلىنىپ داۋراڭ سېلىنىدۇ. بىزدە بولسا خېلى چوڭ ئىشلارمۇ خاتىرىگە ئېلىنمايدۇ ... جارۇللايوپنىڭ ئۆز ئۆمرىدە ئويىنغان روللىرى ئۈچۈن يادلىغان سۆزلىرىمۇ قېلىن بىر نەچچە كىتاب بولۇشى مۇمكىن ...

ئۇ چاغدا سەھنىدە تېخى ئاۋاز كۈچەيتىدىغان ئەسۋاب، مىكروفون دېگەن نەرسىلەر يوق ئىدى. سەھنە كىتابىدىكى سۆز ۋە ناخشىلارنىڭ ھەممىسىنى تاكى ئاخىرقى رەتتە ئولتۇرغان تاماشىبىن ئاڭلىغۇدەك قىلىپ، ئېنىق ۋارقىراشقا توغرا كېلەتتى. جارۇللايوپنىڭ قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرى «زىما تاگازا!!» دەپ ۋارقىرىغىنى، موزدۇزخانىلاردا، توي - تۆكۈن، مەشرەپ سورۇنلىرىدا ئېيتقان ناخشىلىرى ئۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئىي ئاۋاز تەربىيىلەش جەريانى بولغانىدى ... جارۇللايوپ قاتارلىق پېشقەدەملەر دراملاردا رول ئېلىش

قا باشلىغان 30 - يىللاردا تېخى بىزدە دىراممىچىلىق تور-
رىنىدا مۇكەممەل بىلىم، تەجرىبىلەر يوق ئىدى. ئۇلار
ھەممىنى يېڭىدىن باشلىغان، ھەممىنى ئىجادىي ياراتقان.
يول يوق يەردىن يول ئاچماق ھامان مۇشكۈل بولىدۇ،
ئەمما، دەسلەپكى يولۇچى بېسىپ ئۆتكەن ئاشۇ ئەگرى -
توقاي سوقماق يول بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى داغدام يول-
لار رەۋ بولمىغان بولاتتى ...

1962 - يىلى ئىلى ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى ھىنار-
شىن - مال ئالالانەنى قايتا ئوينىماقچى بولدى. لېكىن،
ئاساسىي قەھرىمان ئىسقەرنىڭ رولىغا مۇۋاپىق ئارتىس
تولمىغانلىقتىن ئويۇن ۋاقتىدا سەھنىگە چىقالمىدى. بۇ
چاغدا جارۇللايوپ ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمەكنىڭ رەھبەر-
لىرىدىن بىرى ئىدى. يولداشلار ئۇنى ئىسقەر رولىغا چىق-
قىپ بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغاندا
ئۇ «يېشىم ئەللىكتىن ئېشىپ كەتتى. ئەمدى بۇ رولنى
ياشلار ئوينىسۇن» دەپ ئۇنىمىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر
تاپقان ئوبلاست باشلىقى جاڭ شىگۇڭ جارۇللايوپنى چاقىرتىپ:

— سىز بىلەمسىز، بىزنىڭ ملەتنىڭ دېگەن بىر ئارى-
تىمەمىز بار؟ — دېدى.

— بىلىمەن.

— ھازىر ئۇنىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ، ياشىنىپ قالدى،
شۇنداق بولسىمۇ ھازىرغىچە رولغا چىقىپ، چەت ئەللەردە
ئويۇن قويۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا قارىغاندا سىز تېخى ياش.
يەنە بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىڭ، ياشلارغا ئۈلگە
بولۇپ قالسىڭىز.

جارۇللايوپ ئۆز ئۆمرىدە ئىسقەر رولىنى تالاي

قىتىم ئوينىغانىدى. قەھرىماننىڭ ھەربىر سۆزى، ھەرىكىتى ھازىرمۇ ئۇنىڭغا ياد ئىدى. ئۇ رېپېتىتسىيە زالىغا كىلىپ ئەسقەر رولىنى رېپېتىتسىيە قىلىپ باققاندا ئەتراپتىكى ياش ئارتىسلارنىڭ ھەممىسى ئىختىيارسىز چاۋاك چېلىشىپ كەتتى. ئەسقەر رولىغا تەربىيىلىنىۋاتقان يىگىت:

— ياللا! مۇنداق ھەقىقىي ئەسقەر تۇرغان يەردە مەن سەھنىگە چىقىۋالسام قانداق قاملاشسۇن، — دەپ بۇ رولنى ئېلىشتىن بىراقلا باش تارتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رولغا جارۇللايوپ ئۆزى چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ قېتىمقى «ئارشىن - مال ئالان» 1962 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە يىگىرمە نەچچە مەيدان ئوينالدى. ئېھتىمال شۇ قېتىم بۇ ئويۇننى كۆرمىگەن ئادەم قالمىدى. بۇ جارۇللايوپنىڭ ئەللىك نەچچە ياشقا كىرگەن ۋاقتى ئىدى... 1962 - يىلى 27 - ماي كۈنى — جارۇللايوپنىڭ سەھنە كىتابلىرىدا ئەڭ ئاخىرقى قېتىم رول ئالغان كېچىلىكى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى يىگىرمە يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتىمۇ تەكشىسىز يىللار بولدى...

ئادەمنىڭ ئۆمرى ئېقىن سۇغا ئوخشىشىدۇ. بەزىدە ئۇ كەڭ تۈزلەڭدە يېيىلىپ جىمجىت ئاقىدۇ. بەزىدە تار قىسقاچلاردىن ئۆتكۈچە تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ رەھىمسىز دولقۇنلار ئارىسىدا قالىدۇ... «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ھۆكۈم سۈرگەن چاغلاردا جارۇللايوپ ئۇرغۇن قېتىم «ئۆگىنىش كۇرسى»غا قاتنىشىپ ئۆزىنى تەكشۈردى. چەت ئەلگە چىقىپ ئويۇن قويغانلىقى ئۈچۈن «شپىئون جىكجۇيېچى»، «شىككى يۈرەك»، «چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇر» ئاتالدى. ئۇچ ۋىلايەت

ئىنقىلابىي مەزگىللەردە ساقچىدا ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن «ئىشپىيون» دېگەن گۇمان ئاستىدا قالدى. «سىبىرىق ناخشىچىلارنىڭ پىرى» دەپ سوراققا تارتىلدى ۋە ئۇرۇلدى. «ئىسپىيە ئۆزگەرتمىش» ئۈچۈن ھەرخىل جىسمانىي ئەمگەكلەرگە قاتناشتى. ئۇ ساقلىغان نۇرغۇن قىممەتلىك رەسىملەر، تىياتىرنىڭ ئارخىپ ماتېرىياللىرى مۇشۇ يىللاردا يىتتى.

ئىجاد قىلغۇچىلار، سەنئەتچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا ياشلىق ۋە ئوتتۇرا ياشلىق دەۋر تولىمۇ قىممەتلىك. بىر ئادەمنىڭ ھاياتىدا ئاشۇنداق يىگىرمە يىلدىن زادى قانچىسى بولىدۇ!؟.. ئارتىسنىڭ ھاياتىنى تاپىدىغان خۇشاللىقى، شۆھرىتى سەھنىگە باغلىق. ئارتىس ياش قۇرامىنىڭ ئېشىپ كېتىشى، ئاۋازىنىڭ بۇزۇلۇشى ياكى سالامەتلىكىنىڭ يار بەرمەسلىكى قاتارلىق تەبىئىي سەۋەبلەر، ياكى بولمىسا مەلۇم بىر ئىجتىمائىي سەۋەب تۈپەيلىدىن سەھنىدىن چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. تەبىئىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سەھنىدىن ئايرىلغاندا ئارتىس قانداقلا بولمىسۇن تەقدىرگە تەن بېرىدۇ؛ ئەمما، سەھنىگە چىقىش قۇدرىتى تۇرۇپمۇ، مەلۇم ئىجتىمائىي توسالغۇلار سەۋەبىدىن سەھنىدىن چۈشۈپ قېلىش ئارتىسقا ناھايىتى قاتتىق روھىي ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ. جارۇللايوپ جاڭ شۇجى مىسالغا ئالغان ھېلىقى مەشھۇر ئارتىس مىلەنفاڭدەك يەنە قانچە يىللارغىچە سەھنىدە ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن ئىدى، لېكىن ئۇ ئۇچۇش ئىقتىدارى تۇرۇپمۇ ئۇچالمىغان، قانات-قۇيرۇقى باغلاقلىق قۇشقا ئوخشاپ قالدى. بۇ ئېگىز-پەس يىللار تولىمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ئاخىر ئۆتۈپ كەتكەندە، جارۇللايوپ سەھنىگە چىقىش ياش-قۇرامىدىن ئاللىبۇرۇن ھالقىپ كەتكەنىدى ...

* *

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ پېشقان دراما ئارتىسى، ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى. بۇ ئىككى ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمۈر تارىخىدا كۆزگە روشەن تاشلىنىپ تۇرىدۇ... جارۇللايوپ تىياتىر ساھاسىدە ئۆتكەن يېرىم ئەسىردىن ئوشۇق ھاياتىدا سەھنىلەردە خەلق ناخشىلىرىنى ئىجرا قىلدى، كىنولاردا رول ئالدى. ئۆمەكنىڭ ھەرخىل رەھبەرلىك خىزمەتلىرىدە بولدى، رېژىسسورلۇق قىلدى؛ ھەتتا 1959 - يىلى ئىشلەنگەن، جۇڭگو - سوۋېت ئىككى مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ دوستلۇقىنى مەدھىيىلەيدىغان «مەڭگۈ دوستلۇق» كىنو فىلىمىدا رول ئالدى ۋە يەنە مۇشۇ دەۋردە بىزنىڭ سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ بېشىغا چۈشىدىغان بارلىق ئىسسىق - سوغۇق، شادلىق ۋە ئەلەملەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى...

تالاي يىللار ئىلگىرىلا جارۇللايوپنىڭ ناخشىلىرىغا داڭلىق ئۇستاز ماسان تەمبۇر: «ئابدۇۋەلىنىڭ ناخشىلىرىدىن جىلىۋىزى، تۇرپانيۇزلەردىن ھارۋا ھەيدەپ كىرىدىغان دېھقانلار ناخشىسىنىڭ پۇرىقى كېلىدۇ» دەپ باھا بەرگەنىدى. جارۇللايوپ ئېيتقان ناخشىلاردا ھەقىقەتەنمۇ دېھقانلارنىڭ، تېرە زاۋۇتتا ئىش تىكىۋاتقان موزدۇزلارنىڭ، مويىكىدا يۈك چايقاۋاتقان ھېلىقى ئىشلەمچىلەرنىڭ، رامزان ئېيتىپ ماڭغان پانۇسچىلارنىڭ، ئالتۇنلۇق تەرەپتىن كېلىدىغان ھېلىقى ئۈچ قەلەندەرنىڭ، يامۇل ئارقىسىدىكى نودىنغۇ تارتىۋاتقان ئىسراپىلنىڭ... تۇرمۇشتىكى شۇنداق تالاي - تالاي ئادەملەر ناخشىسىنىڭ پۇرىقى بار.

سەھنە كىتابىدىكى پېرسوناژلار، ئۇ تېخى ئۆلۈك نەرسە، ئارتىس ئۇنىڭغا ئۆز ھېسسىياتىنى، يۈرەك قېنىنى بەرگەندىلا ئاندىن ئۇ تىرىلىپ، تاماشىبىنلارنى تەسىرلەندۈرەلەيدۇ. جارۇللايېۋ ئۆز تۇرمۇشىدا ئۇچرىغان كاسىپلارنى، كوچىلاردىكى قەلەندەرلەر، مەددالار، بازارلاردا تىرىكچىلىك كويىدا ئەنسىرەپ يۈرگەن خىلمۇ خىل ئادەملەرنى كۆرمىگەن بولسا ئۇنىڭدا ھاياتقا بولغان قايناق ھېسسىياتمۇ بولمىغان بولاتتى. سەھنىدىكى ئوبرازلارنىمۇ جايىدا يارىتالمىغان بولاتتى.

* *

بىر سەنئەتچىنىڭ ئارمىنى نېمە؟ مەنسەپمۇ، بايلىقمۇ، شۆھرەتمۇ؟... مىڭلىغان تاماشىبىنلار كۆز تىكىپ تۇرغان كەڭ مەيدان، گۈلدۈرلىمەي ياڭراۋاتقان گۈلدۈراس ئالقىشلار... ھەرقانداق ئارتىس ئەنە شۇنداق ھالەتنىڭ مەڭگۈ داۋاملىشىشىنى خالايدۇ. لېكىن، تەقدىر ناھايىتى رەھىمسىز. ھەرقانداق ئادەم قېرىيدۇ، ھۈنەرمۇ قېرىيدۇ. بەزىدە تەقدىرنىڭ تۇيۇقسىز كەلگەن دولقۇنى ئۆمۈر ئېقىنىنى شۇ كىشى ئۆزى خالىمىغان تەرەپكە بۇراپ ئۆتىدۇ... ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋتىن مەن:

— ھاياتتا نېمە ئارمىنىڭىز بار؟ — دەپ سورىغىنىمدا، ئۇ:

— شۇنچە كۆپ ناخشىلارنى ئېيتىپتۇق، شۇنچە كۆپ روللارغا چىقىپتۇق. لېكىن بىزنىڭ ۋاقتىمىزدا يا ئۈنئالغۇ،

يا سىنالغۇ دېگەن نېمىلەر يوق ئىدى. ئېيتقانلىرىمىز، ئوينىغانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى ئاسمانغا ئۇچۇپ كەتتى. ھېچبىر ئىزناسى قالمىدى. بىزگە قارىغاندا بۈگۈنكى ياشلار ئامەتلىك كەلدى! — دېدى.

ياشانغان كىشىلەر ئاغزىدىن بىز دائىم تېخى يېقىنقى زامانلاردىلا ئىلىدا ئۆتكەن كارۋشالىق ئاخۇنۇم، قازى كور، ھاسان تەمبۇر، باۋات تەمبۇر، ھۈسىيىن تەمبۇر، جامى ئاكا، روزى تەمبۇر، دۇشمەدىن ئاكا، ساۋۇتكام بىدىك، ئاق تېيىپھاجى، جالى يولۋۇشوپ ۋە يەنە شۇنداق داڭلىق چالغۇچى، ناخشىچىلار ھەققىدە ئاڭلايمىز. لېكىن، زادى ئۇلار قانداق چالغان، ناخشىلارنى ئېيتىش، ناخشا سۆزلىرىنى ئېلىش ئۇسلۇبى قانداق ئىدى؟ ئۇلارنىڭ تۇتقان تەمبۇرلىرى، ناخشا سۆزلىرىنى خاتىرىلىگەن دەپتەرلىرى بارمىدى؟ بار بولسا قەيەردە؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزگە قاراڭغۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا كارۋشالىق ئاخۇنۇم تۇتقان ساتار كېيىنكى يىللاردا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ھېكىمبەگ خوجامنىڭ ئۆيىدە ساقلانغانىكەن. كارۋشالىق ئاخۇنۇم ۋاپات بولۇش ئالدىدا ھۆتا بېرىپ، ئۆزىنىڭ مۇقام سۆزلىرى خاتىرىلەنگەن دەپتىرىنى ھاسان تەمبۇرگە قالدۇرغانىكەن. بۇ نەرسىلەرنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى سوراشتۇرۇپ، يىغىپ تەتقىق قىلىدىغان تەتقىقاتچىلار تېخى ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا چىقمىدى... پەن نەچچە يۈز يىل، نەچچە مىڭ يىللارنىڭ ئالدىدا بوشلۇققا ئۇچۇپ كەتكەن ئاۋازلارنىمۇ يىغىۋالالايدىغان بىر ئەسۋاب ياساشنى ئىزدىنىۋېتىپتۇدەك. راستىنلا شۇنداق بىر ئەسۋاب ئىجاد بولسا كارامەت ئىش بولغان بولاتتى. ئۇ چاغدا بىز نامى بىزگە مەلۇم بولغان ياكى بولمىغان نۇرغۇن تالانت ئىگىـ

لېرىنىڭ ئاۋازىنى قايتا ئاڭلاپ، ھەققىي باھا بېرىش بەخ-
تىگە مۇيەسسەر بولغان بولاتتۇق.

پېشقەدەملەرنىڭ بۈگۈنكى كۈندە لېنتىغا ئېلىنغان ناخشىلىرى ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ شۆھرەت قازانغان چاغلىرىدىكى ھەقىقىي تالانتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ؛ ئۇ ئۇلارنىڭ تولغان، تازا ۋايىغا يەتكەن ۋاقىتلىرىنىڭ خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى چېكىنگەن، ئاجىزلىغان ۋاقىتلىرىنىڭ گۇۋاھچىسى. بۇنداق لېنتىلار بەزىدە ئاڭلىغۇچىدا «تاپىنىلىقكەنمۇ؟!» دېگەن ئەكسى چۈشەنچىنى پەيدا قىلىپ قويىدۇ...

مەشھۇر مۇقام ئۇستىسى تۇرداخۇن ئاكىمىز مۇشۇنداق تەقدىرگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى لېنتىغا ئېلىش خىزمىتى ئۇيۇشتۇرۇلغاندا ياش قۇرامى ئاللىبۇرۇن بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى. بۇ ئۇلۇغ ساز ئۇستىسىنىڭ شۇ يېشىدا ئېيتقان ناخشىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تازا قۇرامىغا يەتكەن چاغلىرىدىكى مۇزىكا قۇدرىتىنىڭ تەڭداشسىز ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. ئاتاقلىق چالغۇچىمىز مۇساجان روزىنىڭ قولىدا مەن ئۇنىڭ مۇقاملارنى تۇرداخۇن ئاكا ئېيتقان تەرتىپ بويىچە جەدۋەللەشتۈرگەن بىر گىراپىنى كۆرگەنىدىم (بۇ جەدۋەل خىمىيە ئالىمى مېندېلېيۇنىڭ ئاتوم دەۋر جەدۋىلىگە ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.) بۇ ماتېرىيالدىن تۇرداخۇن ئاكىنىڭ بەزى مۇقاملارنى بىرقەدەر تولۇق ئېيتالىغانلىقىنى، بەزى مۇقاملارنىڭ بەزى تارماقلىرىنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەگەر بۇ لېنتىغا ئېلىش يىگىرمە يىل ياكى ھېچ بولمىغاندا ئون يىل ئالدىدىراق ئىشلەنگەن بولسا، ئۇنىڭ نەتىجىسى چوقۇم يەنە باشقىچىرەك بولاتتى.

جارۇللايېۋنىڭ ئەسلىشىچە: ئۇن ئىككى مۇقام لېنتىغا ئېلىنىۋاتقان چاغدا، بەزى دەم ئېلىش ئارىلىقلىرىدا تۇداخۇن ئاكا بىلەن روزى تەمبۇر شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارقىسىدىكى قارىياغاچلىقتا ئاستا مېڭىپ يۈرۈپ، ئۇزۇندىن - ئۇزۇن مۇڭدىشاتتىكەن. ئەپسۇسكى، بۇ ئىككى ساز ئۇستىسىنىڭ شۇ چاغدىكى سۆھبەت تېمىسى نېمە بولغان؟ ئۇلار نېمىلەر ئۈستىدە شۇنچە قىزغىن پاراڭلاشقان؟ بۇ ئىشقىمۇ ھېچكىم دىققەت قىلمىغان، ھېچكىمنىڭ خاتىرە ئالدۇرمىغان.

* * *

شۇنچە ئۇزۇن يىللار ئۆتتى. سىپىلنى ياقىلاپ لەگلەك ئۇچۇرغان باللىق دەۋرلەر، موزدۇز ئارىسىدا ئۆتكەن تۇرمۇش بىر ئويلىسا تېخى تۈنۈگۈنكى ئىشلاردەك، بىر ئويلىسا ناھايىتى يىراقتىكى چۈشتەك بىلىنىدۇ. ئۇ چاغدىكى تۇرمۇش ئېغىرمىدى، يېنىكمىدى؟ بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس: جارۇللايېۋ ئۇ چاغلاردا ياش ئىدى، ياشلىق بولسا ئۈمىد بىلەن تولغان دەۋر، كەلگۈسىدە ئۆزىنى نېمىلەرنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىغا قىزىقىپ ياشايدىغان دەۋر، مۇنداق چاغدا بەزىدە تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىمۇ بىلىنمەي قالىدۇ... قىزغىن سەھنە ھاياتىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ دەۋردە ئېيتقان ئوتلۇق ناخشىلار، سەھنىدە سۆزلەنگەن يالقۇنلۇق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئاسمانغا ئۇچۇپ، ھېچنىمىدىن ئىزنا قالمىدى... لېكىن، ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ بىزگە يەنە كۆپ نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ كەلدى.

ناخشا ۋە ئاھاڭلارنى نوتا بىلەن يېزىپ قالدۇرۇشنى ئېيتى ئادەت قىلىشقان بىر مىللەت بۇ سەنئەت بايلىقلىرىنى كېيىنكىلەرگە قانداق يەتكۈزىدۇ؟ شەھەرمۇ شەھەر ئېيتىپ يۈرگەن مۇساپىر - شېرىبلار، چۆل - دەشتلەرنى كېزىپ، ھۆكۈمەت قوغلاپ يۈرگەن ئاشىقلار، ئوما ئورۇۋاتقان دېھقان، دوپپا تىكىۋاتقان ئاياللار... يۇرتلارنىڭ مەھەللىسىدىكى ناخشىسىدا ئۆتمۈشنىڭ خاتىرىسى بار. ئەنە شۇ ئادىتى خەلق سەنئەتىنىڭ ئۆتمۈشىنى كەلگۈسىگە ئۇلىغۇچىلاردۇر... ھەقىقىي خەلق سەنئەتچىسى — يەنە بىر مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا — شۇ مىللەتنىڭ سەنئەت ئەنئەنىلىرىنى كېيىنكىلەرگە يەتكۈزگۈچى. جارۇللايوپ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق سەنئەت تارىخىدا نۇرغۇن ئاھاڭ ۋە ناخشا بېيىتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۇپ بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلدى.

1959 - يىلىلا مەركەزدىن شىنجاڭغا كەلگەن مۇزىكا تەتقىقاتچىسى جىيەن چىڭرا جەنۇبىي شىنجاڭدىن خەلق ئاھاڭلىرىنى توپلاپ ئايلىنىپ غۇلجىغا كەلگەندە ئابدۇۋەلى جارۇللايوپقا دىققەت قىلىنغانىدى. جىيەن چىڭرا شۇ قېتىمدا جارۇللايوپنىڭ يۈزدىن ئوشۇق ناخشىسىنى لېنتىغا ئالغان. بۇ قېتىمقى ئاۋازغا ئېلىش ئادىتى بىر ئېغىزلىق تۈۋىدە، كىچىك بىر ئۆلتۈرۈشتا ئارقىلىق ئىشلەنگەن. ئۇ چاغدا بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىتىش ئوڭاي ئەمەس. ماتېرىيال قىلىپ ساقلاش ئۈچۈن لېنتىغا ئېلىنغانلىقتىن جارۇللايوپ كۆپىنچە ناخشىلارنى پەقەت بىر كۇپلېتىنىلا بېيىت شەكلىدە ئېيتىپ ئۆتۈپ كەتكەن. ناخشىدا ئەمەتجان بارات، زوردۇن تۇرسۇرەت، نابلاخان، ھوسەنجان ھەسەنلەر ساز چېلىپ بەرگەن. مانا ھازىر بۇ ھورمەتلىك سازەندىلەرنىڭ ئالدىنقى ئەككىسى

ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتتى. جېمەن چىڭغۇا جارۇللايوپ ئېيتقان ناخشىلارنىڭ لېنتىسىنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ بوران - چاپقۇنىدىن سالامەت ئۆتكۈزۈپ، كېيىن بۇ ناخشىلارنىڭ بىر قىسمىنى ئايرىم كىتابچە قىلىپ ئېلان قىلدى، ئارقىدىنلا بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلدى.

جارۇللايوپنىڭ ناخشىلىرىدا قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ، بىزا دېھقانلىرىنىڭ ناخشىسىنىڭ پۇرىقى ساقلىنىپ قالغاچقا، مۇناسىۋەتلىك يولداشلار: جارۇللايوپنىڭ ئاۋازى، ناخشا ئېيتىش ئۇسلۇبى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە، دەپ قارايدىكەن. 1976 - يىلى ۋە 1981 - يىللىرى «شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى» دىن ئابلىز شاكىر، دۆربجان شاۋدۇن، يۈسۈپجان قاتارلىق يولداشلار كېلىپ جارۇللايوپنىڭ ناخشىلىرىنى ئۈنئالغۇ لېنتىغا ئالدى.

1981 - يىلى 2 - سان «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىدا جارۇللايوپ «ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە قىسقىچە سۆز» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولىنى ئەسلەپ ئۆتتى ۋە بۇ ماقالە بىلەن بىللە بىر نەچچە پارچە مۇھىم تارىخى رەسىملەرنى بەردى. «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1982 - يىلى 4 - سانىدا جارۇللايوپنىڭ يېقىندا ئۆتكەن پېشقەدەم سازچىلارنى ئەسلىگەن «ئۇستازلارنى ئەسلەيمەن» دېگەن ماقالىسىنى باستى. بۇ ژۇرنالنىڭ 1983 - يىل 3 -، 4 - سانلىرىدا جارۇللايوپ يولداش جالالىدىن ئاخىرىدىن بىلەن بىرلىشىپ رەتلىگەن «ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرى» ئېلان قىلىندى. جارۇللايوپنىڭ 1986 - يىل «شىنجاڭ سەنئىتى»

ژۇرنىلىدا مۇزىكانت زىكرى ئەلپەتتانىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ يازغان ئەسلىمىسى بىر سەنئەتكارنىڭ ئۆز سەپدىشىنىڭ ۋاپاتىغا بولغان چوڭقۇر ئېچىنىشى، ئۇنىڭ ھاياتىغا بولغان ھالال باھاسى، سەمىمىي سۆزلىرى بىلەن تولغانىدى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بۈگۈنكە كەلگەندە ئاتاقلىق جامائەت ئەرباپلىرىمىزدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ ھازىر ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى. جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكانتلار جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەزاسى. «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» يېقىندا ئۇنىڭ ئابلىكىم ئابدۇللا، تۇرغان شاۋدۇن قاتارلىق يولداشلار بىلەن بىرلىشىپ ئىشلىگەن «ئىلى خەلق ناخشىلىرى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلىپ تارقاتتى.

جارۇللايوپنىڭ ياش - قۇرامى سەكسەنگە يېقىنلىشىپ قالدى. ئۇ ھازىرمۇ ناخشا ئېيتىشتىن توختاپ قالغىنى يوق. بۇلتۇر (1986 - يىلى) خۇدىيارىيۈزىدە بولغان چوڭ مەشرەپ تېخى ھەممىنىڭ ئېسىدە تۇرۇپتۇ. بۇ مەشرەپكە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئىلىدا ئېچىلغان «ئىجادىيەت سۆھبەت يىغىنى» غا چاقىرتىلغان شائىر - يازغۇچىلار، ناھىيە، شەھەر، ۋىلايەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرى ۋە شۇ ئەتراپتىكى يېزىلارنىڭ دېھقانلىرىدىن بولۇپ بەش مىڭغا يېقىن ئادەم توپلانغانىدى. مەشرەپ ئەھلىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن جارۇللايوپ مىكرافون ئالدىغا كېلىپ ناخشا ئېيتقاندا، توپنىڭ ئىچىدە ئولتۇرغان پېشقەدەم دېھ-

قانلار ئىختىيارسىز كۆزىگە ياش ئالدى... خەلىمۇ خەلق ناخشا ئېيتىش پوسۇنلىرى بازار ئېيىۋاتقان ھازىرقى زامانىدا ياشلارغا بەلكىم جارۇللايوپىنىڭ ناخشىسىنىڭ ھېچقانچە قىزىقى يوقتۇر، ئەمما، كۆزىگە ياش ئالغان ھېلىقى دېھقانلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپىنىڭ ئاۋازى تولىمۇ تونۇش، تولىمۇ يېقىملىق؛ بۇ ناخشا ئۇلارنى ئەسىرلەندۇرەلەيدۇ، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ياشلىقىنى، ئۆتمۈشىنى ئەسلىتىدۇ...

1986 - يىل 11 - ئاي — 1987 - يىل 6 - ئاي

غۇلجا.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخمەت ھاشىم
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھمى
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام

يىللار شۇنداق ئۆتكەن

ئاپتورى: مەتسىمىن ھوشۇر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جيەنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3-باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مىللىمېتر 1/32،
باسما تاۋىقى: 8، قىستۇرما ۋارىقى: 8
1988-يىل 7-ئاي 1-نەشرى
1989-يىل 7-ئاي 1-بېسىلىشى
تىراژى: 1 —— 1,900
ISBN 7 — 228 — 00641 — 0/I·213
باھاسى: 3.65 يۈەن